

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjydske Aarbøger

III. RÆKKE

I. Halvbind

1936

Udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland

A A B E N R A A

A. Regenburg og Sønderjylland.

Af Pastor **H. F. Petersen**, Flensborg.

»Vi maa nu see at kæmpe mod Skjæbnen
saa godt som muligt.«

A. Regenburg til C. F. Wegener 14. 1. 1852.

Det lønner sig i høj Grad at beskæftige sig med M e n n e s k e t Theodor August Jes Regenburg, den Mand, som stod og faldt med det danske Styre i Sønderjylland i Tiden mellem Krigene. Da det hørte til hans Personligheds Særkende, at han lod sin Person træde tilbage for Sagen, er det forklarligt, at man ved at nævne og høre hans Navn kun ser den retsindige og konsekvente Embedsmand eller den utilnærmelige Bureaukrat for sig. Og dog er intet fejltagtigere end dette.¹⁾

I. Regenburgs Barndom og Ungdom.

A. Regenburg var indfødt Aabenraaer og i Blodslægtskab med saavel det jævne som det fine Lag. Den første af hans Navn, som jeg hidtil har kunnet finde i Aabenraas Kirkebøger, var Fisker og hed Franz Regenburg. Hvorvidt han var indvandret fra Regensburg — saaledes nævnes han undertiden, afvekslende med Regenburg — eller ej, faar staa hen. Heller ikke har jeg kunnet finde hans Begravelsesdatum. Muligt er det derfor, at han ligesom Sønnen Nis, som en Decemberdag 1703 druknede i den svenske Skærgaard, er druknet, vel sagtens o. 1700. Efter at have begravet sin første Kone i 1676, giftede han sig endnu 2 Gange, første Gang 2. Paaskedag det følgende Aar med Kirsten Nisdatter (død 1685) og lige efter Nytaar 1686 med Elsebe Henriksdatter.

Den 17. Januar 1700 vies i Aabenraa Jes Regenburg, som muligvis er en Søn af Franz R.'s første Ægteskab, til Mette Jacobsdatter (begr. 4. Febr. 1729). Han nævnes i Skattelisten for 1717 som »ein geringer Schiffer«, der har Kone og et Barn.

Men allerede i Kopskattelisten for 1718 meddeles, at han »im Königl. Transport« er gaaet under »mit Schiff und Volk« i den svenske Skærgaard og har efterladt sin Familie i daarlige Kaar.²⁾

Hans eneste Barn, hvis Navn ikke nævnes, er sikkert Sønnen **Jacob Regenburg**, som ikke blot bliver en vel anset Mand, men tillige knytter Forbindelse med nogle af de førende Familier i Byen. Den 3. Okt. 1726 gifter han sig med **Cathrine Benedicta Tilly**, født 1703 som Datter af Præsten i Kating (Ejdersted), **Johann Adam Tilly**, som efter Familieoverleveringen skal have været Efterkommer af Feltherren Tilly, og som den 6. Oktober 1698 var bleven gift med **Catharina Margretha von Saldern** (døbt Mandagen efter Cantate 1681 som Datter af Amtsskriver, senere Amtsforvalter og Borgmester i Aabenraa, **Caspar von Saldern**, der døde 29. Juni 1721). Denne **Caspar von Saldern** havde i 1680 indgaaet nyt Ægteskab med **Hedwig Eleonora Jürgensen**, en Datter af Amtsskriver **Jürgen Jürgensen** i Tønder, efter at han i 1676 havde mistet sin første Hustru **Margerthe Stahl**, en Datterdatter af Husfoged **Hans Callesen** i Aabenraa (født 1596, død 23. Aug. 1663).

Jacob Regenburg nævnes i Aabenraa Borgerprotokol for 1730 som den, der skal indkassere Skatten for 1. Huskvarter og i 1733 og 1734 skal yde Officerskvarterer.³⁾ I Følge Listen over de i Staden Aabenraa hjemmehørende Skibe 1745 fører han Skibet »Die weisse Taube.«⁴⁾ Om hans Død findes ingen Oplysninger. Derimod nævner Kirkebogen ved hans Hustrus Død den 15. Marts 1783, at hun efterlader 3 Børn, nemlig **Metta**, **Jis** og **Johan Adam**. **Metta** bliver gift med Købmand **Michael Jepsen** (f. 1722, d. 1797), og **Johan Adam**, født 1747, ægter **Margretha Heissel**, (død 1835).

Jes Regenburg, døbt 7. Aug. 1740 og død 25. April 1802, faar Certificat som Skibsfører i 1764 og sejler med »**Benedicta**«. 7. Febr. 1771 hjemfører han som sin Brud **Anna Otzen**, f. 1745 som Datter af **Peter Johann Otzen** og **Cathrine Marie Frellesen**. 25. Nov. 1772 døbes deres ældste Søn, **Jacob Regenburg**, der var født 2 Dage forinden. Han bliver

senere Fader til Theodor August Jes Regenburg, Genstanden for denne Afhandling.

Jacob Regenburg (1772—1821) slog ind paa en anden Livsbane end hans Slægt. 1792 kom han til Kiel for at studere til Præst. Men inden han i 1798 bestod sin Embedseksamen paa Gottorp, var han Aaret i Forvejen blevet Rektor i Garding i Ejdersted. Efter at han forgæves havde søgt at blive valgt til Præst i Garding, Hjerpsted, Ø. Løgum og Løjt, udnævntes han i Foraaret 1802 — som den, der havde faaet de fleste Stemmer ved Præstevalget — til Andenpræst (Diaconus) i sin Slægtsby Aabenraa. Den 12. Marts s. A. var Froprædikenen bleven afskaffet, og i Stedet for var det bleven bestemt, at der 3 Søndage i Træk skulde holdes dansk Eftermiddagsgudstjeneste og den 4. Søndag Eftermiddag være tysk Katekisation.

I Folketællingslisten 13. 2. 1803 for Aabenraa⁵⁾ staar Jacob Regenburg opført som boende paa Storegade (Diakonattet) og som ugift, for hvem en 18 Aar gammel Søster Anna Benedicta førte Hus. 2 Aar senere, 18. 6. 1805, indgik han Ægteskab med Anna Theodora Barbara Wetche, født i Starup Præstegaard ved Haderslev den 25. Nov. 1787 og Datter af Pastor Andreas Wetche (1742—1820) og Conradina Eleonora von Saldern (1756—1815). Wetche var Søn af en Klejnsmed og Urmager og havde studeret ved Københavns Universitet. Hans Hustru var Datter af Oberstløjtnant Friedrich von Saldern og Helena von Ployart og Sønnedatter af Pastor Sebastian von Saldern, der var født i Aabenraa 17. Febr. 1671 som Søn af ovennævnte Amtsskriver Caspar von Salderns første Ægteskab — med Margrethe Stahl — og Eleonora Lohmann, en Præstedatter fra Uge (1682—1767). Pastor Jacob Regenburg og hans Hustru kunde saaledes føre deres Slægt tilbage til samme Stamfader, Caspar von Saldern i Aabenraa.

I Ægteskabet fødtes 8 Børn, hvoraf dog 2, Jes (født 1809) og Anna (født 1811), døde, da de var ganske smaa. August fødtes mellem Søstrene Conradina Anna Eleonora (født 1807) og Andrea Jacobina Theodora (født 1813) og de efterfølgende Søsken- de, Michael Heinrich Nicolai (født 1817), Helena Carolina Bene-

dicta (født 1819) og Friedrich Carl Jacob (født 1820), nemlig den 20. April 1815.

Da Faderen allerede døde den 14. Jan. 1821, var den ældste i Børneflokket kun 13 Aar og den mindste kun 3 Maaneder. Intet Under, at der blev trange Kaar. Men Moderen gav ikke op, og Heldet stod hende bi. Først flyttede hun ned i Slotsgade, hvor hun sluttede et varmt Venskab med Amtmanden paa Brøndlund Slot, Kammerherre Otto Johann von Stemann (1774—1865), en Broder til Statsminister P. C. v. Stemann, og hans Hustru. Denne første var Fadder for August og vedblev at interessere sig for ham, og Skæbnen førte det med sig, at hans Broder paa sine gamle Dage regnede August for en af sine 3 bedste Venner. Det skyldtes sikkert dette Venskab med Amtmandsfamilien, at Fru Regenburg fik Mod til at lade Sønnen læse, efter at han i Byens almindelige Skole havde lagt gode Evner for Dagen. Som Skik var paa den Tid, fik han først privat Undervisning hos Pastor Prehn i Bjolderup for efter denne Forberedelse at blive optaget som Elev paa Sorø Akademi den 1. Sept. 1829.⁶⁾

Kort forinden havde Skæbnen vendt sig til Gunst for den fattige Præsteenke. Da Kong Frederik VI's Datter Wilhelmine den 1. Nov. 1828 ægtede Prins Frederik (senere Frederik VII) og indrettede sin Hofstat, blev «Mad. Anna Theodore Regenburg» — som der staar i Hof- og Statskalenderen — ansat som Kammerfrue; 1842 blev hendes ældste Datter Conradine Kammerjomfru hos samme Prinsesse, hvis Ægteskab opløstes i 1834, derefter skiltes officielt 1837 og som i 1838 blev Hertug Carl af Lyksborgs Gemalinde.⁷⁾ Ved Treaarskrigens Udbrud flyttede Fru Regenburg til København (»Vestervold Nr. 58«) og døde den 25. Juli 1860 i Bad Eilsen ved Bückeberg.

Fru Regenburgs Regnskabsbog⁸⁾ giver Udtryk for et mere end høfligt Forhold til Prinsesse, senere Hertuginde Wilhelmine:

1835	Januar	1	Af Prindsessen til H. (Sønnen)	20	Rd.
		17	Af min Engel, en Gave	180	»
	Juli	13	af Prindsessen til en Tour	5	»

	Aug.	3	af Prindsessen	20	Rd.	
		22	af Pr. til en Reise	30	»	
1836	Januar	1	Af Prindsessen	20	»	
		18	Min Engels Godhed	100	»	
			Geburtsdags Gave	87	»	
1839	Januar	1	Nytaarsgave	32	» 1 M.	8 Sk,
			Kostpenge	18	» 2 »	4 »
			Gage af Hertuginde	62	» 1 »	8 »
			Geburtsdags Gave	54	» 1 «	2 »
	Febr.		Kostpenge	18	» 2 «	4 »
			Af Hertuginde til Børnene for Dec., Jan. og Febr.	37	» 1 »	8 »
	Maj		Hertuginde's Godhed til Børnene for Marts, April og Maj	37	« 1 «	8 »

1840 Febr. 27. Min Engle Prindsesse gav mig, til Geburtsdagen 125 Rd. Courant, det dobbelte, hvad jeg ellers plejer at faa af hendes Godhed.

August	Kostpenge	18.	2.	4.
	Til mine Sønner	12.	1.	8.
	Gave til at fornoie os for, medens vi var i Kiøbenhavn	50.	—	—.

Med Omhu og glad Forventning fulgte Fru Regenburg fra Hoffet Sønnens Skolegang i Sorø, hvorom et Brev fra Akademiets Direktør siden 1831, Dr. phil. H. F. J. Estrup¹⁰⁾ og hendes Optegnelser i Regnskabsbogen vidner.

»Det glæder mig at kunne give et aldeles tilfredsstillende Svar paa Deres Brev af 13. d. M.« — skriver han den 14. Dec. 1834. »Deres Søn er en i alle Henseender, ved Flid, Opførsel og Skolekundskaber udmærket Discipel. Naar han, som jeg haaber, vedbliver som hidtil, saa kan der aldeles ingen Tvivl være om hans Dimission fra Skolen i Juli 1835 eller om et hæderligt Udfald af hans Examen artium. Dersom denne Examen ganske svarede til Kundskaber, og Lykken aldeles ikke raadede, saa turde jeg vel endogsaa love Deres Søn en fortjent Udmærkelse. Han vil altid for mig gjælde som een af mine kjæreste, bedste og meest udmærkede Dimittender, og haaber jeg, at dette mit Vidnesbyrd maa for Dem gjælde som en Udmærkelse lige med en Examenskarakter. Det Müllerske Legat vil han kunne beholde som Academist, og hvis det skulde blive Dem byrdefuldt at tilskyde det Øvrige paa ham i hans akademiske Aar i Sorøe, saa skal jeg gjøre mig Umage for at skaffe ham en tre

til fire Timers privat Information ugentlig i Sorø, hvilket ikke vil kunne hindre ham i hans Studeringer, men forskaffe ham en aarlig Indtægt af 50—60 R.

T. S. Frue Regenbure,
Kammerfrue hos Hds. Kongelige
Højhed Prindsesse Wilhelmine Maria
i Kjøbenhavn.

Med megen Højagtelse
Deres ærbødige
Estrup.

Regnskabsbogen opfører følgende Beløb til Sønnen:

1835	Juli	til August	40.
	August	13 til August	9.
		12 med til Sorø	25.
		Frugt for Møblerne til Sorø	5.
		en Bog	1.
	Okt.	2 Bøger til August	6. 3.
	Dec.	29 En Hat til August	5.
		Paraplye til A.	8.
		Bøger og Papier	4.
1836	Januar	9 Skræderløn for Augusts Klæder	9. 3.
		14 til Hyrekusken Petersen for en Tour til Acad.	1.
	April	en Bog til August	1.
		4 August med til Sorø	10.
1837	April	Klæder til August	50.
		Smør	9.
		En Jern Comfur	1.
		Kjøbenhavnsposten	2. 2.
		15 Barbærtøj til August	5.
		Blikkassen til August	— 3.

Desværre er ingen Breve fra Regenbure til hans Moder fra Sorøtiden bevarede — lige saa lidt som jeg hidtil er stødt paa Breve fra ham til andre. Efter alt at dømme har den unge Sønderjyde udadtil ført en meget indesluttet Tilværelse, men til Gengæld har han i sit Indre tumlet med Spørgsmaalet om Danskhedens Ret og Opvækkelse i hans Hjemstavn, hvad enten dette nu har været fremkaldt af en enkelt Lærers Undervisning eller andre af Samtidens Drøftelser.

Til sin Lærer, daværende Geheimearkivar C. F. Wegener, skriver han i 1851:¹¹⁾ »... Ellers veed jeg godt, hvad jeg vil; jeg har vidst det siden mit 15de Aar i denne Sag«. Herved føres vi til 1829—30, det første Aar i Sorø; det er altsaa muligt,

at han hjemme fra Sønderjylland var modnet til denne sikre Erkendelse. Men at Regenburg saa med Taknemlighed tilbage til Tiden i Sorø, fremgaar af hans Tale ved Soranernes Lysttur til Sorø den 29. Juni 1862.¹²⁾ Ved Festen paa Parnas om Aftenen, da Sange og Taler afløste hinanden, havde flere Talere fremhævet Sorøs Betydning for Nationalitetens Udvikling i Slesvig, og da cand. polit. Chr. Friederichsen hilste paa de Soranere, som virkede for og i Sønderjylland, hilstes navnlig Regenburgs Navn med ustandselig Jubel. Regenburg tog da Ordet¹³⁾ og pegede første paa den alt for store Tilbøjelighed hos os Danske til at bøje os for alt, hvad der er fremmed og navnlig tysk. Derefter mindede han som de foregaaende Talere om Sorøs Betydning for Danskheden i Slesvig, der saavel var udtalt i dets tidligere Statuter som i den Opfordring, der ved Akademiets Genoprettelse (1822) blev rettet til Slesvigerne om at sætte deres Børn her i Skole, og fremhævede endelig det forholdsvis store Antal Soranere, der som Embedsmænd var ansatte i Slesvig og her havde vist, at de i Sorø havde lært Selvstændighed og Kærlighed til Fædrelandet.«

Laurids Skau, som ofte havde Tilbøjelighed til at opstille sig som Højesteret over sønderjydske Forhold og Personer, advarer i et Brev af 7. Dec. 1862 Sønnen noget imod at blive paavirket for meget af Soraner-Frimureraanden og udtaler om Regenburg¹⁴⁾: »Regenburg er for Tiden Centralsol blandt Soranerne, og det er en af denne dygtige Mands svage Sider at han seer i Soranerne et bedre Stof end i andre dødelige.«

Vi vil afslutte dette Afnit af Regenburgs Liv med en Udtalelse af 2 af hans Lærere, Dr. phil. Estrup og C. F. Wegener. I Anledning af R.s Afgang til Universitetet i 1837, skriver Estrup¹⁵⁾:

· Studiosus Theodor August Jes Regenburg har med Udmærkelse bestaaet saavel ved Examen Artium som ved den philosophiske Examen ved Sorøe Academie og derved retfærdiggjort det mere end almindelige Haab, hvilket jeg og alle hans Lærere have næret om ham i de syv Aar, han har tilbragt ved Academiet. Han pryder sine for en ung Mand i hans Alder usædvanlige Kundskaber og aandelige Dannelse med en elskværdig

Charakter og pletfrie Sæder.¹⁶⁾ Jeg tør derfor love Universitetet og Fædrelandet en udmærket Borger i ham og med den bedste Samvittighed anbefale ham til enhver saavel privat som offentlig Understøttelse under Fortsættelsen af hans Studeringer.

Sorøe, den 5. Marts 1837.

H. F. I. E s t r u p,
Directør for Sorøe Academie.

Hertil føjer han følgende private Linjer: »Det glæder mig ved indesluttede Anbefaling at kunne give mit Bidrag til, at Deres haabefulde Søn, hvem jeg beder Dem hilse venlig fra mig, kan erholde Moltkes Legat, hvilket jeg af Hjertet ønsker ham, for at han, uden at dele sin Tid til Informationer, kan overgive sig til sine juridiske Studier. Deres Søn (for at være ganske oprigtig) behøver den Tid, som han kan undvære fra sine Studeringer, til den for en practisk Mand aldeles nødvendige Dannelse og Kundskab til Mennesket og Livet, som Omgang med Mennesket og Livet i Verden giver. Han maa lægge et Baand paa sin Fliid ogsaa for Helbredens Skyld.¹⁷⁾

Jeg griber denne Leilighed til at lykønske Dem med denne Søn, og det glæder mig, om jeg tør tilskrive mig nogen Deel i den Lykke, De føler.

Med megen Høiagtelse

Deres ærbødigste

E s t r u p.«

Wegener skriver vedlagt et Eksemplar af sin Disputats »De aula Attalica til Regensburg: »Kjære Regensburg! Hermed sender jeg Dem et Par Explr. af min lille Bog, om muligen De eller nogen anden af Studenterne have Lyst at see, læse eller eje den.

Den hører til et Slags Skrifter, som begribeligt ikke Mange bryde sig om, og hvis Forfatter med Dr. Primrose »can have the consolation of thinking is read only by the happy Few«. Skulde alligevel flere end to af de Herrer ønske at eie det, da har jeg vel endnu et Par Exemplar tilbage, og jeg tør troe, at det ikke vil genere Nogen at forlange det hos mig.

Sorøe Academie, d. 21de Octbr. 1836.

Deres C. W e g e n e r.«¹⁸⁾

Efter at Regensburg den 13. Febr. 1852 som Departementschef for Kirke- og Undervisningsvæsenets 3. Departement var flyttet tilbage til København, genoptog han sin Plads i Stemanns Familiekrede, saaledes at Stemann i Udkastet til sin Autobiografi fra 1852 kan fremhæve Regensburg blandt sine nærmeste Venner, fordi han »saa at sige har indlevet sig i min Families fortroeligste Kreds og daglig medvirker til min Tilfredshed.«¹⁹⁾

Efter Stemanns Død danner da ogsaa Regenburg sammen med den gamle Etatsraad Harhoff, tidl. Byfoged i Sorøe, Skiftekommissionen over hans Bo.²⁰⁾

Og i Anledning af Datteren Augustas Død af Cholera (31/7 1853) skriver Regenburg til C. F. Wegener:

Højtærede Hr. Conferentsraad.

Tilvisse maa den Sorg, som er overgaaet dette Huus, gjøre et dybt Indtryk paa Enhver, der kjender Forholdene i samme. Hvad den gjør paa mig, der nu i Trediedelen af en Menneskealder har levet som et Medlem, jeg kan gjerne sige Søn, af Familien, er let at begribe. Jeg veed, hvilket Tab det er for den gamle Fader, for hvem hun alene levede; det er mig tillige, som havde jeg mistet en af mine Nærmeste.

Jeg har selv været upasselig, har maattet holde Sengen i 2 Dage og har hidtil endnu maattet passe Huset, ellers havde jeg seet hen til Dem. Iforgaars Aftes blev Liget herfra ført til Herlufsholm....

Kjøbenhavn den 3. August 1853.

Deres ærbødigste og hengivenste

A. Regenburg.

Regenburg kom ogsaa i den følgende Tid til at høre til »the happy Few« (de lykkelige Faa). Dette skyldtes ikke mindst hans Forbindelse med Gehejmerraad Paul Christian Stemmann (1764—1855), der var Amtmand i Sorø indtil Januar 1827 og som saadan aabnede sit Hjem for Academiets Disciple. »Denne var, som bekendt, en myndig Herre. Han satte os unge Mennesker ofte i Forlegenhed ved sine Spørgsmaal og sin drastiske Maade at tale paa, men han mente det godt med os og lærte os at bevæge os med Lethed i det selskabelige Liv. Fik han at vide, at der fandtes en Elev, som ikke havde Adgang til nogen Familie, saa blev en saadan isoleret Yngling straks indbudt af den højtstaaende Mand. Det var et levende Træk, som levende erkendtes af os alle. Husets elskværdige Døtre var meget musikalske, og med en munter Svingom eller Sang endte gerne de sædvanlige Søndagsselskaber« — saaledes mindes en Soraner²²⁾ denne Mand.

Som nævnt var Stemmann en Broder til Amtmand Stemmann i Aabenraa, der jo stod i Venskabsforbindelse med Regenburgs Moder. Det er da ikke underligt, at Regenburg hørte til dem,

som kom i Sorø Amtmandsbolig og under Studeringerne i København hos Kancellipræsidenten og Gehejme Statsministeren. 28. Juli 1842 ansattes han som Volontør i Danske Cancelli og kort derefter som Sekretær hos Stemann og 23. Febr. 1843 tillige som Tilsynsførende ved Cancelliets Bogsamling. Da Regenburg i 1849 skulde følge den kongelige Regeringskommissær Tillisch til Flensborg, følte Stemann det som en Krænkelse og en Sorg, der ikke blev mindre ved hans Hustrus Død det følgende Aar. Datteren Augusta, der førte Huset for Faderen, skrev da den 12. Sept. 1850 til Regenburg: »Kom! kom! før det er for sildig, hvis det er mueligt, hvis det uden alt for store Opoffrelser kan skee! ikke blot i Besøg, men stadig. — De er det eneste Menneske, der kan læge den dybt nedbøjede, ellers saa stærke Mands dybe Saar og Savn!²³⁾

Regenburgs Følelser overfor Familien Stemann afspejler hans Brev til den gamle Mand i Anledning af Hustruens Død den 29. Aug. 1850 — udateret:²⁴⁾

»Deres Excellence.

Det Budskab, jeg modtog idag, har gennemtrængt mig med Sorg. Det er tilvisse et stort Tab. Den overordentlige Godhed, som den ædle Afdøde har viist mig, var mig og vil altid være mig uforglemmelig; det var et af mine kjæreste Ønsker, i Gjerningen at kunne vise, hvor meget jeg paaskjønnede den, og jeg havde haabet, at det vilde være mig muligt ved min sikkert snart forestaaende Tilbagekomst til Kjøbenhavn. At jeg endnu ikke er der, smerter mig dybt. Havde jeg været tilstede, havde jeg mulig kunnet være Deres Excellence til Bistand, vilde dette have ydet mig nogen Tilfredsstillelse. Desværre kan jeg lige i Øjeblikket ikke rive mig løs; men dersom Deres Excellence begjærer det, kommer jeg strax; jeg har allerede af Regjeringskommissairen erholdt Løfte om Tilladelse for dette Tilfælde; og hvad mig personlig angaaer, vilde det være mig en Glæde at opfylde ethvert Ønske. Jeg er med uforanderlig Hengivenhed og Høiagtelse

Deres Excellences

allerærbødigste

A. Regenburg.«

Regenburgs Liv i 1840'erne er sikkert gaaet med pligtopfyldende Arbejde for at naa videre op ad Kancelliets Embeds-

stige. Et Par Sætninger fra Kammerherre O. J. Stemann til Regenburgs Moder lader os se en Smule ind i R.'s Liv.²⁶⁾

13. Aug. 1842 skriver han: »Modtag min forbindtligste Tak for Deres fornyede Beviis, at De fast stoeler paa min Deeltagelse i Alt, hvad der vedgaaer Dem og Deres Kiære! Nu er da ogsaa August i en Vei, som vil bringe ham videre efter hans Duelighed, som vil være en stoer Beroligelse for den ømme Moder.... Et Nys, gode Frue Regenburg, jeg fik i Deres sidste Brev, har glædet mig overmaade meget — det bliver troeligen imellem os, denne aabenkundige Hemmelighed.... Jeg vilde nok see Sønnen som Moder ...«

Mon Stemann her tænkte paa en Forbindelse mellem Regenburg og en af sine Broderdøtre? Men 24. April 1849 skriver han lidt utaalmodig: »Men hvorledes gaaer det Cancellie-Præsidenten August, er han ikke forlovet med en russisk Baronesse eller Fyrstinde?, i flere Aar har jeg intet hørt om ham....«. Hvorom alting er: Regenburg forblev ugift hele sit Liv.

II. Regenburg i Sønderjyllands Tjeneste 1849—64.

Brat og uventet blev Regenburg den 9. August 1849 revet ud af sin Løbebane indenfor Københavns Kancelliverden, idet han nævnte Dag kaldtes til Tjeneste i Sønderjylland. Om Formiddagen modtog han fra Kabinetssekretær F. F. Tillisch, som kort forinden var bleven udnævnt til Danmarks Repræsentant i den slesvigske Bestyrelseskommission, et kort Privatbrev,²⁶⁾ saalydende:

Kiære Regenburg!

Gjør mig den Tieneste at komme ud til mig snarest muligt, da jeg meget ønsker at tale med Dem.

Kiøbenhavn,

den 9. August 1849.

Herr Cancellist Regenburg.

Ærbødigst

F. Tillisch.

Fra sin Overordnede, Minister Bardenfleth, modtog han en Skrivelse²⁷⁾, som kunde oplyse ham om Grunden til Tillisch' Brev:

Da Kammerherre v. Tillisch som Medlem af Bestyrelseskommissionen for Hertugdømmet Slesvig har begjæret, at De

maatte stilles til hans Disposition for at udføre de Forretninger, som maatte overdrages Dem, saa anmodes De herved om at overtage dette Hverv.

Justitsministeriet, den 9de August 1849.

B a r d e n f l e t h.

Og Tillisch retter følgende forklarende Skrivelse til Regenburgs faderlige Ven, P. C. Stemmann:²⁸⁾

Høistærede Herr Onkel!

De har for ikke længe siden yttret for mig, at alle personlige Hensyn burde tilsidesættes, naar det gjælder Fædrelandets Vel. Dette giver mig ikke allene den Forvisning, at De vil billige, naar jeg handler paa denne Maade, men endogsaa at Ingen mere end netop De vilde misbillige, hvis jeg handlede anderledes. Hvor ubehageligt det derfor er for mig, og hvor nødigt jeg end skrider dertil, saa seer jeg mig dog nu, efter at jeg forgieves har forsøgt alle andre Udveie, i den Nødvendighed at anmode Justitsministeren om at beordre Cancellist Regenburg til at følge med mig til Flensborg.

Idet jeg haaber og trygt stoler paa, at De ikke allene vil finde dette overensstemmende med, hvad Pligten byder mig, men at De under de forhaanden værende Omstændigheder endog vilde ansee en modsat Fremgangsmaade for aldeles pligtstridigt, beder jeg Dem at være overbeviist om den smertelige Følelse, hvormed jeg gjør dette Skridt, og giver Dem tillige den Forsikring, at jeg, saafremt det maatte vise sig, at jeg kan undvære Regenburg eller forskaffe mig Nogen, som kan erstatte mig ham, strax igjen skal lade ham vende tilbage.

Med den meest udmærkede Høiagtelse
min høistærede Herr Onkels
allerærbødigste og hengivne

F. T i l l i s c h.

Stemmanns Følelser udtrykkes ved Paaskriften:

Stank für Dank!
Troe Ingen for vel!
Traue, Schaeue, W e m!

Og hans Datter Augusta forklarede senere:²⁹⁾ »Deres Bortgang her fra berøvede ham brat og paa en for ham saa højst krænkende Maade en troe og oprigtig Ven, hos hvem han trygt og roeligt kunde nedlægge alle sine Bekymringer og Anskuelser af hvad Natur det vilde være Han har siden den Tid troelig baaret dette store Savn, stedse fremadskuende, ledsaget af Haabet om Deres Tilbagekomst!«

Saa vel Justitsministeriet som Regenburg selv regnede med,

at Opholdet i Flensborg kun var foreløbigt. Førstnævnte medde-
ler under 11. 8. 1849 til Tillisch:³⁰⁾

Da, som Hr. Kammerherren bekjendt, Cancellist under Ju-
stitsministeriet Th. A. J. Regenburg ifølge det af Dem, som
Medlem af Bestyrelses Commissionen for Hertugdømmet Sles-
vig, fremsatte Ønske om, at bemeldte Embedsmand maatte stil-
les til Deres Disposition for at udføre de Forretninger, som
maatte overdrages ham, under 9de dennes har erholdt Anmod-
ning om at overtage dette Hverv, er der opstaaet Spørgsmaal
om, hvorledes der under Cancellist Regenburgs Fraværelse
maatte være at forholde med Udførelsen af de ham i bemeldte
Egenskab paahvilende Forretninger, idet hans Plads i Justits-
ministeriet vil være ham forbeholdt, indtil han har tilendebragt
det af ham overtagne Hverv.

Skjønt jeg nu antager, at Cancellist Regenburg vil blive
salæreret saaledes, at han vil kunne afgive den ham som Can-
cellist tillagte Gage til de af hans Kolleger i vedkommende
Contoir, som under hans Fraværelse maatte udføre hans For-
retninger, ønsker jeg dog, forinden Videre foretages, at modtage
Hr. Kammerherrens nærmere Ytringer i denne Henseende, lige-
som jeg ogsaa tjenstligst maa anmode om, at Cancellist Regen-
burg herom tilkendegives det Fornødne.

A. B a r d e n f l e t h. / B e c h.

Af de faa bevarede Breve fra Regenburg til hans Moder,
omtaler det ene netop hans Kaldelse til Flensborg:³¹⁾

Flensborg, den 12. August 1849.

Kjære bedste Moder!

Flensborg? . . . spørger Du vist ved at see Dateringen, og
Din Forundring er vel grundet, jeg er selv næsten endnu for-
undret ved at befinde mig her, og dog er det saa; jeg sidder her
i Aften lige kommen fra en Diner hos Oberst Hodges og skriver
disse Linjer i det Haab, at de endnu træffe Dig i Hamborg. —

I Torsdags Formiddags sendte Kammerherre Tillisch Bud
efter mig: Han var udnævnt til dansk Medlem af Bestyrelses-
kommissionen for Slesvig, han var i yderlig Forlegenhed for en
Secretair og kunde vanskelig faae nogen anden. Jeg kunde ikke
undslaae mig, saa vanskeligt det end var for mig at komme løs,
især da vi allerede skulde reise om Aftenen Kl. 6. Jeg gjorde
mig altsaa færdig saa godt jeg kunde, tog Afsked hos min
gamle Excellence, som det gjorde mig alvorligt ondt at forlade,
og var næste Middag i Sønderborg. At jeg ikke havde Tid til at
see noget Menneske i Kiøbenhavn, er en Selvfølge. I Sønderborg
laa vi Løverdagen over, men der var saa meget at tage Vare, at
jeg ikke fik Tid til synderlig at see mig om. Dog gik jeg hen til

Otzens, men traf kun Sønnen. Faderen var »ovre paa den anden Side«, som jeg senere hørte compromitteret ved Slesvig Holsternisme. I Formiddags kom vi hertil og opholde os for Øieblikket i Stadt Hamburg, men uden, før alle Parter ere hørte, at kunne sige, hvad den nærmeste Fremtid vil bringe. Dog hvad det end er, vil Du dog snart høre det, naar Du kommer til Hertugdømmerne, og ifald Du bliver ved Din Beslutning at tage til Haderslev, haaber jeg, Du paa Gjennemreisen spørger Dig for, hvor Bestyrelsescommissionen er at finde og navnlig Kammerherre Tillisch, i hvis Nærhed Du for det første kan gjøre Regning paa at træffe mig. Hvor usigeligt kjært det vilde være mig netop under disse Forhold at see Dig, behøver jeg vel ikke at nævne med et Ord, men Dig skal Du ikke lade influere deraf; gjør endelig det, som Din Helbred fordrer, og intet andet.

Jeg befinder mig vel. Søreisen har gjort mig godt, og naar Omstændighederne ere blot nogenlunde, er der Udsigt til, at denne Tour vil være interessant og gavnlig for mig.

Ifald jeg seer Dig, haaber jeg at skulle erfare, at Badekuren har havt heldige Virkninger for Dig. Seer jeg dig ikke, haaber jeg paa snarligt Brev. Brevet gaaer først af i Morgen. Ja, jeg opsætter at tilføie Slutningen.

d. 13.: ved at læse Brevet igjennem seer jeg, at det bærer Præg af at være skrevet i al Hast seent igaar, inden jeg gik i Sæng. Jeg haaber, Du undskylder det. For at være vis paa at faa dette bort til god Tid, slutter jeg i Formiddag. Intet er endnu bestemt, saa jeg ikke kan føie noget til af Interesse. Jeg har det meget godt idag. Til Helene har jeg skrevet. Lev nu ret vel. Kommer Du igjennem, saa spørg i Stadt Hamburg efter os.

Adiø

Din August.

Brevet til Søsteren Helene i Haderslev, dat. 13. 8., er noget udførligere og skal ligeledes gengives til yderligere Belysning af Regenburgs varme Personlighed:³²⁾

Min kjære Søster!

Siden Du sidst fik Brev fra mig, er jeg, som Overskriften vil vise Dig, rykket Haderslev et betydeligt Skridt nærmere; hvor levende Ønsket er at komme derhen, kan Du let tænke, men det turde dog idetmindste for det første have sine store Vanskeligheder. Dog vil jeg begynde med at fortælle, hvorledes jeg er kommen saavidt.

I Torsdags sendte Kammerherre Tillisch, som er udnævnt til Medlem af den slesvigske Bestyrelsescommission og skulde reise samme Dags Eftermiddag, Bud efter mig: han behøvede en Secretair, vidste i en Hast ingen anden og trængte saaledes paa, at jeg maatte sige ja. Hastværk fik jeg da med at gjøre

mig reiseferdig. Kl. 6 var jeg ombord i »Slesvig« og næste Dag ved Middagstid i Sønderborg. Der laae vi til igaar Morges for at erholde Efterretninger fra det preussiske Medlem, men brød i en Fart op, da vi hørte, at [den engelske Opmand] Oberst Hodges var kommen hertil, og ankom igaar Middags.

Jeg havde ønsket strax at skrive til Moder, som slet ikke endnu veed Noget af det Hele, og til Dig, men der var saa meget at tage Vare paa, at jeg først meget seent kom i Ro paa min Stue. Om Sagernes Stilling er endnu aldeles Intet at sige, og altsaa kan jeg heller ikke vide, om og hvor længe jeg bliver her. At forøvrigt mange Tanker paatrængte sig mig ved Ankomsten hertil, vil Du let forstaae. Officererne paa Dampskibet viste sig ivrige med at forklare Slaget ved Flensborg (og Bov) den 9. April f. A. Min Tanke var naturligviis paa Frits' Tab,³³⁾ og jeg hørte deres Fortællinger med en vemodig Følelse, som jeg dog ikke turde bringe over Læberne. Forlænges vort Ophold her, er det min Hensigt at besøge Kjøbmændene Erlandsen og Petersen, om hvilke Du dengang skrev, at de havde taget sig af vor kjære savnede Broder og af Dig, da Du kom for at see ham — desværre for sildigt. Dog Taarer fylde mine Øjne og nøde mig til at afbryde.

I Sønderborg vilde jeg besøge Otzens; men da jeg kom der, hørte jeg, at han var »paa hin Side«, og efter hvad jeg senere hørte, maa jeg antage, at han har compromitteret sig og maatte fjernes fra Als. Jeg traf kun Sønnen, et ungt Menneske, med hvem jeg Intet kunde opstille. Desuden var Tiden kort for mig, og jeg gik saaledes bort, noget misfornøjet med strax at have maattet gjøre Bekjendtskab med de sørgelige Forviklinger, som Tiden har bragt i gamle Forhold. En Fornøielse havde jeg derimod, idet jeg hændelsesviis mødte Ludvig Posselt paa Gaden; han var netop kommet til Byen fra sit Qvarter et Par Mil ude i Landet, og jeg fik saaledes en lille Samtale med ham, under hvilken han da ogsaa bad mig hilse Dig og Tanterne mange Gange.

At jeg ligeledes ønsker Bekjendte paa det bedste hilset, og navnlig beder Dig at bevidne den kjære gode Tante Saldern min Høiagtelse, det forstaaer sig af sig selv. Desværre kan jeg ikke bede Dig at skrive til mig, da jeg ikke endnu ret veed, hvordan det bliver med Opholdet her. Saansart noget vist derom kan siges, skal jeg skrive nærmere til Dig, Til Moder sender jeg ogsaa Brev under Fætterens Adresse. Hvis hun tager til Haderslev, som hun havde meget stor Lyst til, var det jo muligt, at jeg kunde see hende her paa Gjennemreisen, hvilket vilde være mig en ganske overordentlig Glæde. I saa Fald vil Du af hende faae den bedste Beskeed om min fremtidige Bestemmelse, som jeg tænker snart maa være afgjort.

Lev vel, bedste Helene. Tiden er sparsom, og ogsaa af andre Grunde kan det være godt ikke at sige for meget af alt det, jeg kunde have paa Hjerte. Ønsk os alt muligt Held, ligesom jeg for Dig tilføier de bedste Ønsker.

Adiø

Paa Adr.:

Din August.

Mademoiselle H. Regenburg,
adr. Fr. v. Saldern,
Hadersleben.

Det sidste Afsnit af Brevet lader tillige en anden udpræget Side af Regenburgs Personlighed til Syne, nemlig hans Selvdisciplin og ubrødelige Tavshed med Hensyn til hans Embedsstilling. Saaledes var han hele sit Liv — lige fra den Gang, han blev Privatsekretær hos Stemann. Herom har Regenburg udtalt overfor sin senere Sjælesørger, Provst Th. Sørensen i Skanderborg,³⁴) at ved Tiltrædelsen havde Stemann sagt til ham: »Det er en Selvfølge, at De beholder for Dem selv, hvad De her faar at vide«, og — føjede han til — »for ikke at komme i Fristelse til at meddele noget, satte jeg mig for, at jeg intet vilde skrive, ikke føre nogen Dagbog af nogen Art eller overhovedet gøre Optegnelser«.

Imidlertid har Regenburg i hvert Fald i et Tilfælde gjort en Undtagelse og det just med Hensyn til sin første Tid i Flensborg i 1849. Herom har han i et lille blaat Oktavhæfte hastigt — og temmelig ulæseligt — nedkradset nogle Notater. Denne Dagbog, som opbevares paa Statsbiblioteket i Aarhus,³⁵) skal her gengives i Uddrag.

1849

d. 9. August presset til at gaae med Tillisch til Slesvig ombord paa Dampskibet 6½ Eftermiddag. — Illusion næste Dag at komme til Flensborg og d. 11. at tiltræde Bestyrelsen med den preussiske Commissair. Proclamations- og Organisations-Udkast.

d. 10. Aug. Kl. 2—3 ankom til Sønderborg. Jeg sad og skrev i Kahytten. Efterretninger om Uroligheder (Gensdarmer og Flygtninge). Besluttet at blive og sende en Kourer til Prittwitz. Traf L. Posselt. (Hvorfor vidste T. ikke, at den preussiske Regjering selv havde yttret Ønske om Tropper).

d. 11. Aug. Af en Efterskrift i et Brev fra Prittwitz til Meza³⁶⁾ sees, at den preussiske Commissair er i Slesvig. Beslutning at tage afsted. Senere Svar paa Brevet til Prittwitz fra en Overpræsident Bonin, der melder sig som Installeringscommission og meddeler, at Hodges først kommer den 13. til Flensborg. Vi blive i Sønderborg; Besøg hos Ottzens »paa den anden Side«. Skrevet til Bonin og Kjøbenhavn.

d. 12. Aug. Om Natten ankom [Baron] Pechlin som dansk Installeringscommissair. Brev fra Hodges, at han alt d. 11. er kommen til Flensborg. Vi reise strax afsted, ankom til Flensborg Kl. 11—12. Tillisch og Pechlin strax i Land til Hodges, senere kom Bonin, hvilken han melder i en Skrivelse af 12., finder, at Tilfældet har gjort en Streg igjennem hans Rævestreger, og reiser bestemt bort til Slesvig (for at hente Papirer?) Spise hos Hodges. — Folk rolige. Nogle synger den tapre Landsoldat, et Lommetørklæde med dansk Vaaben. Paa Veien til Hodges synger en Gensdarm meerumschl. med 1 a 2 andre.³⁷⁾ Den 13. Aug. vente paa Bonin, som kommer, da Maaltidet (Pechlin og Tillisch) er endt. Han kommer ind. Om Aftenen Conferencer. Skrev til Haderslev og Hamborg, spadseret til Ruinen [paa Duborg]. Bad.

d. 14. Aug. Bonin rykker frem med mange Vanskeligheder. Bülow rejser til Kjøbenhavn. Skade [?] med Finansministeriets Embedsmænd, som er sendt til Sønderborg (o simplicitas), begynder hos Hodges. Uroligheder i Hamborg om Aftenen. — Skrev til Kjøbenhavn. Krieger, Stemann. Badede.

d. 15. Aug. ivrig Correspondance. Hertugen i Byen. Preussere ? til Gravensteen for at bevogte Danske, hvis Udvexling forhales. Pechlin befandt sig vel, lader det. Hvorfor seer han ikke at faa Ende paa Sagen.

d. 16. Aug. gik til Erlandsen, som var hjemme. . Om Aftenen rustet til Kamp. Dansksindede havde Blomster etc. Tydskland skjelder. Slagsmaal.

d. 17. Aug. spadseret til Marienlust. Pechlin inviterer Hodges og Eulenburg [den tyske Kommissær] til en Tur til Als en af de næste Dage. Brev til Stemann.

d. 18. Aug. Preussere rykker ind. Forundring hos Borgerne. Session holdes. Mandskabet inddrages. Bülow kommer tilbage. Han og de preussiske Officerer spiser til Middag.

d. 19. gik til Kobbermøllen. Bonin kommer, og Installationen berammes til imorgen.

d. 20. skreven Proclamationen, er meget visse paa, at Installationen vil skee — — nye Knuder fra Bonin. Hodges Fuldmagter mangler. Til Marienholz. — Paa Løverdag skal Comedien gaa for sig som sidst, mon saa allersidst? Det synes mais nous verrons.

d. 21. Fangerne udvexles. Eulenburg med Bonin i Slesvig!! hvad skal komme ud deraf?

d. 22. Pechlin tager med Hodges, Grev Lehmdorf o. a. til Sønderborg.³⁸⁾ Eulenburg kommer tilbage. Moder kommer hertil med Theodora.

d. 23. besøgt Schmidt. De Fangne beværtet ved Schæferhuset. Spadseret med Theodora. Offentlige Reverser. Om Aftenen gjøre nogle af de Udveklede, som kom til Byen, Optøier i Marienholz og hos Jensen.

d. 24. Proclamation fra Statholderskabet. Samling af Præsterne. Asschenfeldt Dansk. Brev fra gamle Stemann.

d. 25. Aug. Installation foretages. Moder reiser. Sl.-Holst. Optøier i St. Jørgensby. — Flyttet til [Andreas] Christiansens.

d. 26. Pechlin reiser. Proclamation fra ham og Bonin opslaaes. Bonin kommer tilbage efter Bordet. Om Aftenen Uroligheder. Krohn?³⁹⁾

d. 27. Preusserne rykker ud om Morgenen. Forestilling om Flaget sendt til Kjøbenhavn. De Danske kunne idag ikke holde sig [da Byen var uden Tropper inden den svenske Besætnings Ankomst]. Gendarmerne giver Fyr, to saares; Tydskernes urimelige Frygt. Krohns Exaltation. Gaar ned paa Banen. Gendarmerne fjernede af Borgerne. Jeg fandt alt roligt. Christianen arresteres og befries atter. Paa Hjemvejen mødte jeg Lützow med Brev fra Tillisch til Eulenburg. [Agent] Jensen har haft Angest. — Svenskernes Ankomst beroliger.⁴⁰⁾ Borgerne holder dog Krohn fast og hans Gendarmer. Bureauets Nød. Krohns

Bevogtning, overdrages de Svenske. Et Brev til Krohn findes paa Gaden.

d. 28. Krohn er flygtet. Senere gennem Gaden Vi begynder at regjere. Tyske Rygter Opspind. Stærke Patrouiller og Vagter spadsere gennem Byen. Overbevist om, at det ikke behøves.

d. 29. kommer Kongens Proclamationer.⁴¹⁾ Eulenburg lees ud af alle. [Anm.:] Eulenburg spørger, om Apenrade ligger Nord for Sønderburg?

d. 30. reiser Lehmdorf med Forestilling og Papirer til Hodges.

d. 31. Deputation fra Aabenraae. Holsteins Sendelse.

d. 1. Sept. Løvedag. »Skirner« kommer, Malmberg i Besøg ved Bordet, Kongeligt Posthuus i Tønning.⁴²⁾

d. 2. Sept. Søndag. Rumohr entlediget. Preussiske Officerer.

d. 3. Sept. Mandag. v. Kaup og Thomsen [i Husum] entlediget. Mohrhagen og David udnævnt. Posten er kommen igang.

d. 4. Sept. Tirsdag. Husumerne modtager dem ikke.⁴³⁾ Eulenburg skal til Husum. Holnæs Brændemærke.

d. 5. Sept. spiser hjemme, betaler Md. Døll. Lehmdorff kommer tilbage fra Hamborg med Hodges Resol. Eulenburg meget vred. Baron Plessen kommer.

d. 6. Sept. Eulenburg i Husum. Bille til Hamborg.

d. 7. Sept. Optøier i Frederiksstad.

d. 8. Sept. Bille fra Hamborg. Hodges kommer. Plessen.

d. 9. Sept. Søndag. Skattenægtelsesforsamling.

d. 12. Vanskeligheder ang. Proclamation. Tønderske Embedsmænd.

d. 20. Torsdag. Conradine kom.

d. 21. Reise til Dybbøl. Conradine reiser.

d. 23. Søndag. Holstein sendes til Tønningen.

d. 24. Holstein kommer tilbage. Stemann og Willemoes Suhm afsættes.

d. 25. Holstein atter til Tønder. Samling i Slesvig. Optøier i Havnen.

d. 28. Hodges reiser. Plessen til Tønder.⁴⁴⁾

d. 29. Plessen tilbage.

I den øvrige Del af Dagbogen, som slutter med »Løvedag d.

15. Dec. Stemann«, findes kun opnoteret Navne uden nærmere Tilføjelse.

Hele denne Tid var kun en eneste Lidelse, en Følelse af Magtesløshed overfor tysk Underminering, da der ikke var Magtmidler til Stede for virkelig at understrege Bestyrelseskommissionens Anordninger. Regensburg lærte i denne Tid Land og Folk at kende, saa Oprøret mellem Slagene paa nærmeste Hold og gjorde sine Erfaringer. Man forstaar, at en Mand med en saadan Træning i at regere under vanskelige Forhold kunde og maatte bruges, da det danske Styre for Alvor skulde begynde efter Trearskrigen.

Til sin gamle Ven og Lærer, C. F. Wegener, skriver Regensburg den 6. Sept. 1849 fra Flensburg⁴⁵):

».... Dette Ophold er tilvisse ikke noget glædeligt. Man seer Slesvigs og Danmarks Skjæbne staae paa Spil, man seer, at Intet eller Lidet gjøres og kan gjøres for at sikkre et heldigt Udfald, og man gjennemtrænges af en Følelse beslægtet med den, man vilde føle, naar man fra Strandbredden seer sin Broder i Fare for at drukne og ikke kunde hjælpe ham, men maatte overlade hans Frelse til Tilfældet eller jeg vil hellere sige Forsynet; thi at Forsynet endnu maa vende Tingene til Fordeel for Danmark, er et Haab, jeg ikke kan opgive, hvor mørkt det her end seer ud. De Mennesker, hvis Demoralisation i Deres Værk [om Augustenborgerne] saa klart er bragt for Dagens Lys, er endnu i Besiddelse af hele Embedsmagten i Hertugdømmet, de udspinde endnu, skjønndt saa godt som aabenlyst, ustraffet deres Intrigers Net over Landet, og de ville saa meget mere være istand til at hindre en gavnlig Regjeringsvirksomhed, som de have en Støtte i den Preussiske Commissair [Eulenburg], hvis Opgave tydelig nok er at holde alt saavidt muligt in statu quo og ikke lukke Døren for et Schleswig-Holstein.....

Harmeligt er det især, at de Kongelige Embedsmænd, som af Oprørerne ere fordrevne, endnu ikke kunne bevirkes gjenindsatte i deres Embeder, og at selv de værste af Hertugens Haandlangere endnu ikke kunne fjernes, men Preusseren vil ikke kjende Forholdene.... Ikke desmindre troer jeg, da Manden dog synes at være af en aaben og veltænkende Charakter, at det vilde være meget gavnligt, om han fik et Exemplar af Deres Værk. Sin Kundskab til de Slesvigske Forhold har han neppe af andet end af tyske Aviser og Samtaler med henværende Mænd, Honoratiore, der jo i det Hele ere tyske

og slesvigholstenske og maaskee saa meget mere fanatiske, som de føle sig i Minoritet. Mængden er dansk og kongelig sindet.

Dog det er en daarlig Tid at plage Dem med vore Bekymringer, som jeg veed, De deler. Gid vi maatte sees glad igjen. De bedste Ønsker for Deres Vel og Held fra

Deres ærbødigst hengivne A. Regenburg.«

Det følgende Aar — 1850 — bragte en stor Forandring i R.'s Stilling, idet han den 31. Aug. forfremmedes til Fuldmægtig i Justitsministeriet, dog saaledes at han fremdeles var udfaaet til Flensborg, hvor Kammerherre Tillisch den 11. Juli var bleven beskikket til overordentlig Regeringskommisær for Hertugdømmet Slesvig. Den 1. Sept. fik Regenburg overdraget Ledelsen af de til Kirke-, Skole- og Undervisningsvæsenet i Sønderjylland hørende Sager.

Denne Stillings Overdragelse var tænkt som rent midlertidig for R.'s Vedkommende, og Regenburg modsatte sig Udnævnelsen med Hænder og Fødder.⁴⁶⁾ Desuden havde der i længere Tid været arbejdet for, at Prof. Chr. Flor til Belønning for sine Fortjenester for Danskhedens Vækkelse i Nordslesvig skulde overtage denne vigtige Post. Man havde allerede nogen Tid forinden samlet Adresser til Fordel for Flor, ikke mindst i Flensborg, hvor der dog ogsaa ydedes stærk Modstand særlig fra Købmand Andr. Christiansens og Advokat M. F. Blaunfeldts Side.⁴⁷⁾ Flor skriver da ogsaa 3. Sept. til P. C. Koch, at Tillisch altsaa udnævnte Regenburg saa pludseligt, »da han erfarede, at der trods A. Christiansens Anstrængelser her i Byen ombæres Adresser angaaende mig og faa talrige Underskrifter«. ⁴⁸⁾

Regenburg, som var meget gode Venner med Andr. Christiansen, Tillisch' Husvært, var ogsaa imod Flors Udnævnelse. Dette viser en Koncept med Regenburgs Haand blandt Andr. Christiansens Breve. Paa en Skrivelse fra den dansk-patriotiske Forenings Overstyrelse i Flensborg til Bestyrelsen for Afdelingen i Graasten, har Andr. Christiansen paa Tysk skrevet »An die verehrliche Direction zu Gravenstein« og »Flensburg d. 23. July 1850« samt tilsidst Underskriften »Andreas Chri-

stiansen Namens der Ober Direction«. Ind imellem staar saa Skrivelsens Indhold med Regenburgs Haand paa Dansk, og den skal nedenfor gengives, da den oplyser os om R.'s Syn paa Flor⁴⁹):

»De Betæneligheder, jeg allerede foreløbig har yttret mod den nu paatænkte Adresse til H. M. Kongen, forekomme mig ved nærmere Overveielse saa betydelige, at jeg vilde ansee det rigtigst, om man lod denne Sag falde.

At udpege for Hans Majestæt en enkelte Mand som den, der alene er skikket til at overtage en vigtig Post i Slesvig, strider aldeles mod de af Foreningen hidtil fulgte Grundsætninger, til hvilke enkelte Foreninger, navnlig den i Haderslev, have holdt sig saa strængt, at de, fordi de stride imod samme, have nægtet at underskrive den af de fleste Foreninger vedtagne Adresse, hvis Hensigt blandt andet var at modsige den fra slesvig-holstensk Side mod Grev C. Moltke, Ghrd. Scheel og Etrd. Høpfner udtalte Mistillid.

I ligesaa stor Modstrid med sig selv vilde Foreningerne komme, naar de andrage paa et særskilt Cultusministerium for Hert. Slesvig. De have nemlig ofte, og især ved den til Kjøbenhavn afsendte Deputation udtalt, at de ønskede den størst mulige Forening mellem Hertugdømmet og Kongeriget, og Kirke samt Skolevæsenet er netop af den Beskaffenhed, at en Forening er mulig. Man bør derfor ikke andrage paa en, om end kun foreløbig Adskillelse; opnaaes Foreningen ikke nu strax, vil den saa meget mindre opnaaes senere.

Gaaer man derhos ud fra den Forudsætning, at Hertugdømmet Slesvigs indre Anliggender ville erholde en særskilt Bestyrelse, og at Kirke- og Skolevæsenet vil komme til at høre herunder, saa kan man dog næppe antage, at der for sidstnævnte skulde oprettes et eget Ministerium. Kirke- og Skolevæsenet har hidtil været bestyret i Forbindelse med Justits- og Politivæsenet; under Bestyrelseskommissionen har der for alle disse Sager navnlig været eet Departement; til Kirke- og Skolevæsenets Bestyrelse vil der for Fremtiden næppe behøves andet end et Bureau med en Chef, hos hvem man isærdeleshed søger Kjendskab til den gjældende Lov og Tradition i Forretninger, navnlig i Expeditioner.

Disse Egenskaber høre til en ganske anden Sphære end den i Adresseudkastet hos Etatsraad Flor fremhævede, og han vilde derfor næppe være paa sin Post, selv om han ellers vilde være tilbøjelig til at modtage den, hvad meget maa betvivles. Ligesom derhos Etatsraad Flors hidtil værende Virksomhed vilde lægge ham mange Hindringer i Veien i en Embedsstilling, saaledes vilde igjen denne Embeds-

stilling paalægge ham mange Baand og hæmme hans Virksomhed. Jo mere man derfor antager, at denne hidtil har baaret gavnlige Frugter, des mindre maa man ønske, at han forlader samme for at indtræde i en Stilling, hvor han neppe vilde være istand til at stifte synderlig Nytte.

Endelig synes det mig nu aldeles ubetimeligt at fremkomme med Adresser, indeholdende Ønsker om Organisationen af Hert. Slesvigs fremtidige Styrelse. Hans Majestæt har netop i denne Tid tilsagt, at der skal sammenkaldes et Antal slesvigske Mænd for i Forening med et Antal Mænd fra Kongeriget og for Hertugdømmet Holsten at gjøre Forslag i denne Henseende, og det er ikke at vente, at Hs. Majestæt vil tage nogen Beslutning om herhen hørende Anliggender, forinden han har kunnet modtage Betænkning fra en saadan Forsamling.

Som vi faar at se, beholdt Regenburg sin Stilling lige til 24. Okt. 1864, selvom denne undergik Forandringer i ydre Henseende. Hans Venner misundte ham ikke, men udtalte paa den anden Side, at han var særlig egnet til Pladsen. Saaledes skriver W. F. de Coninck allerede den 13. Sept. 1850 til ham: »Uagtet det vel turde være Tvivl underkastet, hvorvidt De kan betragtes som henhørende til den »ene saliggjørende Tro«, dette Udtryk taget i den meest gængse men ogsaa meest indskrænkede Forstand, har det dog glædet mig meget at erfare, at det meget vanskelige Hverv at holde den slesvigske Gejstlighed i Aye, er blevet Dem overdraget. Jeg har kjendt faae Mennesker, der i den Grad som De (i det mindste at dømme efter det Indtryk, som De under vort Samliv i Flensborg har gjort paa mig) har gjort sig Valgsproget non haberi sed esse [ikke synes, men være] til Livsregel, til at jeg ikke skulde føle sand Glæde over, at Deres Dygtighed er bleven anerkjendt.«⁵⁰⁾

Selv Prof. Flor, der i ovennævnte Brev havde sagt: »Regenburg er meget dansksindet og et godt Hoved; men han er ikke folkelig, har næppe nogen Kraft, er i alt Fald ganske afhængig af Tillisch og har ingen Forstand paa, hvad der i Kirke og Skole kan og bør gøres«, fik snart en anden Mening — ikke om sin egen Til sidesættelse, men om Regenburg. Dette fremgaar af nogle Linjer af et Brev, Regenburgs Søster, Helena, sendte Moderen fra Haderslev 7. Jan. 1851: »Hvad mener Du vel, vores August er her hos mig siden i aftes den 6te, bliver idag og reiser imorgen Formiddag.... Det er deiligt at tale lidt med den kiære Broder.... August seer saa rask og tilfreds ud, at man kan blive vel tilmode at see paa ham og høre

hans venlige Ytringer om alt. — Jeg var netop igaar Eftermiddags hos Tingmand Schmidt, hvor han fortalte mig om Etatsraad Flors Udsagn, efter nylig at have været i Flensborg, at han siden den Tid ikke ønskede det engang at traæde Departement, da han havde nøiere seet sammes Virksomhed, og at der var skeet Reformere, som han maatte tilstaae ei at have vovet at begynde paa, om han ogsaa kunde have ønsket det. — Dette fandt jeg meget nette Tilstaaelser«.⁵¹⁾

Regenburgs Stilling overfor Tillisch var da heller ikke saa meget præget af Afhængighed, som af Selvstændighed forbunden med en selvfølgelig Underordning, hvor Tillisch overfor Ministeriet og Udlandet havde Ansaret. Et Uddrag af 2 Breve fra den første Del af 1851 vil vise dette. Først et udateret til F. C. Wegener. som Dr. Hjelholt i sin Disputats (S. 16) henfører til før 2. Febr.: »Medens jeg hidtil ikke har kunnet trænge igjennem i Flensborg, hvor Ven og Fjende saa at sige forenede sig mod mig, har jeg derimod andensteds nu endelig faaet den danske Sag et stort Skridt frem... Man føler sig ret ilde ved saaledes at vide, at enhver Foranstaltning vil blive modvirket af den, der skal indføre den; i Husum er det ikke meget bedre, og det vil ikke blive bedre, saalænge ikke dygtige danske Geistlige have Patriotisme og Mod nok til at tage de overordnede Stillinger i det sydlige Slesvig. De veed, at Cultusministeren er spurgt, om han ikke kunde paaavise to saadanne Mænd, men han sagde »nei«!

Dette er den ene Ulykke, der her forbittrer en Livet; den anden er Pengespørgsmaalet. Vil man udrette noget her, saa behøves der Penge og atter Penge og mange Penge; men det vil man ikke ret indsee og taber derved ubetalelige Fordele eller giver Anledning til ubodelig Skade. Jeg har blandt andet endnu ikke kunnet faa Penge til en dansk Skole her i Flensborg, som naturlig skulde være Hjørnestenen; at jeg under saadanne Forhold ikke engang kan tænke paa Deres storstilede Idee, vil De let indse. Mariekirken derimod ligger mig stadig

i Sindet, jeg opgiver ikke Arbeidet, skjønt det, som Tingene staaer, er et suurt Arbeide.

Den tredie Ulykke er, at man endnu stadig vil have, at jeg skal udføre alle disse Ting, som jeg egentlig ikke har megen Indsigt i. Har man nogensinde hørt større Galskab, end at et Lands Skole-, Kirke-, Universitetsvæsen etc. skal omdannes af et Menneske, som aldrig tidligere har havt med Skole-, Kirke- og Universitetsbestyrelse at bestille. Bevidstheden af at maatte famle iblinde er mig utaalelig, og det er min stadige Begjæring, at der snarest muligt maa sørges for, at jeg kan overgive mine Forretninger til en anden«

Dernæst et meget vigtigt Brev fra Tillisch til Regenburg, dateret Kjøbenhavn den 6te Marts 1851:

Herved oversendes Ansøgning fra Candidat Lassen om Aastrup Sognekald, do. fra Pastor Stilling om at udnævnes til dansk Præst i Flensborg samt Rescriptet angaaende Indførelse af det danske Sprog i Angeln. Jeg har ikke turdet medtage hele Angeln, skjøndt jeg med Dem deler Anskuelsen om, at det danske Sprog kan oplives lige til Slien. Det er nemlig af yderste Vigtighed, at der nu ikke gjøres noget Skridt, som igjen maa tages tilbage, og da jeg ikke er aldeles sikker paa, at dette jo muligen kunde blive Tilfældet, naar man nu griber for vidt om sig, troer jeg det rigtigst foreløbigt at holde sig til Strækningen fra Treia til Norderbrarup.⁵²⁾

I sit Brev til Tillisch af 1. Marts havde Regenburg udtalt: »Det er min fulde Overbevisning, at Dansk atter kan oplives lige til Slien, naar man vil anvende de fornødne Midler og navnlig ikke spare paa Penge«. ⁵³⁾ Det samme Lyssyn præger hans Brev til Wegener fra samme Tid:

»Deres Breve er mig altid kjære. De ere gennemtrængte af Patriotisme og Kjærlighed for den Slesvigske Sag (medens jeg hos vore Ministre, navnlig Madvig, kun sporer Forsagthed, Uvilighed). Vi mødes derfor ofte i vore Ideer.... Vil man give mig frie Hænder, Magt og Penge, vil jeg forpligte mig til at danisere hele Angel til Slien og Landet til Treja, maaskee Haddeby med. Vil man ikke det, som man endnu ikke har villet, saa tør jeg maa-

skee næppe engang gaae saa vidt, som De foreslaaer. Det vilde holde haardt og med de Kræfter, vi nu have, meer end haardt at udføre det, og vi maa ikke forsøge mere, end vi kan udføre.... [Prof.] Paulsen finder, at jeg allerede har været for dristig, og Flor gjør mig her Skade ved at sige, at jeg er gaaet videre, end han nogensinde vilde have vovet. »Folk siger« — er hans Omqvæd — at jeg er ultra, men det er ikke sandt, Regenburg er meget værre«. Saadanne Fadaiser kunne let forqvæle min Stilling, som hidtil har været gunstig. Tillisch er allerede bleven betænkelig ved mine Forslag om Danisering i Gottorp Provsti.... Selv velmeent Vrøvl bringer Skade. Overhovedet er det min Regel ikke at kagle over de Æg, som lægges.... Siden den Tid plages jeg af den Frygt, at Diplomaterne ogsaa ville blande sig i mine Sprogreformer, og derfor er jeg dobbelt nødvendig. Ellers veed jeg godt, hvad jeg vil, jeg har vidst det siden mit 15de Aar i denne Sag.... Naturligviis maa vi beholde Magt i nogle Aar, ellers gaaer det alt overstyr, og at have det paa Papiret, hjælper da heller ikke mere end 1810.

Hvilke Bryderier og Anstrengelser, Spænding om Dagen og Søvnløshed om Natten det koster at kæmpe med alle de modstridende Elementer, derom gjør De Dem næppe noget Begreb, og jeg kan nok længes efter at være fri, naar den politiske Deel af Sagen er tilende.... Jeg har allerede udrettet mere, end de fleste havde kunnet, og maaskee mere, end de fleste have anseet muligt, og jeg kan sige, at det er mit Værk alene; men jeg siger det kun til Dem, for at De skal see, at jeg ikke har nogen Beskedenhed og derfor er jammerlig ængstelig«.

Nogle af de følgende Breve viser vel Regenburgs Kampnatur:

Det havde været bedre, langt bedre, om man kunde have forberedt Jordbunden bedre, inden man, som jeg for nogen Tid skrev, plantede det danske Træ; men Omstændighederne trængte, det maatte skee. Det kommer nu an paa at frede Værket; thi Stormene reise sig og ville blive stærke. En Deel deraf har jeg her at udholde; den troer jeg at kunne klare, naar der blot ikke skal knibes og spares. En anden forestaer i Kjøbenhavn; den frygter jeg langt mere. Slesvig-Holstenernes og Diplomaternes Magt er stor: vil vor Regjering have Kraft til at staae imod?. Et Skridt tilbage er nu fuldt Nederland. Forøvrigt kan De tro, at min Stilling her ikke er misundelsesværdig; jeg vilde takke den, som vilde træde i mit Sted. Men Sagen maa holdes; det er Hovedpunktet. Jeg haaber, at De har erholdt mit sidste Brev fra 31. Febr.(?) og 2. Marts og brændt det....

4. Okt. 1851: Krieger skriver mig idag, at en ny Minister-krise staaer for Døren.... Han vil vide, om jeg i Nødsfald kunde komme til Kjøbenhavn.... At jeg ikke bør reise herfra, er klart; hvad jeg i Kjøbenhavn kan virke for den dansk - slesvigske Sag, indser jeg ikke, og for den maa, skal og vil jeg virke....

Okt. 1851: Naar vi nu forbyde Burgwardts Læsebogs Indførelse i Skolerne, have vi strax den Indvending; men den afdøde Konge har selv seet den og modtaget Dedicationen etc. Det er en rædsom Augiasstald, som maa renses.

7. Jan. 1852: Jeg er stadig i den uhyggeligste Stemning. Med B. er det ikke muligt at komme af Stedet.... da jeg ikke blot har den allerede tilstrækkelig haarde Kamp med Fjenden hernede, men de næsten endnu mere aandsfortærende og trættende Bryderier med Ministeren fra oven .. De slesv.-h. Elementer foresynge ham, hvad han gjerne gider høre, at det hver Dag gaaer bedre under hans Regimente; jeg maa for mit Standpunkt sige, at det gaaer tilbage jeg maa stadig drive paa, at der handles.

Naturligviis er jeg et besværligt Menneske, og rimeligviis ansees jeg ogsaa for et fanatisk Menneske, mod hvis Raad man stadig skal være mistænkelig og hvis farlige Iver man stadig maa søge at holde inden Skranker. Af disse Forhold følger, at jeg aldrig er vis paa, hvad jeg kan sætte igjennem, og da jeg nødig vil tale hen i Vejr og Vind, helst tier om mine Planer. Deri ligger Grunden til den Ulyst, jeg har til at skrive, en Ulyst, som gjør mig Arbeidet næsten modbydeligt og som jeg kun overvinder, naar det gjælder at udrette noget i dansk Aand, da faaer jeg atter Liv

B. har allerede et Par Gange sagt mig, »at vi dog ikke maatte begunstige den danske Menighed [i Flensborg] altfor aabenbart«. Hans første Tanke er altid Frygt for at irritere Fjenden, Frygt for muligen at kunne beskyldes for Partiskhed etc. .. Hvad endelig mig selv angaaer, da kan De være vis paa, at jeg ikke viger fra min Vei, saalænge jeg er her, og jeg bliver her, saalænge jeg blot nogenlunde kan holde det ud. Den danske Sag gaaer i Kirke og Skole frem, langt over Forventning. Jeg kan see Frugten af mit Arbeide og er vis paa at kunne naa Maalet.⁵⁴) Jeg mangler saaledes ikke Tilfredsstillelse ved Siden af Plagerne. Tanken om, at der skulde komme en Tilbagegang, er mig utaalelig, og jeg vil sætte mig imod en saadan Tilbagegang, saalænge jeg kan; men hvorlænge jeg kan, veed jeg ikke

Blandt de Ting, som fyldte Regenburg med Tilfredsstillelse, kan henregnes den Tilslutning, han fik i sin Hjemstavn, bl. a.

den Tillidsadresse, som han modtog fra Præsterne i Aabenraa Provsti.⁵⁶⁾ Denne lyder saaledes:

Til Hr. Departementschef Regenburg!

Vi undertegnede Præster i Hertugdømmet Slesvig have følt Trang til at henvende os til Dem for at udtale vor hjertelige Anerkendelse af Deres Virksomhed som Chef for det geistlige Departement under Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Vi have med Beklagelse seet, at ikke blot Danmarks Fjender, af hvilke man ikke har kunnet vente Andet, have skumlet over Bestyrelsen af de kirkelige Anliggender i Slesvig, men at ogsaa nogle af dem, som vi dog ellers maa ansee for den gode og retfærdige Sags Venner, have ønsket den nævnte Bestyrelse nedlagt i andre Hænder. — Kunne vi end ikke tillægge vore enkelte Stemmer nogen særdeles Betydning, troe vi dog, at det ikke vil være Dem ukjært, naar vi, som en Deel af den slesvigske Geistlighed, hermed udtale, at vi i Kirkens Interesse oprigtigen ønske, at De længe maa forestaae de geistlige Anliggenders Styrelse og at De maa kunne gennemføre den Sagernes Ordning, i hvilken De paa en saa glædelig Maade lægger Deres udmærkede Dygtighed og Kraft for Dagen. At Kirken saaledes maa blive hævedet i sin Værdighed og Ret, er vort Ønske og vort Haab.

Apenrade, den 21. Mai 1851.

J. H a n s e n,

Sognepræst for Jordkjær Menighed og interimistisk con-
stitueret Provst for Apenrade Provstie og Superintendent for
Nordslesvig.

J. V. W u l f f,

Sognepræst for Riis Menighed i Provstiet Aabenraa.

Richelieu,	Andr. Leth,	J. C. Roth,
Sognepr. til Løjt.	dansk Præst i Aabenraa.	Varnæs.

F. C. Olsen,	M. Mørk Hansen,
Hellevad-Egvad.	Felsted.

Mühlensleth,	Wernich,	H. A. Bay,	Damm,
Bjolderup.	Rinkenæs.	Klipleve.	Quars.

Engell,	M. J. Kjær,	Otto Binzer,	Ishoy,
Adsbølle-Graasten.	Ensted.	Østerlygum.	Bedsted.

Holdt,	N. A. Hoeck,
deutscher Compastor in Apenrade.	Præst i Uck.

Men ikke mindre tilfredsstillet var Regenburg sikkert ved at vide, at man fra ledende Side regnede ham for at være uundværlig, og dette udtaltes Gang paa Gang ved Ministerskifterne. Nogle af disse Udtalelser skal gengives for at give et nogen-

lunde fyldigt Indtryk af, hvorledes Regenburg som Personlighed virkede paa sin Samtid.

Den 25. Jan. 1852 sender Laurids Skau fra København et Brev til Flensborgs Overpræsident, Etatsraad Lassen, og det hedder heri:⁵⁶⁾

Endelig er det da blevet Alvor med Carl Moltkes Ansættelse som Minister i Slesvig.... Det ser temmelig broget ud.... Tillisch har gjort alt muligt.... Det nytter nu ikke at hyle; vi maa tage Ministeriet som fait accompli og bruge det saa godt som muligt. Den værste Ulykke er, at man kan befrygte, at C. Moltke og R. Criminil vil gaa i Spand sammen og agere jævnsides med hinanden, saa at de regere Hertugdømmerne sammen og dermed regere dem fra Danmark, hvor en anden Udvikling er i Gang og ikke godt kan standses. I en saadan vanskelig Situation er Kunsten den at frelse Pointet og lade det øvrige gaa sin Gang en Tidlang, indtil mulige og maaske nærførestaaende europæiske Begivenheder give os Lejlighed til at redressere, hvad der til en Tid bliver forsømt eller gjort galt. Vi have i denne Anledning holdt et Møde her, hvor de dygtigste Mænd, f. Ex. Madvig, Monrad, Hall, Krieger o. fl. deltog. hvori man blev enig om, at det vigtigste for Tiden var, at Deres Svoger, Hr. Regenburg, forbliver paa sin Post, da Fremtiden i Grunden hviler i hans Haand. Gaar han bort, saa er Slesvig tabt for Danmark; bliver han, saa er der Haab om at frelse samme....

Vi frygte for, at den fortræffelige Regenburg skal af et personligt Begreb om Ære lade sig lede til at gaa sin Vej. netop naar vi haardest trænge til ham; vi frygte for, at han, med en i og for sig respektabel og ofte nødvendig Haardnakkethed i at holde paa Principer indtil deres yderste Konsekvenser, skal lade sig lede eller føle sig opfordret til at forlade hans Post og derved prisgive hans velberegnedes Foranstaltninger til deres Skæbne.

Gør derfor Deres Bedste for at bevare ham for os; thi tro mig: Slesvigs Skæbne kan i aandelig Forstand være afhængig deraf....

Ligesaa indtrængende er Tillisch' Brev til Regenburg af 28. 1. 1852:

Kiære Regenburg!

Jeg vil ikke skrive Dem om de Begivenheder, som her have fundet Sted, dem kiender De vel allerede fra andre Hænder; men jeg vil blot bede Dem om ikke at forlade Deres Stilling i

Slesvig, vi sætte alle vort Haab til Dem; gaar De bort, er alt igien tabt i Slesvig, saa bliver det som tidligere igien tydsk, derfor beder jeg Dem endelig vel at overveie, hvor meget der nu beror paa Dem, om alt, hvad vi have vundet, igjen skal tabs....⁵⁷⁾

Hvad Regenburgs egne Tanker angaar, da har han i et Brev af 14. Jan. s. A. betroet Wegener dem:

....Tro ikke, at jeg let forlader det Værk, jeg har virket for med hele min Sjæls Kraft og som kun er blevet mig dyrebare ved alle de Sorger, det har kostet mig; saalænge jeg kunde vide, at min Eftermand kun kunde blive en dansk Mand, har jeg ofte tænkt paa at trække mig tilbage; naar jeg maatte tro, at jeg vilde blive afløst af en Fjende af min Sag, saa vilde jeg holde igjen til det Yderste. Men troe ikke, at jeg kunde holde mig i 14 Dage. Jeg har hidtil kun tænkt paa Sagen, slet ikke paa mig selv; det var nemlig ikke nødvendigt for Sagens Skyld og er mig personlig imod; men havde jeg vidst, at Sagen skulde tage den Vending, saa maatte jeg have stræbt efter en i det Ydre fremragende Stilling, Titler, jo høiere des bedre, Orden, stor Gage, for ogsaa i den ydre Stilling at have et Støttepunkt, som Cancellisten i Justitsministeriet naturligviis ganske mangler, jeg maatte have gjort det for Sagens Skyld, hvor meget jeg end hader det. Alt det er imidlertid nu for seent; jeg er heller ikke vis paa, om B. [ardenfleth?], som er smaalig og borneret, havde forstaaet mig, hvis jeg havde talt med ham derom. Vi maa nu see at kæmpe mod Skjæbnen saa godt som muligt....

Bardenfleth sendte under 28. Jan. Regensburg følgende Skrivelse:⁵⁸⁾

Naar De, kjære Regensburg, med den iaften herfra afgaaende Post modtage Efterretningen om den foregaaende Ministerforandring, ifølge hvilken Grev C. Moltke-Nütschau har overtaget det slesvigske Ministerium, beder jeg Dem ret meget ikke at tage nogen Beslutning om Deres fremtidige Stilling, forinden De nærmere har havt Leilighed til at blive bekendt med den indtraadte Forandrings Virkninger med Hensyn til Administrationen af de Dem hidtil betroede Sager. Det er Grev Moltkes Ønske, at Forretningerne indtil videre vedbliver at gaae deres sædvanlige Gang; nærmere Meddelelse i saa Henseende vil De vistnok snarest kunne imødesee. For at ingen Forstyrrelse i Forretningerne skal indtræde, vil det saa meget mere være nødvendigt, at d'Herrer, der forestaaer Departementerne,

indtil videre forblive i deres hittidige Poster, som det ifølge den fattede Beslutning dog ikke vil vare ret længe, forinden maa-
skee alle eller i alt Fald de allerfleste af Ministeriets Bureauer
flyttes hertil; først naar denne Flytning og de dermed i Forbin-
delse staaende Forandringer i Ministeriets indre Organisation er
foregaaet, vil Tiden være til de Personalforandringer, som mu-
ligen maatte vise sig at være nødvendige. Jeg finder mig saa
meget mere opfordret til at bede Dem ikke i denne Sag for
Deres Vedkommende at tage nogen for hurtig Beslutning, som
jeg dels af Erfaring veed, at De jo allerede i længere Tid har
ønsket at udtræde af Deres nuværende Stilling, til hvilket
Ønske jeg saaledes frygter, at den indtraadte Forandring skal
give en ny Impuls, og jeg dels veed, at det endog er Hs. M.
Kongen magtpaaliggende, at De ikke for Øjeblikket forlader
denne Stilling.

Paa en Papirlap uden Sted og Datum⁵⁰⁾ har Regenburg ned-
kradset følgende desangaaende:

Jeg havde meget ringe Lyst til at efterkomme denne Opfor-
dring. Veien til at træde ind i min tidligere Stilling, hvor en til
min Tilbøielighed og min Grundsætning bene vixit qui bene
latuit [den, der lever skjult, lever vel] svarende Bane laa for
mig, stod endnu aaben, men vilde være afskaaren, hvis jeg mod-
tog en Udnævnelse, som jeg hidtil havde undslaaet mig for.
Ønsket om at træde tilbage havde jeg stærkt udtalt for Gh. Bar-
denfleth i Flensbg. ved hans Tiltrædelse. Jeg ansaae det
i midlertid for Pligt at bringe mine personlige
Ønsker og Tilbøielighed til Offer.

Den 30. Jan. sender den nye slesvigske Minister, Grev Carl
Moltke, Regenburg et Privatbrev af følgende Indhold:⁵⁰⁾

Deres Højvelbaarenhed

vil tillade mig, at jeg tiltræder det imellem os be-
gyndende Tjenesteforhold med min hjertelige Lykønskning til
Deres Udnævnelse til Ridder af Dannebrog. Dette Bevis paa
Hs. Majestæts Naade og Tilfredshed, der er bleven Dem tildeel,
er mig en sand Glæde; thi intet kan være mig mere kjær end,
naar Kongen er tilfreds med mine Medarbejdere, og til disse
haaber jeg ogsaa at kunne tælle Dem. Hvis det lod sig gjøre
uden for megen Uleilighed for Dem, saa ønskede jeg meget at
see Dem ret snart i Kjøbenhavn, da det fortiden er mig umu-
ligt at komme til Flensborg . . .

I Forbindelse hermed staa 2 Papirlapper med Regenburgs
Haand. Den ene⁵¹⁾ indeholder kun 2 Sætninger:

Ifølge et Brev fra Grev C. Moltke af 30. Jan. 1852 kom jeg ogsaa til Kjøbenhavn og havde Audients hos Kongen. Kongen bekræftede Bardenfleths Ord og udtalte det som sin faste Villie, at de til det danske Elements Beskyttelse i Slesvig trufne Foranstaltninger skulde hævdes.

Den anden⁶²⁾ er en længere Redegørelse fra ca. 1883:

I Henhold til Carl Moltkes Opfordring tog jeg til Kjøbenhavn i Begyndelsen af Februar 1852 og indfandt mig hos ham.

Han sagde, at han vel vidste, det var min Tanke at træde tilbage fra min Virksomhed i Slesvig, men at det var hans som Kongens Ønske, at jeg skulde vedblive.

Jeg bemærkede, at min Stilling i Slesvig fra Begyndelsen af var beregnet paa at være midlertidig, at jeg ønskede at træde tilbage i min Stilling i Justitsministeriet, som derfor var holdt aaben, og som lovede en rolig Bane, der stemmede med min Tilbøielighed, medens der i Slesvig kunde ventes det modsatte, at jeg ogsaa hidtil havde havt et saa anstrængende for ikke at sige opslidende Arbeide, at jeg nok kunde have Krav paa Afløsning, og at jeg kun havde kunnet paatage mig det, fordi den Vei, der var indslaaet, stemmede med min Overbevisning, saa at det, hvis Meningens var heri at foretage nogen Forandring, var bedst at give mig min Frihed.

Hertil svarede C. M.: Jeg gaaer ud fra, at de af mine Forængere trufne Foranstaltninger ere rigtige; jeg ønsker ikke deri at foretage nogen Forandring, men det er jo dog ikke udelukket fra Muligheden, at der i en eller anden Henseende kan have fundet en Feiltagelse Sted. Skulde dette blive godtgjort og jeg blive overbevist derom, maatte jeg jo handle efter min Overbevisning, andet kan De jo efter Deres Udtalelser heller ikke vente; men en Ting vil jeg love Dem: ethvert herhenhørende Spørgsmaal skal blive prøvet samvittighedsfuldt og upartisk, og De skal faaet Leilighed til at udtale Dem derom.

Herpaa troede jeg at burde gaae ind. C. M.s Spørgsmaal, om jeg personlig stillede nogen Betingelse, besvarede jeg benægtende, og da jeg havde berørt, at en af de Omstændigheder, der vanskeliggjorde Stillingen i Slesvig, var udenlandsk Indblanding, sluttede han med de Ord: Ogsaa dette kan jeg love Dem, at Udlandet ikke skal blive nævnt i Slesvigs indre Anliggender, saalænge jeg er Minister; skeer det, tager jeg min Afskeed; det har jeg allerede sagt til Udenrigsministeren.

Dette blev ogsaa holdt saavel som hans andet Løfte. Der er næppe noget, navnlig Sprogforholdene vedkommende Spørgsmaal, som ikke er blevet forhandlet og prøvet, og naar det bestaaende blev opretholdt, var det ikke, fordi C. M. var udelukket fra at kunne. Tværtimod holdt han fast paa den Forudsæt-

ning, at en Forandring kunde skee, naar han blev overbevist om dens Rigtighed, lige indtil Forfatningen blev givet. Havde den tysktalende Majoritet i Stænderne vist sig maadeholden, kunde den maaske endog have opnaaet nogle Indrømmelser. Dens Urimelighed afskar enhver Overenskomst; Sprogordningen blev i sin Helhed optaget i Forfatningen, og fra dette Øieblik blev den af C. M. anseet som urokkelig fastslaaet.

Hvad Martensen skriver (Af mit Levnet II, 163)⁶³⁾, kan derfor kun være rigtigt under Forudsætning af, at den der omtalte Yttring af C. M. er faldet efter Forfatningens Udstedelse; paa et tidligere Standpunkt var den umulig. Den Maade, hvorpaa Martensen var kommet i Berøring med Sprogsagen, viste hans udprægede Selvfølelse for ikke at sige Oplbæsthed for stærkt til, at han kunde dømme roligt.

Jeg har kun engang⁶⁴⁾ talt med Martensen angaaende hans paatænkte Ansættelse som Biskop i Slesvig. Han nævnte da ikke Sprogsagen, men vel andre Fordringer, navnlig at Fruekirke i Flensborg maatte være Kathedralkirke, hvori der kunde prædikes Dansk, »det troer jeg at forstaae«.

Som et ydre Resultat paa Regenburgs Samtale med Moltke kunde sidstnævnte allerede den 7. Febr. meddele R.:

Under Dags Dato har det behaget Hans Majestæt Kongen paa min allerunderdanigste Forestilling at udnævne Dem til Departements-Chef under Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig med den reglementerede Gage af 2500 Rbd. og tillige til virkelig Justitsraad. Det er mig en særdeles Glæde, kjære Hr. Justitsraad, at meddele Dem denne Efterretning og saaledes at kunne stole paa Deres fremtidige Medvirkning i det af Kongen og mig anbettede vigtige og ansvarsfulde Hverv.⁶⁵⁾

Det var sikkert ved Indgangen til det nye, varige Embede, Regenburg skrev paa en Papirlap:⁶⁶⁾

Jeg ønskede, at Kongen vilde love mig, hvad Frederik den Anden af Preussen i Cabinetsordre af 14. April 1780 lovede en af sine Embedsmænd, hvem han paalagde et vanskeligt Hverv: »und verspreche ich euch wider alle Cabalen und Widersetzlichkeiten auf das nachdrücklichste zu schützen als euer wohlaffectionirter König«.

Kort efter flyttede Regenburg med hele sit Departement til København, og fra Provst Asschenfeldt modtog han følgende Afskedsdigt:⁶⁷⁾

F a r v e l !

Noch schwankt das Schiff auf ungestümen Wogen
 und scheint der Elemente wildes Spiel:
 Doch muss es vorwärts — muthig fortgezogen
 rauscht durch das Meer der starke, feste Kiel;
 von fernher glänzt der schöne Friedensbogen,
 es kommt das Schiff doch endlich an das Ziel.
 Die Losung heisst: Hindurch! Hindurch! Hindurch!
 Am Steuer steht der Führer R.....

[egenburg]

Flensburg, den 29sten Febr. 1852.

A.

Om Regenburgs Stolthed og Selvstændighed vidner den Paategning, han gav et Brev fra C. Moltke,⁶⁸⁾ dateret 28. 8. 1854 og hvori denne — meget forsigtigt — beder R. være til Stede ved Indvielsen af den nye Latinskolebygning i Haderslev samt paa Ministeriets Vegne at foretage en Inspektionsrejse Sønderjylland over, nemlig:

Afslaaet at være tilstede ved Haderslev Skoles Indvielse; forøvrigt foretaget den foreslaaede Reise, dog paa egen Bekostning. Tilbudet om Rejsegodtgørelse og Diæter gjentaget mundtlig efter min Tilbagekomst, men atter afslaaet. A. R.

Det stemte godt overens med Regenburgs helstøbte Karakter at optræde som den fuldt korrekte Embedsmand, der holdt sig udenfor den indre og ydre Politik. Derfor var han ofte tilknapet Bureaukrat, men bagved bankede, som vi har set og skal se, det varme Hjerte, som vandt Hengivenhed og Tillid blandt dem, som stod i Embedsforhold til ham. Han vilde tjene Sønderjyllands danske Sag paa enhver Maade og da først og fremmest ved at holde sin Person ubemærket; men skulde han paatage sig en vanskelig Opgave, var han ikke bange.

Paa en Papirlap⁶⁹⁾ har han saaledes fortalt, hvorledes han blev Direktør for det slesvigske Ministerium:

Den 3. Decbr. 1859 en Løverdags kom Baron Blixen-Finecke til mig mellem Kl. 8 og 9 om Morgenen og meddelte mig, at han den foregaaende Dag, Fredag d. 2., paa Fredensborg var udnævnt til Udenrigsminister og Minister ad interim for Slesvig samt at han strax havde nedlagt Forestilling om og erhvervet Allerhøieste Resolution for, at jeg skulde være Directeur for det slesvigske Ministerium. Forestillingen med paategnet Resolu-

tion lod han mig læse. Jeg beklagede, at dette Skridt var foretaget, uden at jeg var bleven spurgt eller blot havde faaet Underretning derom, idet jeg da vilde have gjort opmærksom paa, at han som Minister kunde have paalagt mig som Departementschef og navnlig som Chef for Secretariatet i Hovedsagen det samme Arbejde, som Directeuren vilde have at overtage, og vilde have foretrukket den Form for Udnævnelsen til Directeur, hvorved muligen min Stilling som Departementschef kunde compromiteres, som jeg fremfor Alt vilde beholde, ligesom jeg hidtil havde indskrænket mig til den med Tilsidesættelse af alle personlige Hensyn.

Han svarede, at han havde ventet disse Indvendinger og netop derfor ikke spurgte mig, hvorved han havde handlet i Overensstemmelse med et Raad af Grev C. Moltke, der paa hans Forespørgsel havde raadet ham til at tage mig til Directeur og ligeledes paa Forespørgsel havde sagt, at han ikke skulde spørge mig, da jeg saa vilde gjøre Indsigelse, men strax erhverve kgl. Resolution, som jeg da, efter hans Kjendskab til mig, vilde efterleve.

Jeg bemærkede, at det kun var Formen for Arbejdet, jeg havde Noget imod, og selvfølgelig skulde efterleve den Allerh. Resolution, idet jeg forudsatte, at der ikke ventedes, at jeg skulde handle imod de i den Slesvigske Bestyrelse fastsatte Principer, om hvis Rigtighed jeg var overbevist.

I denne Henseende forsikkrede Baron Blixen-Finecke gjen- tagende, at der ikke skulde skee nogen Forandring, og at det netop var for at have Betyggelse i denne Henseende, i hvilken han var aldeles enig med Conseilspræsidenten Khr. Rottwitt, at han havde ønsket og udvirket min Udnævnelse. Efter disse Udtalelser kunde jeg i denne Henseende ikke have nogen Betænkelighed mere.

Forestillingen tog Baron Bl.-F. med, men tilstillede mig den atter Mandag Formiddag, hvorpaa jeg Tirsdag indgav et Forslag om den Maade, hvorpaa Forretningerne skulde føres.

Netop i de Dage gik der i Offentligheden Rygter om, at der skulde ske et Systemskifte vedrørende Slesvigs indre Styrelse. Herom findes 2 Udtalelser af Regenburg. Dels følgende paa en Papirlap:⁷⁰⁾

Den 10. Decbr. 1859.

Baron Blixen-Finecke sagde til mig:

Der har gaaet det Rygte, at han skulde have sagt til en udenlandsk Diplomat, at Sproggrænsen skulde flyttes; en Mand havde endog skrevet dette til ham og sagt, at han maatte

fralægge sig denne Beskyldning. Han havde strax skrevet og erklæret Rygtet for Usandhed.

Jeg bemærkede, at jeg havde hørt Rygtet; der var endog kommet Mænd til mig og sagt, at det var sandt, de havde det fra sikke Steder etc., men jeg havde erklæret det for en Umulighed. Han svarede derpaa: »Det kan De gjøre med Tryghed.«

Dels i et Brev til Amtsforvalter Laurids Skau, dat. Kjøbenhavn 19. Dec. 1859:⁷¹⁾

Det i Slesvig siden 1850 grundlagte System vil blive opretholdt; ellers sad jeg ikke, hvor jeg nu sidder. Det er mig kjært, at den nye Minister ogsaa til Dem, ligesom til mange Andre, udtrykkelig har udtalt det

Stillingen beholdt Regenbug indtil 31. Marts 1860, hvor efter Kongen med en Haandskrivelse⁷²⁾ udtalte sin Tak og Paa-skønnelse for den ydede Tjeneste. Lige forinden havde han paa sin djærve Maade udtalt overfor Sofus Høgsbro,⁷³⁾ at han »ikke brød sig om, om nogen hørte til højre eller venstre, naar han blot var dansk« — et Standpunkt, som i hans nordslesvigske Hjemstavn holdes i Hævd den Dag i Dag. Og den 17. Nov. 1860 skriver Flor til Høgsbro: »Var jeg ikke saa gammel, som jeg er, kunde jeg endnu ønske i Egenskab af omrejsende Skole-Inspector i Slesvig med mit levende Ord at komme Regenbug til Hjælp hos Befolkningen, men selv nu, efter 10 Aars Erfaring, kan han vel alligevel ikke tro paa Nyttens heraf«⁷⁴⁾ Dette sidste stemmer overens med, hvad Regenbug langt senere — 25. 1. 1884 — skriver til Redaktør Hjort Lorenzen⁷⁵⁾: »er det mulig en ung Enthusiast, som har troet ved det levende Ord paa grundtvigsk Vis at gjøre Mirakler, saa forstaar man saa godt, at han er bleven skuffet, og lige saa vel, at han søger Feilen andensteds end hos sig selv.«

Det er rigtigt, at Regenbug vilde hjælpe Sydslesvigs Danskhed frem gennem et dansk Styre og derved tog Kampen op med en Skæbne, der havde forkvaklet Befolkningens aandelige Liv, men det betød aldeles ikke, at han vilde banke Danskheden ind i Folk med haard Haand. Havde han villet det, havde han kunnet undertrykke Tyskheden, hvad den gjorde sig fortjent

til under Trearskrigen; men han gjorde det ikke, selvom han af og til maatte slaa til med skarp Klinge. Han sørgede blot for, at det danske nu fik Lov til at være der ved Siden af det tyske og at en dansktalende Befolkning fik deres Børn undervist paa deres danske Sprog. Det var den eneste Ensretning, han indførte, ellers tog han nænsomt og individuelt paa Sagerne.

Enhver, som har fulgt Regenburg i hans Styre af Sønderjylland og har stiftet Bekendtskab med de mange Tusind Breve til ham, som findes opbevaret i Rigsarkivet, vil indrømme, at det er sandt, hvad der i nyeste Tid af danske Historikere⁷⁶ er sagt om ham, nemlig at han var »en Sønderjyde af stor Retsindighed«, men at Fortsættelsen, »men en Kancelliembedsmand uden Blik for det praktiske Livs Nuancer« aldeles ikke passer.

Der kunde — og burde maaske — skrives en hel Bog om Regenburgs varmhjertede Forhold til Sønderjylland, medens han var dets øverste Embedsmand. Hvor var han, skønt en af de største Begavelse, Sønderjylland har frembragt, semper tiro — altid Rekrut — naar det gjaldt om at finde de rette Afgørelser, hvor gennemgranskede han ikke hele Sønderjyllands Fortid, og hvor raadførte han sig ikke gerne med hele sin Garde, den Stab af Præster og Lærere, som han fik derned! Man kaldte ham »den ædleste af alle Slesvigere«, man indbød ham til at besøge sig, man indviede ham i sine Vanskeligheder og sine Glæder, ja, endog i sine Familieforhold. Og saa skal Regenburg, som selv var rodfæstet dernede, mangle Blik for det praktiske Livs Nuancer? Sært, at endog Tyskere saa betroede sig til ham som til en faderlig Ven.

Paa dette Sted kan ikke blive Plads til en Skildring af denne Side af Regenburgs Betydning. Kun skal jeg gengive et eneste Brev, vilkaarligt grebet ud af Mængden, for at vise, hvordan han bar sig ad med at have Føling med, hvad der boede i den sønderjydske Befolkning i et af Sønderjyllands daværende Brændpunkter, Angel. Den 15. Marts 1861 skriver han fra København til Pastor Rørdam i Satrup:⁷⁷)

Kjære Hr. Pastor.

Gjør mig den Tjenste i et Brev adresseret til Eckernførde, hvor jeg venter at indtræffe paa Søndag Aften og blive en 8—10 Dage, at meddele mig, paa hvad Dag De agter at afhøre Catechumenerne, holde Confirmation osv. Jeg haaber at kunne gjøre en Afstikker op i Angel, og det vilde da være mig en særdeles Fornøjelse at besøge Dem.

Jeg takker Dem ret meget for Deres sidste Meddelelser og haaber, at De befinder Dem fremdeles vel.

Deres hengivne

A. R e g e n b u r g.

Da Krigen i 1864 udbrød, bombarderedes han med Henvendelser fra Embeds- og Bestillingsmænd om, hvorledes man skulde forholde sig under den tyske Besættelse. De fleste Henvendelser lod han ubesvarede, men da Præsterne i Angel forespurgte gennem Provst Aleth Hansen, gav han følgende indgaaende og karakteristiske Svar:⁷⁸⁾

Kjøbenhavn, den 28. Januar 1864.

Kjære Ven!

Jeg vilde have skrevet udførligere, men hver Dag bringer nye Forstyrrelser og Forhindringer. Derfor kun et Par Ord.

Skulde, hvad Gud forbyde, vore Egne blive occuperede af fjendtlige Tropper, saa maa hver Mand blive paa sin Post, saa længe det er fysisk og moralsk muligt.

Hvor den moralske Mulighed ophører, lader sig ikke ved almindelige Regler bestemme, især naar det i det forudsatte Tilfælde er uklart, hvad Character Occupationen vil antage og hvad Stilling Befolkningen i Forhold til samme vil indtage.

Fjenden selv vilde vistnok undgaae Alt, hvad der kunde tyde paa den Hensigt at forandre de statsretslige Forhold. Selvom han har den nok saa meget, byder Politiken ham at skjule den. Jeg troer derfor ikke, at han vil befale Noget, der kan komme i Strid med Embedsmændenes Samvittigheder, træde Kongens Ret for nær etc.

Under saadanne Forhold indtage de fjendtlige militære Autoriteter omtrent samme Stilling, som vore egne indtager under en Belejringstilstand. Ingen Embedsmand kunde foretage Noget, hvormed Kongens Ret krænkes, navnlig en Andens Souverænitæt anerkjendes, men ellers adlyder man blindt. Befales, at Kirken aldeles skal lukkes, saa adlyder man og søger paa anden Maade at sørge for Befolkningens religiøse Vel. Befales, at dansk Prædiken skal bortfalde, saa adlyder man; ja selv en Befaling, at Kirkebønnen for Kongen skulde bortfalde, maatte adlydes, medens Bøn for en Prætendent eller fremmed Souve-

rain maatte udelades. Jeg vilde, hvis Noget saadant mod Forventning skulde blive forlangt, aldeles lade Kirkebønnen bortfalde og saa afvente Følgerne.

Anderledes vilde Forholdene stille sig, hvis vi istedenfor en fjendtlig Occupation fik en af Fjenden understøttet Revolution. Befolkningen er ikke bange for den danske Regjering, hvis Mildhed for ikke at sige Svaghed den kjender; derimod er den bange for Tydskerne og den værste Race af dem, de slesvigholst. Partimænd. Disse have derhos i Holsten erhvervet en vis Virtuositet i at skabe Bevægelser, og hvis en Flok af dem faar Lov til at udfolde sin Virksomhed, saa vil den have let ved at sætte de onde Kræfter i Bevægelse, terrorisere de gode og rive Magten til sig. Skulde dette indtræde, da vil de loyale Embedsmænds Stilling snart blive uholdbar. Men man skal om muligt sørge for at blive sendt bort, men skal ikke gjøre Fjenden den Fornøjelse selv at reise bort.

Jeg troer selv, at jeg vilde handle saaledes, og jeg var i 1850, da Flensborg var truet af et Overfald, bestemt paa at blive, men jeg føler derhos saa godt, at det er let at sidde her i Kjøbenhavn og give Regler, medens der kræves mere end almindeligt Mod til at handle derefter og underkaste sig de mulige Følger. Jeg for min Del skal i al Fald ikke bebrejde Nogen, om han ikke lader det komme til det Yderste, og skulde gjøre alt mit til at forsvare Vedkommende for ubeføjede Angreb.

Forøvrigt kan jeg ikke opgive det Haab, at et fjendtligt Angreb, hvis det voves, maatte med Guds Hjælp kunne tilbageslaaes. Den 2. April 1801 stode uøvede Folk paa daarlige Blokskibe sig mod Englands tappreste Sømænd under deres første Admiral paa en seirvant Flaade, Hvorfor skulde det da være umuligt at sende Wrangel og hans Bande tilbage fra Danmark med blodige Pander? Dog Sagen ligger i Guds Haand; gid vi kun Alle maa have den Bevidsthed at have gjort vor Pligt og Intet at have forsømt.

For Dit Brev takker jeg og beder Dig hilse alle Dine.

Venskabeligst

Din

A. Regenburg.

(Sluttes.)

Noter.

¹⁾ Her gøres intet Forsøg paa en historisk Vurdering, men gives Bidrag til en Forstaaelse af hans Personlighed — mest ved at give ham selv Ordet.

²⁾ Landsarkivet i Aabenraa.

³⁾ sammesteds.

⁴⁾ H. Schlaikier: »Aabenraa Søfarts Historie« (1929), S. 138.

⁵⁾ Rigsarkivet.

⁶⁾ A. Regenburgs Selvbiografi, aftrykt i »Stiftamtmand Dr. phil. August Regenbug, Et Hundreedaarsminde«, udg. af Statsbibl. i Aarhus (Aarhus 1915), S. 35.

⁷⁾ Familiebogen i A. Regenburgs Privatarkiv, Rigsarkivet.

⁸⁾ sammesteds.

⁹⁾ Statsbibl. Aarhus. Hdskr. Nr. 39 a.

¹⁰⁾ Regenburgs Privatarkiv. A. Diverse Papirer, Læg VI.

¹¹⁾ Wegeners Privatarkiv, anført og dateret 28/2—2/3 1851 i Holger Hjelholt: »Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene« (1923), S. 14.

¹²⁾ Soransk Tidsskrift I (1870), S. 187.

¹³⁾ En Søn af Peter Hjort Lorenzen, J. Fr. Lorenzen, som var til Stede, siger herom: »Regenborg blev ganske overordentlig feteret; der var en stor Begejstring, da han talte. Det var første Gang, jeg hørte ham holde en Tale, og jeg blev slaaet af den Kraft, der ligger i hans Ord. Det var tidligere af en anden Taler paavist, at Sorø havde leveret mange Embedsmænd til Slesvig, hvilket Regenborg sagde, laa i, at Sorø Akademies Opdragelse udviklede Elevernes Energi og gjorde dem derfor fortrinlig skikkede til Embedsmænd i Slesvig.« (»Soraner-Bladet«) 1927 S. 15.

¹⁴⁾ Soraner-Bladet 1927, S. 16.

¹⁵⁾ Originalbrevet i Regenburgs Privatarkiv. C. Personlige Papirer 1830—95. Om Historikeren Estrups Personlighed se Dansk biogr. Leks. VI (1935), S. 453—57.

¹⁶⁾ R.'s Kammerater og disses Paarørende havde samme høje Tanker om ham. Saaledes skriver Fru Rosenørn 1/4 1841 (Brevveksling mellem B. S. Ingemann og Fru J. C. von Rosenørn ved V. Heise (Kbh. 1881, S. 17): »Veed De, at 3 af Deres fordums Elever nu skulle modtage Stempel som Jurist? Den dygtigste bliver naturligvis Regenbug, men ogsaa min Theodor og Gustav Schmidt, haaber jeg, ville gjøre deres Lærere Ære.«

¹⁷⁾ At R. dog ikke holdt sig udenfor det soranske Drengeliv, viser et Brev fra C. F. Wegener til B. S. Ingemann af 2/11 1829 (Breve til og fra Ingemann, udg. af V. Heise (Kbh. 1879, S. 235—38).

¹⁸⁾ Velvilligst meddelt mig af Hr. Bibliotekar E. Stensgaard, Statsbibl. i Aarhus.

¹⁹⁾ Stemannia 461.

²⁰⁾ Wegeners Privatarkiv.

²¹⁾ sammesteds; jfr. Personalhist. Tidsskr. 3 Rk. VI (1897), S. 47, 50.

²²⁾ H. A. Malling: Efterladte Erindringer (1894), S. 29—30.

²³⁾ Regenburgs Privatarkiv. Det meste af Brevet har jeg gengivet i Kirkehistoriske Samlinger for 1935, S. 654—55.

²⁴⁾ Stemannia 482, Rigsarkivet.

²⁵⁾ Regenburgs Privatarkiv. A. Diverse Papirer Læg VI.

²⁶⁾ Hdskr. Nr. 40 Statsbibl. i Aarhus.

²⁷⁾ Hdskr. Nr. 41 sstds.

²⁸⁾ Stemannia 476.

²⁹⁾ 12. 9. 1850. Regenburgs Privatarkiv.

³⁰⁾ Regeringskommissær Tillisch Arkiv III, B. Sager til Journalen 1849—51. 2. Rigsarkivet.

³¹⁾ Regenburgs Privatarkiv. A. Diverse Papirer. Læg VI.

³²⁾ Hdskr. Nr. 41 Statsbibl. i Aarhus.

³³⁾ Broderen Fritz (Friedrich) Regenburg, f. 6. 10. 1820 og Lieutenant ved 4. Dragonregiment i Næstved, søgte sammen med sine Folk at standse Tyskerne, der fra Bov flygtede ind i Flensborg, ramtes af et Skud fra »en Rødhue«, faldt af Hesten og bares ind i Købmand Erlandsens Hus — omtrent overfor Jernstøberiet. Den 12. April 1848 døde han paa Lasarettet i Flensborg; hvor han er begravet, har jeg ikke kunnet finde. Regenburgs Privatarkiv. A. Diverse Papirer. Læg I og VII.

³⁴⁾ Stiftamtmand Dr. phil. August Regenburg. Et Hundredeaarsminde udg. af Statsbibl. i Aarhus, Aarhus 1915, S. 23.

³⁵⁾ Hdskr. Nr. 40.

³⁶⁾ Man lægger Mærke til, at R. ikke udtaler sig om Striden mellem Tillisch og de Meza. Generalen havde den 9. Aug. efter Ministeriets Meddelelse om Tillisch' Ankomst sendt Capt. Bauditz til Flensborg med Brev til General Prittwitz for at erfare, om han havde Preussere nok til at beskytte Bestyrelseskommissionen. Ved Hjemkomsten den 10. havde Bauditz fortalt, at han havde været i Livsfare, og s. D. skriver de Meza i sin Dagbog »Kammerherre Tillisch ankom og vilde have skriftlig Garanti for sit Ophold i Flensborg?! — (Flue i Flaske — ægte civil Embedsmand).« Næste Dag skriver han endnu skrappere: »Grobians Brev fra Kammerherre Tillisch. Han er en complet simplex. Jeg faar at klage over ham til Ministeren. Desværre har denne jo selv foranlediget hans Impertinencer ved at give ham Anvisning Commandeur Garde lader mig Klk. 6 Eftm. vide, at Herr Kammerhr. Stokfisk [!] ikke agter at afgaa i Dag. Altsaa har han dog fundet mine Grunde overvejede og vover alligevel at give mig en Sort Reprimande for at have opholdt ham. En ægte Stokfisk!« (General de Mezas Krigs-Dagbøger 1849—51 udg. af K. C. Rockstroh, Kbh. 1928, S. 101—03).

³⁷⁾ Ang. Bonin og de indviklede Forhold jfr. P. Lauridsens Fremstilling i Sønderj. Aarbøger 1899, S. 204 ff. paa Grundlag af Tillisch' Brevskaber.

³⁸⁾ De Meza kalder deres Besøg en »ceremoniel Visit«, anf. Dagbøger S. 109.

³⁹⁾ Politimester Fried. Clairant Krohn udfordrede Folkestemningen ved at lade Dannebrogspanerne og Bestyrelseskommissionens Bekendtgørelser fjerne samt Købmand Andr. Christiansen arrestere. S. Aarb. 1899, S. 210.

⁴⁰⁾ Jfr. Lauridsens Skildring af den blodige Mandag S. Aarb. 1899, S. 211. Samme Dag sender Regenburg sin Moder følgende Brev:

»Det er ikke usandsynligt, at Du i Haderslev hører om demolerede Huse, afslagne Hoveder, ihjelskudte Mennesker og saa videre, og skjønt jeg slet ikke troer, at Moder strax tænker, jeg maa have mistet Haand eller Liv eller idetmindste faaet nogle Sten i Hovedet, saa skriver jeg her i al Fart nogle Linier. De har virkelig gjort her Optøier, som saa skikkelige Folk som Flensborgerne kun bringes til ved uforskammede Gendarmere og urimelige Ængstelser etc. Om det vil jeg ikke sige stort, og idag er — Alles store Trøst — de Svenske indskibede her og dermed al Nød forbi. Det gør mig ondt ikke at faa Leilighed til at skrive lidt vidtløftigere, men det maa paa Post. Endnu kun det Haab, at Du befinder Dig vel og har truffet Helena og Tante Saldern vel. Hils dem hjerteligt og vær selv hilset af Din August«. (Regenburgs Privatarkiv. A. Diverse Papirer. Læg VI).

⁴¹⁾ Aftrykt i Sønderj. Aarb. 1899, S. 223 ff.

⁴²⁾ Nærmere herom sstds. S. 243 ff.

- ⁴³) Sstds. S. 235 ff.
- ⁴⁴) Ang. Skandalen ved Baron v. Plessens Ankomst til Tønder se S. Aarb. 1899, S. 246 ff.
- ⁴⁵) Dette som de øvrige Breve til W. i W.s Privatarkiv.
- ⁴⁶) Regenburg til Krieger 28. 10. 1851 (Holger Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene, Kbh. 1923, S. 18.)
- ⁴⁷) A. Christiansen til Laurids Skau 2. 1. 1849 (skal muligt være 1850). Ny kgl. S. Fol. 1727.
- ⁴⁸) Sønderj. Aarb. 1900, S. 129.
- ⁴⁹) Andr. Christiansens Privatarkiv (Rigsarkivet). Kopibog med Breve 1849—51. I et Brev, dat. 24. 7. 1850, til Bov meddeler Chr. Regenburs Betæneligheder som sine egne, paa Tysk.
- ⁵⁰) Regenburs Privatarkiv.
- ⁵¹) Regenburs Privatarkiv. A. Diverse Papirer. Læg VI. I Mod-sætning hertil hævder Th. Roust (Christian Flor, Flensborg 1923, S. 190), at Flor i Foraaret 1851 indgav en Ansøgning om at blive Skole-inspektør for Slesvig, men fik Afslag.
- ⁵²) I Original i Haandskr. Nr. 41, Statsbibl. i Aarhus.
- ⁵³) Hjelholts Disputats, S. 42.
- ⁵⁴) Jævnfør Sofus Høgsbros Brev til Joh. Grundtvig 19. 5. 1860: »Regenburg er en af de faa mænd her i landet, der lever for en bestemt sag og ikke har opgivet troen paa, at den tanke, han finder sand og ret, engang maa sejre.« (Sof. Høgsbros Brevveksling og Dag-bøger, udg. af Hans Lund, Kbh. 1925, I, 65.)
- ⁵⁵) Haandskr. Nr. 41, Statsbibl. i Aarhus.
- ⁵⁶) Haandskr. Nr. 40, Statsbibl. i Aarhus.
- ⁵⁷) Haandskr. Nr. 40, Statsbibl. i Aarhus.
- ⁵⁸) Haandskr. Nr. 41, Statsbibl. i Aarhus.
- ⁵⁹) Haandskr. Nr. 41, Statsbibl. i Aarhus.
- ⁶⁰) sammesteds.
- ⁶¹) Haandskr. Nr. 40 i Statsbibl. i Aarhus.
- ⁶²) Haandskr. Nr. 41 i Statsbibl. i Aarhus.
- ⁶³) Udkom 1883. Martensen skriver, at Moltke ytrede, at han for sin Del aldrig vilde have truffet en Bestemmelse som den paatalte (Sprogreskripterne), men at der nu paa Grund af Forholdene og Om-stændigheder deri ikke kunde foregaa nogen Forandring.
- ⁶⁴) Herom skriver Regenburg i et Brev til Wegener. Brevet har jeg aftrykt i Kirkehist. Samlinger, 6. Rk. I, 685.
- ⁶⁵) I Original i Haandskr. Nr. 41, Statsbibl. i Aarhus.
- ⁶⁶) Sammesteds.
- ⁶⁷) Sammesteds.
- ⁶⁸) Haandskr. Nr. 41 i Statsbibl. i Aarhus.
- ⁶⁹) sammesteds.
- ⁷⁰) Haandskr. Nr. 41 i Statsbibl. i Aarhus.
- ⁷¹) Ny kgl. S. 1727. Fol. Brev-Nr. 299 b. Kgl. Bibl. Kbh.
- ⁷²) Originalen ligger i Haandskr. Nr. 41 i Statsbibl. i Aarhus.
- ⁷³) Sofus Høgsbros Brevveksling og Dagbøger, udg. af Hans Lund, (Kbh. 1925). S. 57.
- ⁷⁴) sstds. S. 75.
- ⁷⁵) Ny kgl. S. 1725 D. Kgl. Bibl. Kbh.
- ⁷⁶) P. Engelstoft og F. W. Wendt: Haandbog i Danmarks politiske Historie fra Freden i Kiel til vore Dage (Kbh. 1934), S. 98.
- ⁷⁷) Ny kgl. S. 2987. 4°. Kgl. Bibl. Kbh.
- ⁷⁸) I Afskrift blandt Aleth Hansens Breve til Regenburg i dennes Privatarkiv i Rigsarkivet.

Tyske Embedsmænd i København i Tiden 1800-1840.

En Oversigt over deres Indflydelse paa Udviklingen
af den nationale Modsætning indenfor den danske Helstat.

Af cand. mag. Jørgen Paulsen.

I. Indledning.

Nationalitetskampen i den danske Helstat i Brydningstiden o. 1800—1840 er Udtryk for et rigt nuanceret vaagnende politisk Liv. Der er foretaget mangfoldige Undersøgelser til Belysning af det interessante, vidtomspændende Spørgsmaal, og mange værdifulde Bidrag understøtter nu vor Viden om de Aarsager, som — paa Grund af en forskellig folkelig Udvikling — tilsidst maatte føre til et Brud mellem Folkeelementer, der igennem Aarhundreder havde staaet under samme Statsoverhovede, og trods store Forskelligheder dog begge havde ydet deres Bidrag tli Opretholdelsen og Videreførelsen af den dansk-holstenske Helstat.

Det er her særlig værd at mindes den store Indsats, Sønderjyden A. D. Jørgensen ydede; han gjorde det til sit Livs store Opgave at kaste Lys over de Spørgsmaal, der havde ført til en saa skæbnesvanger Afgørelse i 1864. Mange andre baade før og efter ham har været med til at dyrke Marken op. Fælles for de fleste Arbejder omhandlende Nationalitetskampen er imidlertid, at de særligt har beskæftiget sig med Forholdene paa det Sted, hvor Modsætningerne maatte komme til at brydes stærkest og give sig de mest iøjnefaldende Udslag, nemlig i Hertugdømmet Slesvig. De Forhold, der her kom til at bestemme Udviklingens Gang, ligger derfor ret klart belyst for os, medens vi endnu ikke i samme Grad har naaet at faa fuldstændig Klarhed over Modsætningernes Tilstedeværelse og Udvikling ogsaa paa andre — ganske vist mindre væsentlige — Omraader.

Det skal være Formaalet med denne lille Afhandling at behandle én saadan lille uopdyrket Enklave indenfor det store Felt. Vi vil vende os til det tyske Embedsmandselement indenfor Centraladministrationen i København og søge at efterspore Udviklingen af en national Modsætningsfølelse her.

Styrelsen i den danske Helstat var o. 1800 enevældig, og Enevældens vigtigste Princip var Centralisation. Statens Centraladministration var det Midtpunkt, hvorum alting drejede sig. Blandt andet derfor er det af Vigtighed at bestemme, hvorledes Tidens Spørgsmaal indvirkede her, og derfor ogsaa at undersøge, hvilken Indflydelse de tyske Embedsmænd i Regeringskontorerne havde paa Udviklingen af den nationale Modsætning, der tilsidst slog Helstaten og Helstatstanken ihjel. Var dette tyske Element i Administrationen saa relativt stort og betydningsfuldt, at det kunde ventes at faa nogensomhelst Betydning? Det havde jo overfor sig et langt større Antal af danske Embedsmænd, og det befandt sig i et Milieu, hvor det næsten helt maatte drukne. Endelig, hvis det nu alligevel har gjort sig gældende, paa hvilken Maade og paa hvilke Omraader spores det da? Det er saadanne Spørgsmaal, der her skal gøres til Genstand for Undersøgelse og eventuelt søges besvarede.

Embedsmændenes hele Stilling under Enevælden førte i nogen Grad med sig, at de kun sjældent ytrede sig offentligt om Centraladministrationens Præg og de Rørelser, der muligvis gjorde sig gældende indenfor deres ret snævre Kreds. De var et Redskab i Enevældens Haand, der maatte underordne sig de Regler og Former, Styrelsen nu engang havde antaget. Det kan derfor ikke ventes, at Embedsmænd i aktiv Tjeneste gennem Indlæg, Pjecer eller lign. drøftede interne Forhold, kritiserede Mangler eller satte Problemer under Debat. Kilderne til en Afhandling som denne maa derfor blive af mere privat Karakter. Af Breve foreligger der mange; vi beskæftiger os jo med en Tidsperiode, hvori Brevskrivningen — takket være Datidens faa og ret indholdsløse Aviser — var meget udviklet. Og stærke Bestræbelser har været udfoldet for at gøre disse Breve

almindeligt tilgængelige, saaledes at der nu foreligger adskillige store Udgaver af Brevstof, der ofte giver et saa ypperligt Tidsbillede, og som ganske naturligt i en Afhandling som denne maa blive et meget væsentligt Kildegrundlag. En anden Del af Materiale, der iøvrigt som historisk Kilde betragtet ligger Brevstoffet meget nær, er Memoireværker, af hvilke flere omtaler Forhold, der berører Embedsstanden indenfor Regeringskontorerne og direkte eller indirekte ofte ogsaa belyser Forholdet mellem det tyske og danske Embedsmandselement. Hvad Administrationens Organisation og Personalhistorien angaar, er de vigtigste Oplysninger hentet fra Hof- og Statskalenderen samt fra Kringelbachs Udarbejdelse af den civile Centraladministrations Embedsetat 1660—1848 i »Meddelelser fra Gehejmearkivet 1886—1888«.

Sandsynligvis vil der i Arkiverne findes endnu meget utrykt Materiale af Vigtighed for dette Spørgsmaal, men Formaalet har i denne Omgang først og fremmest været at sammenarbejde det allerede foreliggende trykte Materiale til en Helhedsvurdering.

II. Tyske Embedsmænd i Regeringskontorerne i København.

Det Monarki, der efter Norges Afstaaelse i 1814 var samlet under Kong Frederik den Sjettes Krone, den dansk-holstenske Helstat, kunde glæde sig ved et ikke ringe Sammenhold. Paa lige Vilkaar mødtes Rigets to forskellige Folkeelementer til Medarbejderskab i Styrelsen. Alvorlige nationale Modsætninger havde endnu ikke givet sig Udslag.

Embedsstillingerne indenfor Centraladministrationen, hvis Sæde naturligt var Hovedstaden København, var — ganske i Overensstemmelse med Helstatens Struktur — i Hænderne paa saavel Holstenerne som Danske¹), og hvad var ogsaa naturligere udfra Datidens Synsmaade, end at de Pladser i Regeringen, der skulde behandle Hertugdømmernes særlige Anliggender, i Almindelighed besattes med Mænd, der gennem deres Uddannelse havde skaffet sig Indsigt i Slesvigs og Holstens særlige

Retsforfatning, eller ved at forestaa Embeder i Hertugdømmerne havde erhvervet en Erfaring, som ofte vilde kunne komme dem tilgode i de Stillinger, de kom til at indtage i Centraladministrationen?

I Kongens Raad, Gehejmestatsraadet, var ved Aarhundredskiftet de tyskfødte Raadgivere i Overtaal. I den nærmest følgende Tid spores ligesom en Bestræbelse efter at erstatte de tyske Raader med danske, men dette skyldes sikkert mere Kronprinsens (efter 1808 Kongens) Trang til at skubbe det uafhængige, jordbesiddende Godsejerelement ud af Styrelsen til Fordel for et afhængigt, borgerligt Bureaukrati, — og dermed for sin egen Indflydelse, — end en bevidst national Tendens i Retning af at trænge de tysksindede tilbage for de dansksindede²⁾.

Det skarpeste Skel indenfor Centraladministrationen mellem Danmark og Hertugdømmerne fremtraadte ved Adskillelsen mellem Danske og Tyske Kancelli³⁾; alle de øvrige Kollegier var indrettet paa at omfatte hele Monarkiet, omend i nogle Tilfælde med en Kontordeling, der baade i Henseende til Personale og Behandlingen af Sager betegnede en Sondring mellem Kongeriget paa den ene Side og Slesvig og Holsten paa den anden.

En skematisk Oversigt over de tyske Kontorer i det tilfældigt valgte Aar 1820 med en Opgørelse af Antallet af Embedsmænd, der havde Beskæftigelse i de nævnte Kontorer, viser følgende:

A. Tyske Kancelli:

Ekspeditionskontoret	5 Mand
1. og 4. Departements Sekretariat	2 »
2. og 3. Departements Sekretariat	3 »
Revisionskontoret	3 »
Brandforsikringskontoret	4 »
Registraturkontoret	2 »
Arkivkontoret	2 »

B. Rentekammeret:

Slesv. Holst. Lauenb. Kammerkancelli	4 Mand
1. Slesvigske Kontor	6 »
2. Slesv. Kontor	5 »

Holsten-Lauenborgske Kontor	5 Mand
Slesv. Holst. Lauenb. Landvæsenskantor	4 »
C. General-Told-Kammer- og Kommercekollegiet:	
Slesvigske Toldkontor	6 Mand
Holsten-Lauenborgske Toldkontor	6 »
Slesv. Holst. Lau. Kanal-, Fyr- og Havnek.	3 »
D. Generalpostdirektionen:	
Slesvig-Holstenske Sekretariat	3 Mand

Til Kontorpersonalet maa endnu føjes Antallet af bestemte Embedsmænd, d. v. s. Deputerede og Committerede, der deltog i Kancelliets Raadslagninger.

Et slet ikke saa ringe Antal af Embedsmænd beskæftigede sig altsaa udelukkende med Hertugdømmernes Anliggender. Hvor mange af dem var nu tyske, d. v. s. tyskfødte eller tyskdannede? Det vil være af Interesse at faa dette fastslaaet for deraf at kunne uddrage det rent talmæssige Forhold mellem det tyske og det danske Embedsmandselement i København.⁴⁾

For Tyske Kancellis Vedkommende viser det sig, at saa godt som alle Embedsmændene, fra de Deputerede og ned til Underkancellisterne, var af tysk Oprindelse, enten Holstenere eller tyskuddannede Slesvigere. Af de 24 Deputerede, der i Tiden 1800—1840 var knyttet til Kancelliet, kan det for de 20's Vedkommende konstateres, at de kom fra Hertugdømmerne, og af de øvrige 4 var kun den ene, nemlig A. B. Rothe, af afgjort dansk Oprindelse⁵⁾. Med Hensyn til Kontorcheferne gør ganske det samme Forhold sig gældende. Med Undtagelse af ganske enkelte er de kommet ind i Kancelliet efter at have taget »slesvigsk-juridisk Eksamen«. Nogle Stikprøver af Underkancellisternes Stilling bekræfter dette Resultat. Og hvad de øvrige tyske Kontorer angaar, vil det ikke være for meget sagt, at Slesvigere og Holstenere her ligeledes har været rigt repræsenteret.

Mellem Slesvigere og Holstenere har der ikke været nogen væsentlig Forskel; alle havde de studeret i Kiel eller ved tyske Universiteter, modtaget samme Paavirkning og gennemgaaet samme Trin i Udviklingen.

En skønsmæssig Opgørelse viser altsaa, at henved 60 tyske Embedsmænd til Stadighed har været beskæftiget indenfor Centraladministrationens Kontorer, en slet ikke ringe Del af det samlede Antal Embedsmænd, der udgjorde omkring 400--450. Man kunde være tilbøjelig til at tro, at Tilstedeværelsen af et saa stort Embedsmandselement med tysk Præg let vilde kunne afføde Modsætninger og Vanskeligheder, som kunde være en Fare for et frugtbart Samarbejde. Alene Tvesprogetheden, skulde man synes, kunde forvolde Kvaler, men paa dette Punkt var der for længe siden gennem Sædvane blevet fastslaaet Regler, som man lige op til 1840 fulgte uden deri at lægge Antydning af et bevidst nationalt Modsætningsforhold. Begge Sprog var saavel i Skrivelser som i den daglige Omgang i Kollegierne ligestillede. Direktøren for et af de Kollegier, hvor der var adskilte Kontor for Kongeriget og Hertugdømmerne, talte altid kun Tysk med de tyske og Dansk med de danske Embedsmænd.⁶⁾ I en Sag, der vedrørte begge Helstatens Omraader, skiftede Sproget som Regel alt efter som der gjordes Rede for Forholdene i Kongeriet eller i Hertugdømmerne.⁷⁾

Tilbage staar endnu at iagttage, hvorledes en Embeds-Karriere i Almindelighed formede sig for en tyskfødt eller tyskdannet Embedsmand. Unge Mænd med Navn, Byrd eller Forbindelser begyndte som Regel deres Embedsbane som Auskultanter, hvorved de fik Adgang til som Tilhørere at overvære Kollegieforsamlingerne; derefter blev de ofte udnævnt til Committerede i en meget ung Alder og naaede saaledes efter kun kort Tids Tjeneste frem til overordnede Stillinger.

Kontorpersonalet rekrutteredes gerne fra de unge eksaminerede Jurister med den slesvigske-juridiske Eksamen. Som Volontærer traadte de ind i Regeringskontorerne. I Almindelighed var det dog kun forbeholdt de mere velstillede, der var i Besiddelse af tilstrækkelig Formue til, at de i Aarevis kunde opholde sig i København uden at være i Stand til at tjene til Livets Ophold.⁸⁾ Senere blev de Kancellister og kunde saa naa op til Stillingerne som Kontorchefer.

For de bestemmende Embedsmænd saavel som for Kontor-

personalet gælder det imidlertid, at det kun var en forholdsvis kort Periode af deres Liv, de tilbragte i Hovedstaden. Økonomisk set bød Kollegierne ikke noget, som kunde virke dragende,⁹⁾ og sjældent fandt de sig tilrette i Byen.¹⁰⁾ Saasart en passende Lejlighed meldte sig, søgte de bort fra Regeringskontorerne ud til federe lokale Græsgange. De bedste lokale Embedsposter i Hertugdømmerne besattes ved Vakance med Mænd, som havde gjort Tjeneste i Kancelliet eller andre af Centraladministrationens Kontorer. Langt de fleste Deputerede i Perioden 1800—1840 kan følges ud i Embeder enten i Slesvig eller Holsten som Overretskanslere, Overpræsidenter i Kiel, Amtmænd eller lign., og af Kontorpersonalet rejste mange, først og fremmest Kontorcheferne, tilbage til deres snævrere Hjemland for at overtage Embeder som Borgmestre, Raadmænd, Landfogder eller Landretsnotarer.¹¹⁾

Det blev en Regel, hvorfra der meget sjældent blev afveget, at en Mand, der havde beklædt en Stilling i Kancelliet, senere traadte i sit Hjemlands Tjeneste. Herigennem fik den tyske Embedsstand en Lejlighed til at indvirke paa Udviklingen af en national Modsætning, som den i Hovedstaden var afskaaret fra at kunne befordre. Dens Modsætningsfølelse kunde her kun vises ved, at den isolerede sig fra Omgivelserne, og ved at den stillede sig paa Vagt omkring de Institutioner, der var særlige for Hertugdømmerne og afgrænsede disse som en Slags Statsenhed for sig. Saa meget lettere var dette, som det var en meget udbredt Opfattelse, at hvert Kollegium udgjorde en Enhed, der var tilbøjelig til at føle sig selv nok. Anderledes i de Stillinger, man erhvervede i Hertugdømmerne. Her var Mulighederne i rigt Maal til Stede for direkte at virke for Slesvigholstenismen og derigennem opnaa politisk Indflydelse.

Hovedlinien kan nu rides op. Det staar fast, at der indenfor Embedsstanden i Regeringskontorerne befandt sig et Element, der følte sig i Modsætning til det danske. Udadtil stod det ret svagt, hvilket førte med sig, at det følte Forholdene i Hovedstaden som utilfredsstillende. Mange af de tyske Embedsmænd søgte derfor, naar Lejlighed gaves, efter kun kort

Tids Tjeneste i Kancelliet og andre af de tyske Kontorer, ud til passende Embeder i Hertugdømmerne.

III. Tiden o. 1800 – o. 1820.

Den ældre Generation.

Ved Aarhundredskiftet havde den danske Konge omkring sig som Raadgivere og Hjælpere i Statens Styrelse en Række velstaaende Godsejere, hvis Indflydelse var baseret paa deres store Jordbesiddelser. Særlig fremtrædende var de Mænd, der kunde regne sig til den Bernstorff-Reventlow-Schimmelmann'ske Familiekreds, hvis tyske Oprindelse og Dannelse var uomtvistelig, og som stod i meget nær Tilknytning til det holstenske Godsejerelement, af hvilket flere af Kredsens Medlemmer selv udgjorde Spidsen. De holstenske Godsejere havde deres standsmæssige Organisation i det fra gammel Tid bestaaende slesvig-holstenske Ridderskab,¹⁾ hvis Centrum nu i denne Tid var Godset Emkendorf,²⁾ fordi det mest indflydelsesrige Medlem af Ridderskabet, Fritz Reventlow, residerede her sammen med sin alsidigt begavede og stærkt aandeligt interesserede Hustru, Julie R.³⁾

Gehejmestatsraadet var i de første Aar efter 1800 en meget vigtig Faktor indenfor Statsstyrelsen, og Tilstedeværelsen af saa dygtige og ansete Mænd indenfor dette kunde ikke andet end nedfælde sig i Kongens Beslutninger. Vender vi os derimod til Kontorerne Personale, spillede de ganske naturlig ikke nogen videre Rolle, og deres Indflydelse paa Sagernes Gang spores ikke ret meget. Til disse Embedsmænd kender vi ikke meget udover Navnene.

Hovedvægten i dette Afsnit vil derfor komme til at ligge paa de betydende tyske Medlemmer af Gehejmestatsraadet; de staar for os som Personligheder med personlige Opfattelser af og Syn paa Tidens Problemer.

I alle dannede Kredse af Datidens København baade forstod, talte og skrev man Tysk, og det var noget af en Selvfølge,

at man fulgte med i den tyske Litteraturs mangfoldige Frembringelser. Romantikken kom hertil fra Tyskland, og dette medførte en vis Orientering mod Syd. Paa den anden Side bøjede de toneangivende tyske Statsmænd sig politisk helt ind under den danske Stat. Hvad der tjente Helstatens Interesser traadte frem for alt andet, og Statens Overhovede (i dette Tilfælde Kronprins Frederik) viste de ikke blot den tilbørlige Respekt, men ogsaa sand Hengivenhed. Vel var der afgørende Forskelle mellem det tyske Element og dets Omgivelser, men fra begge Sider nærmede man sig hinanden og viste man stor Imødekommenhed. Et Modsætningsforhold efter nationale Lini-er eksisterede ikke; Følelsen af, at man var Borgere i samme Stat, gav sig mangfoldige Udslag, — ogsaa hos de tyske Embedsmænd. Naar den senere saa berømte Historiker, Barthold Georg Niebuhr,⁴⁾ overfor en Slægtning med Stolthed hylder de danske Søhelte efter Slaget paa Reden den 2. April 1801, som han ovenikøbet sammenligner med Slaget ved Thermopylæ,⁵⁾ og naar han som Embedsmand føler sig stærkt forpligtet til at lære Brugen af det danske Sprog,⁶⁾ saa er det Udtryk for Beundring for og Vilje til at tjene det Land, som han kalder sit Fædreland. Paa en Rejse i Tyskland føler han sig til sin egen store Forbavselse »erzundeutsch«. Hjemveen drager ham med en saadan Kraft, at han ikke føler sig vel og tilfreds igen, før han har Elben i Ryggen.⁷⁾ Det er med meget store Betænklichkeiten, at han senere gaar over i preussisk Statstjeneste; »— — ich kann es nur tun im völligen Friede mit meinem Vaterland und mir selbst«, forklarer han, og senere fortsætter han: »Es ist mir in meinem Gewissen unmöglich in den Dienst der Preussischen Monarchie zu treten ohne die bestimmte Zusage, dass nie von mir irgend eine Nachricht über den Zustand Dänemarks, welche nach der Natur der Sache nur dem Beamten bekannt sein kann, gefordert: und ebensowenig mir irgend ein Geschäft befohlen werden sollte, welches dem Interesse meines Vaterlandes schädlich, noch weniger aber welches ihm hostile wäre«. Altsaa først efter at have stillet Betingelser, der gaar ud paa, at han aldrig i sin nye Stilling vil komme til at beskæftige

sig med Ting, der kan være til Skade for hans Fædreland, bøjer han sig for den ærefulde Henvendelse fra Preussen.⁹⁾

En anden Embedsmand af tysk Uddannelse, J. G. Rist⁹⁾, udtaler i sine Erindringer den allerstørste Beundring for det »Ministerium«, Danmark havde o. 1800, et Ministerium, siger han, som vel næppe noget Land nogensinde har kunnet opvise Magen til.¹⁰⁾ Ganske vist glæder det ham samtidig, at Mænd som Bernstorfferne, Schimmelmänn og Cay Reventlow var af tysk Herkomst og betjente sig af det tyske Sprog, men denne Glæde fandt Udtryk uden Fremhævelsen af noget nationalt Modsætningsforhold.

Hengivenhed for Kongen undlader de tyske Embedsmænd heller ikke at lægge for Dagen. Elise von Bernstorff glæder sig med sin Mand, Udenrigsministeren Christian Günther B., en Søn af A. P. B., over, at Kong Christian den Syvendes Død i 1808 ikke giver Anledning til noget Systemskifte, men at alt bliver ved det gamle, lagt i Kronprinsens heldige Hænder.¹¹⁾ I den Grad føler disse Mænd og deres Familier sig hjemme i Landet. Ofte benytter de Lejligheden til at prise det dejlige Danmark, i Særdeleshed det skønne Nordsjælland, hvor flere af dem har Lystejendomme, hvor de efter anstrengende Arbejdsdage i Hovedstaden kan tage ud for at hvile sig.¹²⁾

Saaledes var Stemningen, og paa denne Maade kunde baade danske og tyske Embedsmænd mødes i et Arbejde for hele Statens Vel.

Helstatstanken staar ofte for os i Nutiden som en umulig og i sine Konsekvenser ulykkelig Foreteelse, ja, som en af Aarsagerne til de store nationale Tab i Slesvig. Imellem den og os ligger den folkelige nationale Opvaagnen og Nationalliberalismens dominerende Indflydelse paa Eftertidens Opfattelse. En objektiv historisk Bedømmelse kommer imidlertid ikke udenom, at denne Tanke o. 1800 og langt ned i det nittende Aarhundrede havde en Realitet som Grundlag og i sig selv ikke var uden Værdier. At den, saaledes som Udviklingen kom til at forme sig, maatte give op og endogsaa stille sin Umulighed saa klart til Skue, berettiger ikke Eftertiden til at fælde en tilintet-

gørende Dom over den uden at have underkastet den Under-søgelse med Samtidens Forudsætninger som Grundlag.

Er det nu den samme Tone, den samme Uberørthed af et nationalt Modsætningsforhold, der møder os, naar vi undersøger disse tyskdannede Embedsmænds Forhold til de Spørgsmaal, der vedrører Hertugdømmernes særlige Stilling indenfor den danske Helstat? Hvis der har eksisteret nogen national Modsætning, og hvis tyske Embedsmænd i København har haft nogen Indflydelse paa dens Udvikling, maa her være et Omraade, hvor den meget let vilde skinne igennem, og hvor Eftertiden derfor maa kunne spore den i dens forskellige Faser.

1. Skattestriden mellem Regeringen og Ridderskabet 1802.

Den danske Regering paalagde 1802 en ordinær Skat paa Besiddelsen og Brugen af alle faste Ejendomme i Danmark, Norge og Hertugdømmerne. Hermed var der skabt et Fællesgrundlag for Beskatning af hele Riget, hvorved den slesvigske og holstenske Adels Skattefrihed var afskaffet.¹³⁾ Ridderskabet hævdede nu, at det som Arvtager af de gamle Landdage¹⁴⁾ i Hertugdømmerne kun var forpligtet til at svare de Skatter, som det selv i Forvejen havde godkendt.¹⁵⁾

For Kronprins Frederik var der udfra hans enevældige Indstilling ingen Tvivl om Kronens absolutte Myndighed i hele Riget; de gamle Landdage havde forlængst ophørt at eksistere, og Ridderskabsprivilegierne, som han ikke benægtede, indbefattede paa ingen Maade de Særrettigheder, som Landdagens Stænder tidligere havde haft.¹⁶⁾

De to Standpunkter stod skarpt overfor hinanden, Kronprinsen paa den ene Side, de slesvigske og holstenske Godsejere indenfor Ridderskabet paa den anden. Hvorledes stillede sig nu Kongens Raadgivere, i Særdeleshed Gehejmestatsraadets tyske Medlemmer og de Deputerede indenfor Tyske Kancelli? Gik de med eller imod Ridderskabet, og — i første Tilfælde — var deres Stillingtagen saa bestemt af nationale Motiver?

De tyske Medlemmer af Gehejmestatsraadet var Ernst Schimmelmann, Cay Reventlow og maaske Hertug Frederik Christian af Augustenborg. Den første stillede sig uden Vaklen paa Kronprinsens Side, idet han fulgte sin nære Ven, Christian D. Reventlow; trods det nære Forhold, han stod i til Fritz Reventlow, Emkendorf, undlod han ikke at dømme denne mindre fordelagtigt for det Standpunkt, denne indtog, og de Konsekvenser, han var villig til at drage deraf.¹⁸⁾ Hertug Frederik Christian¹⁹⁾ havde ingensinde næret særlig venlige Følelser overfor Emkendorfkredsen, saa hans Stilling var vel paa Forhaand givet.²⁰⁾ Cay Reventlow derimod stillede sig helt paa Broderens Side, idet han forfægtede Ridderskabets Synspunkter. Han lod sig ovenikøbet overtale til at afgive Løfte om at træde tilbage fra Statstjenesten, hvis Ridderskabet skulde blive afvist.²¹⁾

Indenfor Tyske Kancelli var de Deputeredes Meninger noget delte. Schütz²²⁾ holdt paa, at Ridderskabsprivilegierne ikke kunde have Gyldighed i dette Tilfælde; de var blevet tildelt i en helt anden Tid under helt andre Forudsætninger. Chr. U. D. Eggers²³⁾ forsvarede ligeledes Kongens Ret til Beskatning, medens Fr. Chr. Jensen,²⁴⁾ der nylig var udnævnt til Deputeret, med historiske Argumenter forsøgte at forsvare Ridderskabets Anskuelse. Han havde tidligere været Sekretær for Ridderskabets staaende Udvalg («fortwährende Deputation»), og som Følge deraf stod han mange af de holstenske Godsejere personligt nær. Som ny Mand havde han dog ingen videre Indflydelse, og han maatte til Slut bøje af for de øvriges Anskuelse.²⁵⁾ Kristian Janssen²⁶⁾ fulgte Schütz, medens Christian Rantzau²⁷⁾ forfattede et Skrift, der skulde forsøge en Mægling mellem de to Yderstandpunkter.²⁸⁾ Resultatet blev, at Kancelliet enedes om en Indstilling, der dog ikke blev medunderskrevet af dets Præsident, Cay Reventlow.

Den videre Forhandling i Rentekammeret, hvorunder den som Skattesag sorterede, viste, at dette stod endnu skarpere overfor Ridderskabet, idet det ikke vilde gaa med til at bevare den mindste Særstilling for det saakaldte tyske Land. Som Ør-

sted bemærker, er det interessant at se, at »det var den tyske Deputerede for Rentekammeret, som i Statsraadet foredrog den yderst vigtige Beskatningssag, som blev afgjort ved »Verordnung vom 15. Dezember 1802«, og at han derunder talte imod Ridderskabets Paastand om Selvbeskatningsret.«²⁹⁾

Vi kan altsaa uden Overdrivelse slaa fast, at de tyske Embedsmænd som Helhed nærmest støttede Kongens Standpunkt, hvori ogsaa ligger tilstrækkelig Dokumentation for deres helstatslige Synspunkter. Skønt tyskfødt og tyskdannede, og derfor ikke uden Berøring med Ridderskabsmedlemmernes Anskuelser, satte de dog dette i Baggrunden til Fordel for Helstatens Autoritet. Andre tyske Embedsmænds Udtalelser støtter stærkt denne Opfattelse. Niebuhr forsøger saaledes at berolige sine Forbindelser i Ridderskabskredsene med at advare dem imod at tro, at den danske Nation staar ligegyldigt overfor Holsternes Vel.³⁰⁾ Sin Mening om Hovedmanden, Fritz Reventlow, lægger han ikke Skjul paa, naar han dadler dem, der dømmer fordelagtigt om denne, som i hans egne Øjne ikke er langt fra at være Landsforræder.³¹⁾

Cay Reventlow traadte tilbage fra Statstjenesten, da Skatteforordningen af 1802 traadte ud i Livet; var det da ikke et tydeligt Udslag af en national Modsætning? Svaret maa ogsaa her blive et Nej; det sandsynligste er, at dels de Løfter, han havde givet Broderen, dels Standsinteresser har været det afgørende for ham. Kronprinsen nærede efter dette ikke nogen Uvilje mod ham; 1816 gik han igen i Statens Tjenste som Landdrost i det nyerhvervede Hertugdømme Lauenborg.³²⁾

I Skattekonflikten tabte Ridderskabet altsaa, og det uden at have faaet Støtte fra det tyske Embedsmandselement i København.³³⁾

2. Holstens Indlemmelse i Danmark i Aaret 1806.³⁴⁾

Den 6. August 1806 nedlagde Kejser Frantz sin Værdighed som tysk-romersk Kejser. Dette fik ogsaa Betydning for Danmark, idet det nu maatte overvejes, hvorledes Holstens frem-

tidige Stilling til Kongeriget skulde være, efter at dets Baand som Rigslen af det tyske Rige ved dettes Opløsning nu var bristede.

Kronprinsen ønskede ganske naturligt at indlemme Hertugdømmet helt, saaledes at det blev en Provins af Danmark og med Hensyn til Arvefølge kom til at følge Kongeriget. Det faldt godt sammen med hans voksende Tilbøjelighed til selv at tage Regeringens Tøjler i sin Haand og vilde netop nu være saa meget lettere, som de to mest udprægede Medlemmer af den øverste Styrelse, Møsting og Kaas, støttede ham.

Men det var givet, at Kronprinsen vilde møde afgjort Modstand hos sin Svoger, Hertug Frederik Christian af Augustenborg, omend ikke af nationale Grunde³⁶⁾, men paa Grund af dennes Syn paa Arvespørgsmaalet. Forholdet mellem Kronprinsen og hans Svoger var ikke videre godt; de var to helt forskellige Naturer, — den boglærde Hertug og den mere praktisk anlagte Kronprins, og det viste sig da ogsaa, at de ikke i Længden kunde arbejde sammen.

Hertugen stod i dette Øjeblik overfor Valget mellem Dynastiets eller det augustenborgske Hus' Interesser. Man kan i Grunden ikke bebrejde ham, at han valgte de sidste; for ham maatte Augustenborgernes Arveret til Holsten være det vigtigste; ved at kæmpe for dette Standpunkt hævdede han Slægtens Ære³⁶⁾. Agnaternes Arveret havde aldrig været omtvistet, og med Rette kunde han hævde, at det tyske Riges Opløsning ikke ændrede noget ved Arvefølgen.³⁷⁾

Kronprinsen brugte haarde Ord om Hertugens Standpunkt. Til Ernst Schimmelmänn skrev han saaledes: »Min Svoger har hemmeligt aflagt sit paatagne patriotiske Væsen og hans holstenske, gamle med Modermælken indsugede Had mod det danske Kongehus viser sig altfor tydeligt.«³⁸⁾ Disse Ord kunde godt tyde paa, at de nationale Tanker ihvertfald har spillet en Rolle for Kronprinsen. Hertugens Breve viser imidlertid, at hans Standpunkt udelukkende har været dikteret af Arvehensyn. Kort efter at Indlemmelsespatentet er udstedt, udtaler han i et Brev til Kronprinsen sit Haab om, at Enighed maa

præge den danske Stat under de Farer, der nu truer udefra. »I saadanne Tilfælde samler sig alle, som har Følelse for Pligt og Ære, om Tronen og ofrer Liv og Gods for den fælles Sag.« Med stor Tydelighed træder det her frem, at sit Fædreland vil han være med til at forsvare til det yderste.³⁹⁾

Givet er det imidlertid, at der ved hele denne Sag var kommet et Svælg mellem Kronprinsen og Svogeren. Det svenske Tronfølgerspørgsmaal 1810 medførte det endelige Brud imellem dem, hvorefter Hertugen trak sig helt tilbage fra Statstjenesten og tilbragte Resten af sin Levetid paa Augustenborg og Graasten optaget af at nedskrive sin Opfattelse af Augustenborgernes Arverettigheder.⁴⁰⁾ Men trods de store Skuffelser, han havde lidt, trods det skarpe Modsætningsforhold, han var kommet i til Statens Overhovede og sin nære Slægtning, vedblev han dog at betragte Danmark som sit Fædreland, omend hans Følelser overfor den danske Regering ikke var de blideste.⁴¹⁾

Interessant er det at sammenstille de øvrige tyske Embedsmænds Udtalelser i Anledning af Holstens Indlemmelse. En meget fyldig Brevveksling mellem Joachim Bernstorff og Udenrigsministeren, Christian Günther B., hans Broder, som opholdt sig i Kiel hos Kronprinsen, sætter os i Stand til nøje at bedømme deres Standpunkter. Joachim B.s Bemærkninger strejfer ofte det nationale og befrier os ikke for det Indtryk, at der i Anledning af Kronprinsens Planer har rørt sig nationale Strømninger i visse tyske Kredse.⁴²⁾ Da Kronprinsen i en Skrivelse til Statsraadet af 29. 8. 1806 har ytret, at Holstens Forening med Danmark burde være en Nationalsag for baade Danske, Norske og Holstenere,⁴³⁾ er han ikke sen til at komme med Modbemærkninger: »At Holstenere skal glæde sig over denne Forening, til hvilken deres tyske Fædrelands Ødelæggelse ved udenlandsk, uretmæssig Vold er Aarsagen, og fejre den som en Nationalfest, det finder jeg er en uhørt Opfordring.«⁴⁴⁾ Gang paa Gang finder den samme Stemning Udtryk i Brevene til Broderen, men vel aldrig saa skarpt og udpræget som i det Brev, hvor han søger at gøre Indsigelse imod den Ændring af Navnet »Tyske Kancelli« til »Slesvig-Holstenske K.«, som Kongen

havde beordret lige efter Indlemmelsen.⁴⁵⁾ At denne gamle Benævnelse nu skulde forsvinde, sætter de dybeste Følelser i Bevægelse hos ham. Der var efter hans Mening ingen Grund til en Ændring, thi »har Slesvig hidtil været en kongelig tysk Provin, saa er det det fremdeles, thi med Slesvig er der nu ikke sket den ringeste Forandring. Holsten er vel nu ikke længere nogen Del af det tyske, det romerske Rige, men med Rigsforfatningen er dog ikke Navnet Tyskland udelukket, og jeg tror, at Holsten stadig hører til paa Tysklands Kort, da det ingeniunde er forenet med Kongeriget Danmark som saadant ved en fuldstændig Inkorporation saaledes som de hinsides Rhinen liggende Provinser med Frankrig, hvorved de virkelig er afskaarne fra Tyskland. For at høre til Tyskland har det alt hidtil ikke været nødvendigt at være forbundet med Riget; Schlesien har aldrig hørt til Riget og er dog ubestrideligt en Del af Tyskland. — — — I Kronprinsens Reskript til Kancelliet er sagt: »— da Kongen nu ikke mere har nogen tyske Stater, saa er Benævnelsen »Tyske Kancelli« blevet upassende«. Dette Standpunkt finder jeg ikke blot urigtigt, men yderst haardt for Holstenerne, thi ifølge dette er det fra nu af Højforræderi, naar de udgiver sig for Tyske.«⁴⁶⁾

Det tyske Sindelag taler her sit tydelige Sprog, og det er ikke længere indskrænket til at være noget rent kulturelt; Modsætningen til Kronprinsen har ligesom faaet et stærkt nationalpolitisk Anstrøg. Det samme er Tilfældet, naar Joachim Bernstorff giver Udtryk for sin Bekymring over, at Møsting sidder inde med Præsidentstillingen i Kancelliet.⁴⁷⁾

Christian Günther B. er enig med Broderen i alle Spørgsmaal. Da han imidlertid lige forinden havde indgaaet Ægteskab med Elise von Dernath, var han i denne Periode for optaget af sine personlige Forhold til dybtgaaende at beskæftige sig med Sagen. Men at den har været med til ogsaa at sætte Skaar imellem ham og Kronprinsen, lader sig sikkert ikke nægte; og udelukket er det ikke, at der er Forbindelse mellem det, der skete i 1806 og hans Afsked fra Statstjenesten 1810,⁴⁸⁾ selvom denne ogsaa skyldtes andre Aarsager.⁴⁹⁾ Det skal dog samtidig

paapeges, at den personlige Forbindelse mellem Frederik den Sjette og ham aldrig blev helt afbrudt. Selv saa sent som 1834, da han i mange Aar havde været i preussisk Tjeneste og kom paa Besøg i København, var der Rester tilbage af den gamle Hengivenhed. »Det maa have været en yderst rørende Scene, da den gamle tro Tjener kyssede sin elskede Konges Hænder, og denne med Inderlighed trykkede ham til sit Hjerte«, mener Elise v. Bernstorff.⁵⁰⁾

Schimmelmänn var vel nok den, der var mindst heldig i 1806; han vidste ikke, hvilket Parti han skulde tage. Paa den ene Side var han imod den udprægede absolutistiske Tankegang, Kronprinsen lagde for Dagen, men paa den anden Side forbandt mange Venskabsbaand de to Mænd med hinanden. Hans Helstatsindstilling fik dog ogsaa her Udtryk, idet han udtalte som sit Haab, at en vis Lovgivning maatte binde de forskellige Dele af Staten nærmere sammen.⁵¹⁾

Tyske Kancellis Deputerede, af hvilke Christian Rantzau var den mest indflydelsesrige, fulgte i det store og hele Bernstorfferne, selvom Rantzaus Ændringer til Joachim Bernstorffs Udkast til Indlemmelsespatentet bærer Præg af, at man indenfor Kancelliet helst vilde afvige saa lidt som muligt fra Møstings Udkast.⁵²⁾

Kongen stod denne Gang overfor en samlet Front. I det endelige Patent veg han da ogsaa forsaa vidt tilbage, som Arvespørgsmaalet helt udelodes og forblev uløst.⁵³⁾ En afgørende Divergens havde altsaa vist sig i Kronprinsens og hans tyske Raaders Opfattelse. Man maa imidlertid være meget forsigtig med straks at jævnføre denne Divergens med en bevidst national Modsætning. Dermed er dog ikke udelukket, at denne Sag godt kan have haft Betydning for Udviklingen af en saadan. Kronprins Frederik er efter dette naturligt nok blevet endnu mere tilbøjelig til selv at gribe Tøjlerne og til i Tiden 1806--1813 at gaa videre med en Række Forordninger,⁵⁴⁾ hvorved han ud fra Uniformitetshensyn vilde forsøge at binde Helstatens forskellige Dele nærmere sammen. Disse Bestemmelser fik muligvis ogsaa et mere dansk Præg, end de vilde have faaet, hvis

den gamle Enighed mellem ham og de tyske Raadgivere havde bestaaet usvækket udover Begivenhederne i 1806.

3. Kong Frederik den Sjettes Uniformitetsbestræbelser, særlig Sprogskriptet af 15. Dec. 1810.

Kong Frederik den Sjette nærede som allerede nævnt et stærkt Ønske om at gøre Statens Hovedpræg dansk, eftersom det danske Element var Rigets største. Hans Bestræbelser var imidlertid af en saadan Art, at selvom de var blevet gennemført, kunde der kun være rejst ringe saglige Indvendinger imod dem; de var slet ikke fremsprunget af Ønsker med bevidst national Tendens. Enkelte kunde dog nok lade sig lede af nationale Motiver, saaledes som Frederik Høegh-Guldberg,⁵⁵⁾ der virkede i Kiel. Under Paaberaabelse af, at det tyske Rige stod paa Undergangens Rand, vilde han bane Vej for det danske Sprog ikke blot i det sydlige Slesvig, men ogsaa i Holsten. Det vakte en Harm, som ogsaa mærkes i de tyske Embedskredse i København. En saa loyal Mand som Carl Wendt⁵⁶⁾ udtaler saaledes, at »denne afsondrende Nationalitet, der i Grunden kun er national Egoisme, er mig yderst forhadet, — — og bringer mig til at tage Parti for dem, som jeg maaske ellers aldrig vilde have taget Parti for.«⁵⁷⁾ En Mand som Guldberg var uden Tvivl en Fare for Forholdet mellem de to Folkeelementer indenfor Helstaten.⁵⁸⁾

Det Reskript, som Kongen udstedte den 15. Dec. 1810, tilsigtede at bryde en lang Udvikling ved at indføre det danske Sprog i Administrationen, Kirken og Skolen, hvor det var »Almeemandssprog«. I September 1811 kom Betænkningen fra Overretten i Slesvig ind til det Slesv. Holst. Kancelli, men efter det hørtes ikke mere til Sagen. C. F. Allen, der var den første, som gennem Regenburg fik Lov til at gennemgaa Materialet vedrørende denne Sprogsag, har rettet Beskyldninger mod de tyske Embedsmænd i Kancelliet for at have standset den og ryddet dens Akter af Vejen.⁵⁹⁾ Hele hans Fremstilling i »Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig« er bygget op paa en

saadan Mistillid til de tyske Embedsmænd, at man alene derfor bliver betænkelig ved at godkende alle hans Antagelser. Et nærmere Kendskab til Embedsmændene i Kancelliet vil klar­gøre, at deres Modsætning til Kongen og til alt dansk paa dette Tidspunkt ingenlunde var saa bevidst, som Allen har gjort den til. At Mænd som Spiess⁶⁰⁾ og v. Eggers ikke har været ivrige efter en Udvidelse af det danske Sprogs Omraade, er højst sand­synligt, men paa den anden Side kan det ikke nægtes, at de ef­ter alt at dømme har været loyale Embedsmænd, der bøjede sig for deres Konge. At der ikke blev gjort mere ved Sagen, kunde maaske ogsaa skyldes, at de Deputerede i Kancelliet var konservative Naturer, der helst undgik at røre ved noget ned­arvet; endvidere var de fleste af dem tyskdannede Folk, der ikke let pressede paa for at faa en Forordning som denne gen­nemført. Det nationale kan have spillet en Rolle, men at det skulde have været i en saadan Grad, at man ligefrem bevidst har syltet en Sag, som det var Kongens Ønske at se gennem­ført, det maa betvivles, indtil der foreligger vægtige Beviser for det. De originale Akters Forsvinden kan godt tænkes at være sket paa en anden Maade, end den Allen anser for givet.

Niels Falck,⁶¹⁾ der i 1811 var Kontorchef i Kancelliet og som saadan maa antages at have kendt Sagens Behandling, udtryk­ker endnu i 1816 sin Forventning om, at det nævnte Reskript maa blive ført ud i Livet,⁶²⁾ hvad han sandsynligvis ikke vilde have gjort, hvis Allens Syn paa Motiverne til Akternes Forsvin­den var rigtigt. Endelig var jo ikke alle Embedsmændene i Kancelliet tyske; selve dets Præsident Møsting maatte baade i Kraft af sin Stilling og sin Indflydelse hos Kongen have et me­meget vigtigt Ord at sige i denne Sag. Professor K. Fabricius har taget Spørgsmaalet om Embedsmændenes Stilling til Sprogreskriptet af 1810 op i en grundig lille Afhandling i Fest­skriftet til H. P. Hanssen. Der er her ikke Grund til at gaa nær­mere ind paa Sagen, end der er sket ovenfor. Udfra det, der foreligger, kan vi ikke endeligt afgøre, hvilken Rolle et nation­alt Modsætningsforhold har spillet, men Allens Fremstilling trænger i mangt og meget til en Fornyelse.

4. Rigsbankens Oprettelse 1813.⁶³⁾

De økonomiske Tilstande i Danmark forværredes Aar for Aar som Følge af den langvarige Krig i Tiden 1807—1814; det blev nødvendigt at skride til en fuldkommen Reorganisation af Rigets Pengevæsen. I mange Henseender havde Forholdene syd for Kongeaaen Krigen igennem været bedre end i Kongeriget. Hertugdømmernes særskilte Finansvæsen holdtes i god Orden lige til 1812, da Indløseligheden af Altonabankens Pengesedler standsedes, ved at Banken flyttedes til Rendsborg og dens Metalbeholdning beslaglagdes. Snart efter udkom Forordningen af 5. Januar 1813, der ogsaa fik Gyldighed for Hertugdømmerne, og medførte Konfiskation af 6 pCt. af samtlige Grundværdier i Riget. Den slesvigske og holstenske Befolkning var yderst utilfreds med denne Forordning, saaledes at Regeringen snart saa sig nødsaget til at ophæve Paabudet om, at Rigsbankdalere her skulde være tvungent Betalingsmiddel. Dette betød dog ikke, at Hertugdømmerne blev fri for alle de Vanskeligheder, der i den kommende Tid som Følge af Nyordningen brød ind over Landet.

Denne Sag bevirkede mere end noget andet, at Befolkningen i Slesvig og Holsten kom til at føle sig i et vist Modsætningsforhold til Regeringen i København og dermed til Kongeriget. Det er da et nærliggende Spørgsmaal, om den tyske Embedsstand i Hovedstaden i denne Sag fulgte Danmark eller Hertugdømmerne.

Schimmelmann stod som Hovedmanden for Rigsbankforordningen; han havde altsaa her endnu engang vist sig som den, der støttede Bestræbelserne for større Uniformitet og Centralisation af Helstatens Organer.⁶⁴⁾ Det maatte naturligvis være pinligt for Fritz Reventlow og hans Omgangsfæller, at den sidste Tysker indenfor Gehejmestatsraadet stod som Hovedmanden for dette Angreb paa Slesvigholstens Særrettigheder, han, som ovenikøbet ved de nære Slægtsbaand var knyttet til Emkendorfkredsen; en Brevveksling, der lige efter Forordningens Offentliggørelse fandt Sted mellem disse to Mænd, viser da og-

saa, at Schimmelmann maatte taale haarde Ord for denne sidste Bedrift, — men den fastslaar ogsaa, at en meget fremstaaende tyskdannet Embedsmand i sine Handlinger ikke lod sig bestemme af Hensynet til Hertugdømmernes Særstilling, men først og fremmest saa paa, hvad der gavnede den samlede danske Stat.⁶⁵⁾

En Sammenligning mellem de to beslægtede Sager, Skattesagen af 1802 og Rigsbanksagen 1813, viser, at der i Tidsrummet mellem dem — hele ti Aar — ikke var sket nogen Udvikling i Retning af en national Modsætning.

Som Schimmelmann er Carl Wendt i denne Anledning ikke blid mod sine Venner i Holsten; overfor Louise Stolberg tilbageviser han Paastandene om, at Hertugdømmerne lider Uret og mishandles i økonomisk Henseende,⁶⁶⁾ og i følgende Ord, hvormed han slutter et af sine Breve: »... Saa meget er i hvert Fald sikkert: ingen Regering formaar at gøre noget uden Medvirkning af Statens Medlemmer, og naar disse isolerer sig, giver de ved denne Fremgangsmaade Afkald paa Statens Hjælp — — «,⁶⁷⁾ ligger der ikke saa lidt af en Anklage imod Emkendorfkredsen. Hans dybe Medfølelse med den fortvivlede Stilling, hvori Staten befinder sig, kommer Gang paa Gang til Orde: »— — Det gør mig ondt at se et Land, i hvilket man har nydt meget godt, hvor man har kendt mange gode Mennesker, og i hvilket Flertallet af Indbyggerne i en Række Aar har følt sig lykkelige, uforskyldt blive slaet i Stykker«⁶⁸⁾ — saadanne Ord tyder paa, at ogsaa tyske Embedsmænd kunde føle sig virkelig knyttet til Landets Skæbne.

Selvom der har rørt sig tysknationale Følelser hos visse indenfor Emkendorfkredsen, saa mærkes det samme endnu ikke i tilsvarende Grad blandt de tyske Embedsmænd i København, end ikke hos dem, der stod Hertugdømmerne meget nær.

5. Forfatningsforhandlingerne 1816—1819.⁶⁹⁾

I August 1816 nedsatte Kongen en Kommission, der skulde fremsætte Forslag til en Stænderforfatning for Forbundslandet

Holsten; Kommissionen skulde træde sammen i København under Ledelse af Gehejmestatsminister Møsting, der tidligere havde været Præsident i Kancelliet. Den kom endvidere til at bestaa af Otto Joachim Moltke, tre Deputerede og Resten Holstenerne, nemlig v. Qualen, v. Brockdorff, Hardenberg-Reventlow, den tidligere Deputerede Heinzelmann og Borgmester Decker.

Skillelinjerne under Drøftelserne her gik heller ikke denne Gang efter nationale Linjer, men efter Medlemmernes Indstilling overfor Ridderskabet. Kancelliembedsmændene fulgte nærmest Oppositionen imod dette, paa hvis Side derimod Otto J. Moltke stod.⁷⁰⁾ Man fulgte Kongen, da han lagde afgørende Vægt paa, at der ikke maatte blive nogen Stænderforsamling fælles for Holsten og Slesvig; men man ansaa det samtidig for naturligt, at Slesvig fik en særskilt Forfatning jævnsides med Holsten. Kancelliet stod som Forfægter af Regeringsstandpunktet overfor den slesvigholstenske Opfattelse i Spørgsmaalet om de slesvigske og holstenske Stænders Fællesskab eller Adskillelse.⁷¹⁾

Altsaa atter et Udtryk for, at de nationale Skillelinjer ikke var fremtrædende indenfor Kancelliets Embedsmænd. Tyske og Danske kunde endnu arbejde sammen, og om en Modsætning, der skulde kunne have haft videre Betydning for en Spænding af Forholdet mellem de to forskellige Folkeelementer indenfor Staten, er der ikke Tale.

Som Hovedtræk for det Afsnit, der i det foregaaende har behandlet den ældre Generation af det tyske Embedsmandselement i København, kan da følgende fastslaas:

Der maa skelnes mellem to forskellige Kategorier af tyske Embedsmænd.

1. Den Bernstorff-Reventlow-Schimmelmansske Kreds, hvis Medlemmer sad inde med en Række af de høje Statsembeder og som Regel havde Plads i Kongens Raad, Gehejmestatsraadet. De var Efterkommere af de tyske Adelsmænd, som fra Midten af det syttende Aarhundrede havde indtaget høje Embedsstillinger i Riget, og de fulgte Traditionen fra deres Fædre baade i deres Forhold til Kongen og i deres Syn paa, hvad der baadede Helstatens Tarv.

2. De Deputerede og Kontorpersonalet i Tyske Kancelli og de tyske Kontorer i de andre Kollegier. Deres Indflydelse var højest begrænset, og de betragtede sig først og fremmest som Kongens tro undergivne. De var næsten allesammen Slesvigere og Holstenere, der enten fra lokale Embedsposter i Hertugdømmerne eller efter at have taget slesvigsk-juridisk Eksamen havde faaet Stillinger i Regeringskontorerne.

Efter Indfødsretsloven af 1776 kunde ingen af disse Grupper betragtes som Fremmedelementer indenfor Monarkiet. Ved Ven-skabsbaand og ved Slægtskabsforbindelser var mange af dem desuden knyttet til tilsvarende danske Kredse i København.⁷²⁾ Overfor dansk Aandsliv, der netop paa denne Tid rørte sig saa levende som sjældent baade før og senere, stod de paa ingen Maade helt fremmede.⁷³⁾ Paa den anden Side bøjede dannede Kredse herhjemme sig over imod tyske Omgangsfæller ved at tilegne sig deres Sprog og ved levende at interessere sig for alt det, der ved Aarhundredskiftet gjorde det tyske Aandsliv saa uendeligt rigt.

Under disse Forhold er det meget forstaaeligt, at en bevidst national Modsætning ikke naaede til Udfoldelse, hverken paa dansk eller paa tysk Side. De enkelte Tilfælde, hvor der kan være Tale om, at saadanne Modsætninger har vist sig, maa sikkert henregnes til Undtagelserne, der bekræfter Reglen. Det kunde f. Eks. være interessant at undersøge, hvorledes Joachim Bernstorff var naaet til sit klare Standpunkt i 1806, men det vilde føre os for vidt i denne Sammenhæng. Det staar fast, at Udviklingen ikke fortsætter i en lige Linje efter ham; indenfor Historien gælder det ofte, at man ikke kan betragte alle Fænomener som Led af en foregaaende kontinuerlig Udvikling.

IV. Tiden o. 1820 — o. 40.

Den yngre Generation.

Det vil være vanskeligt at trække nogen fast Skillelinje mellem en ældre og en yngre Generation. Jeg har valgt Grænsen

for Generationsskiftet ved Aar 1820, fordi det fra da af bliver meget almindeligt, at de Embedsmænd, der nu kommer til København fra Hertugdømmerne, i deres Studietid har været under stærkere eller svagere Paavirkning af de nye nationale Rørelser i Tyskland. Dette maatte før eller senere give sig Udslag i Centraladministrationens Kontorer, hvor de nye Anskuelser fra nu af blev repræsenterede.

I Tiden efter Napoleonskrigene og den franske Kejsers Nederlag dannedes der rundt om ved alle tyske Universiteter Sammenslutninger af Studenter, de saakaldte Burschenschaften, hvis Program var baade nationalt og liberalt; paa den ene Side Fremhævelse af Nationalfølelsen, Kærligheden til Tyskland og Hadet til Frankrig, paa den anden Side Frihedsfølelsen og Begejstringen for Menneskerettighederne.

Universitetet i Kiel kom meget hurtigt med i denne Bevægelse.¹⁾ De holstenske og slesvigske Studenter følte sig efter 1815 orienterede mod Syd, og de naaede endogsaa at tilkæmpe sig en vis Position i det nye Liv, der rørte sig indenfor Tysklands Grænser.²⁾

Dermed var ogsaa Forudsætningen for Dannelsen af en national Modsætning indenfor den danske Helstats Embedsmænd meget hurtigt givet, idet en hel Del af Kandidaterne fra Kiels Universitet efter at have afsluttet deres Studier kom ind i Centraladministrationens Kontorer i København.

Indenfor de øverste Regeringsorganer var de adelige Elementer af den tyske Embedsstand, hvis Indstilling helt havde været det attende Aarhundredes, allerede tidligere forsvundet ud af Centraladministrationen; kun Schimmelmann var endnu tilbage som Medlem af Gehejmestatsraadet og fra 1824 som Udenrigsminister, — paa en Post, hvor han ikke skulde komme til at yde noget. De Mænd, der før havde spillet en Hovedrolle i Rigets Styrelse, levede nu — som Bernstorfferne — udenfor Landets Grænser eller i tilbagetrukken Passivitet. Vil vi nu efterspore nationale Rørelser iblandt den tyske Embedsstand i København, maa vi vende os til selve Kontorerne, til saavel de bestemmende, Deputerede og Committerede, som til det mere

underordnede Personale, Kancellisterne og Kopisterne i Regeringskontorerne.

1. Forhandlingerne om Overappellationsretten 1823—1827.³⁾

Spørgsmaalet om Indførelse af en Forfatning for Holsten efter Forbundslovens Artikel 13 har været Genstand for adskillige Undersøgelser. Det samme gælder derimod langtfra den Bestemmelse i Forbundsloven, der krævede Oprettelse af en tredie Instans af Domstole i tyske Forbundsstater, omendskønt dette Spørgsmaal har været af indgribende Betydning for Udviklingen af det slesvig-holstenske Forfatnings- og Forvaltningsproblem. Efter Forbundslovens Artikel 12 havde Holsten med sine over 300,000 Indbyggere⁴⁾ et Krav paa en tredie Instans. Tyske Kancelli havde holdt igen paa denne Reformplans Iværksættelse;⁵⁾ det var tilbøjeligt til at fremhæve de store Besværligheder, som Indførelsen af en saadan vilde medføre, og forskansede sig bag dette.

For i nogen Grad at imødekomme Tidens Krav maatte Kongen dog tilsidst nedsætte en Kommission til Forhandling af dette Spørgsmaal; den kom til at bestaa af Otto J. Moltke, de Deputerede Jensen,⁶⁾ Höpp⁷⁾ og Pechlin,⁸⁾ samt Kansleren for den holstenske Overret, v. Brockdorff. Denne Kommission skulde nu undersøge, »hvilke Forberedelser, der maatte gaa forud for Oprettelsen af en Stænderforfatning for Hertugdømmet Holsten.«⁹⁾ Resultatet af Kommissionens Arbejde blev to Forestillinger til Kongen, hvoraf den ene beskæftigede sig med Hertugdømmets kommende Retsforfatning, den anden med Dannelsen af en Provinsialregering. Hvad denne sidste angik, forbeholdt man sig dog, at det slesvig-holsten-lauenborgske Kancelli i København stadig skulde beholde »en saadan Indflydelse paa Regeringens Forretninger, at denne for Holstens Vedkommende ikke kunde bestemme andet, end hvad der kunde bestemmes for Hertugdømmet Slesvigs Vedkommende under Bibeholdelse af den hidtidige Form for Forvaltningsorganer.«¹⁰⁾

Bevidstheden om Hertugdømmernes Samhørighed spillede saaledes en afgørende Rolle under disse Overvejelser. Selvom

man havde holdt igen paa selve Reformplanens Iværksættelse, stod Kancelliets Medlemmer dog her paa et bevidst slesvigholstensk Standpunkt. Dette betød maaske ikke saa forfærdelig meget i national Henseende, men der skal dog peges paa den Udvikling, der er sket med Kancelliets Medlemmer, naar man sammenligner med deres Stilling under Forhandlingerne 1816—1819. Men som dengang, saaledes gik det ogsaa nu. Resultatet af Forhandlingerne blev ikke udnyttet i Praksis. Kongen og det enevældige System følte sig stærke nok til at modstaa Forfatnings- og Reformvennernes Ønsker, — uden Tvivl til Skade for Forholdet mellem Holsten og de danske Lande, ja man kan vist roligt sige for hele Landets nationale Udvikling i de følgende Aartier.

I disse Forhandlinger spillede Höpp for første Gang en betydelig Rolle, især ved Overvejelserne om Oprettelsen af en Overappellationsret. Han blev senere en af Kong Frederik den Sjettes betroede Mænd og kom som saadan til at øve Indflydelse i 1830. At han fik en saa betroet Stilling tyder ikke paa, at han ved nationale Modsætningsideer under disse Forhandlinger har forspildt sin Konges Hengivenhed. Den Slesvigholstenisme, han hylder, er den ret administrative, der godt kunde forenes med Helstatsopfattelsen, saalænge den kun berørte Styrelsens Former. Denne administrative Slesvigholstenisme var jo paa mange Maader allerede en Realitet, og slet ikke saa sjældent var gode Helstatsmænd Tilhængere af en videre Udvikling af Fællesskabet mellem Slesvig og Holsten, saaledes f. Eks. Carl Moltke og Heinrich Reventlow-Criminil. Blandt tyske Embedsmænd i Hovedstaden maatte denne Tanke finde en særlig god Jordbund. De var Statens Tjenere, sad i relativt gode Stilling og var paa den anden Side saa prægede af deres Fødsel og Uddannelse, at de ikke godt kunde tænke sig nogen Forandring i Hertugdømmernes Stilling til Kongeriget. En Række af dem var da ogsaa Slesvigholstenere i den Forstand, at de ønskede en Vedvaren af den administrative Forbindelse mellem Holsten og Slesvig. De var Tyskere i den Forstand, at de i Kø-

benhavn bevarede deres tyske Sprog i Familie og i Kirke, men ellers optraadte de som loyale Borgere i Staten.¹¹⁾

Særlig blandt de yngre tyske Embedsmænd var dette Standpunkt dog nu ved at være et forbigaaet Stadium, som de ikke længere fandt sig tilfreds med. De følte tværtimod en bevidst Trang til at isolere sig overfor deres danske Omgivelser; derved bevarede de lettere deres Modtagelighed for alt, hvad der kom udefra, naturligvis særlig fra Tyskland, hvor de i Forvejen havde stærke Tilknævninger fra deres Studietid. Et Eksempel paa denne sidste Type var Uwe Jens Lornsen.

2. Uwe Jens Lornsen og hans Betydning for Udviklingen af en national Modsætning.¹²⁾

Udbruddet af den nationale Kamp i Danmark og Hertugdømmerne dateres som Regel til 1830, fordi det blev det afgørende Mærkeaar som Følge af Uwe J. Lornsens lille Kampskrift »Über das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein«, hvori den konstitutionelle Slesvigholstenismes Program blev udtrykt paa en fyndig Maade.

At det blev en tysk Embedsmand fra Kancelliet i København, der kom til at udforme det første nationale Programskrift i Helstaten, viser, at de nye Idéer ude fra Europa havde en god Fængbund her.

Hele Uwe J. Lornsens Stilling i 1830 nødvendiggor, at vi maa gaa lidt nærmere ind paa hans Udvikling; hvorledes var efterhaanden hans Tanker modnet, saa at han besluttede sig til at rette Stødet mod Helstaten?

1821 blev han ansat som Volontær i Kancelliet, og han avancerede derefter meget hurtigt. 1824 blev han Kancellist, 1826 Kontorchef for 1. og 4. Departements Sekretariat, og i April 1830 udnævntes han til Kancelliraad.

I sine Studenteraar, som han havde tilbragt i Kiel og Jena, havde han været et meget ivrigt Medlem af de nye Burschenschaften. Den Paavirkning, han her havde modtaget af Karl Follen og andre af de ledende indenfor Bevægelsen, mistede

han aldrig, heller ikke under sit lange Ophold i København. Netop i de Aar, han opholdt sig her, var det, at Dahlmanns og Falcks Indflydelse ved Universitetet i Kiel sporedes paa de unge Embedsmænd, der kom til København. Den slesvig-holstenske Separatisme tiltalte de unge Studenter efter 1815,¹³⁾ og meget let gik det da saaledes, at de følte sig uden Forbindelse med og i Opposition til, hvad der rørte sig i den danske Hovedstad. Saaledes ogsaa med Uwe Jens Lornsen; han havde kun Omgang med enkelte Købmandsfamilier, der stammede fra Flensborg, hvor han havde gaaet i Gymnasiet, og saa sine snæverere Landsmænd indenfor Regeringskontorerne.¹⁴⁾ I de Aar, den kendte Professor Michelsen¹⁵⁾ opholdt sig i København, kom Lornsen ogsaa en Del sammen med ham,¹⁶⁾ men skønt Michelsen var stærkt knyttet til den Ørsted-Øhlenschläger'ske Kreds, blev Lornsen aldrig indført her. Hans litterære Interesser har sikkert aldrig været særlig dominerende; til Gengæld var hans Optagethed af Arbejdet i Kancelliet ganske betydelig. Det har uden Tvivl krævet en endog meget stor Dygtighed saa hurtigt at naa saa højt uden at have betydelige Forbindelser til at skubbe sig frem. Lornsens store Energi, hans Talent for Administration og den beundringsværdige Lethed, hvormed han sætter sig ind i hidtil ukendte Forhold, fremhæves Gang paa Gang af Kancelliets Embedsmænd.

Hans politiske Anskuelser lægges der heller ikke Skjul paa; en yngre Ven kalder ham en ubændig liberal og en himmelstormende Aand. »Han fordrer af andre Mennesker, hvad han forlanger af sig selv uden at tage Hensyn til deres Individualitet; aldrig har jeg hørt fremsat saa frie Anskuelser om Menneskets Bestemmelse.«¹⁷⁾ Han har, som det fremgaar af andres Udtalelser, mere end hans egne gjort et meget betydeligt Indtryk paa sine samtidige, ja han har ligefrem været beundret af sine Kolleger — især de yngre — i Kancelliet.

Politisk set var 1820'erne en forholdsvis død Tid; Bestræbelserne for Indførelsen af en Forfatning i Holsten glippede, men bragte dog ligesom en Forbindelse i Stand mellem de tidligere Antydninger af nationale Rørelser og den senere Lornsen-Bevæ-

gelse, derigennem at Lornsen med stor Interesse fulgte Forhandlingerne. Han har sikkert kendt Forslagene, der var fremme i alle Enkeltheder, og det er sandsynligt, at de paa adskillige Punkter har betydet noget for hans senere Synspunkter og hans Pjece.¹⁸⁾

Kommissionens Arbejde har uden Tvivl tilskyndet Lornsen til yderligere at beskæftige sig med Hertugdømmernes Forhold. Da den tyske Enhedsbevægelse foreløbigt havde lidt Skibbrud, søgte han mere nærliggende Opgaver. Han gav sig til at studere Forfatningsforhold og kom til det Resultat, at Norges Forfatning vilde være velegnet som Mønster for den, der skulde indføres i et eventuelt Slesvig-Holsten. Sine Meninger havde han rig Lejlighed til at uddybe i Diskussioner med sine Venner: at han ikke stod ene, viser følgende Udtalelse af Madvig: »Man behøver blot at have levet i København 1830 og været Medlem af »Athenæum« for at vide, i hvilken Grad U. Lornsens Program tillige var den yngre slesvigske og holstenske Embedsstands.«¹⁹⁾

I 1830 blev Landfogedembedet paa Øen Sild opslaaet ledigt. Lornsen søgte og fik det. Allerede 1828 havde han søgt bort fra København.²⁰⁾ Hans Helbred havde været daarligt, og han havde været nødt til at foretage flere Baderejser for at holde den gaaende.²¹⁾ ²²⁾ I Marts 1829 havde han til J. F. Jensen skrevet et interessant Brev, der viser, at han ikke var særlig henrykt for at flytte ud til et lokalt Embede, men af Helbredshensyn vilde han alligevel søge at faa Stillingen som Herredsfoged i Husum. Han sagde bl. a. heri: »Arbejdet ved Kancelliet svarer til mine Ønsker, og saavidt jeg selv er i Stand til at bedømme det, ogsaa til mine Evner i højere Grad end Arbejdet som Lokalembudsmand, og jeg ved ikke, hvorledes jeg kunde anvende mit Liv — — lykkeligere for mig selv og nyttigere for andre, end hvis det vilde være mig forundt, naar min Sundhed var i Orden, at bruge og udvikle mine Kræfter i denne Virkekreds.«²³⁾ Men i et noget senere Brev er det dog helt andre Toner, der lyder. Nu tror han »er det afgjort den rette Vej for mig at drage som Landfoged til Sild. Jeg har nemlig den Dristighed at tiltro mig selv, at jeg ved Skribentvirksomhed kan blive af Betydning

for en større Kreds, end vore Hertugdømmer frembyder, saasnart jeg blot vinder Frihed til at hengive mig til et omfattende videnskabeligt Studium. — —« Lidt senere lyder de varslende Ord: »Es naht jedenfalls eine thatenvolle Zeit heran, die jeden streitbaren Mann mahnt sich wohlgerüstet vorfinden zu lassen, und meiner Syltermusse soll mein Rustkammer werden.«²⁴⁾

Den 27. September indgav Lornsen sin Ansøgning,²⁵⁾ og i Kancelliets Indstilling anbefaledes han varmt af Höpp, der udtaler, at Lornsen har »navnlig ved større og mere omfattende Arbejder vist en sjælden skarp Forstand, usædvanlige aandelige Anlæg og Viden, og Kancelliet tør saavel i Betragtning af dette som paa Grund af hans Retsindighed og moralske Værd anbefale ham fortrinsvis til Deres Kgl. Majestæts Naade.«²⁶⁾

Ved kgl. Resolution af 9. Okt. 1830 udnævntes han saa til Landfoged paa Øen Sild. Den 18. Okt. afrejste han fra København; allerede da har han vist staaet i Forbindelse med Folk i Kiel, da det ellers synes mærkeligt, at han saa hurtigt kunde faa samlet de interesserede ved sin Ankomst Dagen efter.

Nu stod han ved sit Livs betydningsfuldeste Afsnit; han var uden Tvivl en stor Begavelse og Dygtighed, men hans vaklende Holdning før Mødet i Kiel, viser en Karakter, der let lod sig gaa paa af Modstand.

Hans lille politiske Pjece »Über das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein« er et Skrift paa kun fjorten Sider; at den fik saa stor Betydning, skyldes saaledes ikke dens omfattende Indhold, men mere den Klarhed og Fasthed, der præger dens Tanker.

Som Embedsmand i Tyske Kancelli havde Lornsen faaet Øjnene op for mange af de Skavanker, der prægede det bestaaende Embedssystem; de klare Impulser til sin Slesvigholstenisme havde han netop faaet under sit Arbejde i Kancelliet. Han klager over, at Statens Finansforvaltning er en Hemmelighed for Statsborgerne,²⁷⁾ og ønsker en Omordning af alle de højeste administrative Indretninger, idet han tilføjer: »Skyl-den ligger ikke hos Personerne; alle Slesvigholstenere i de højeste Landskollegier og Domstole er rettænkende Mænd; den

ligger i selve Indretningerne.«²⁸⁾ For at disse Forhold kan ændres er det nødvendigt at flytte alle Landskollegier²⁹⁾ til Hertugdømmerne. Thi »Kollegiernes Sæde i København har den fordærlige Følge, at de dygtigste Embedsmænd, hvis Indtræden i de samme vilde betyde saa meget for Landet, trækker sig tilbage, fordi de — og det sker vel netop paa Grund af deres Betydelighed, — ikke kan beslutte sig til at leve deres Liv udenfor deres Fædreland.«³⁰⁾

Heri ligger et nationalt Program for et nyt Slesvigholsten; der er ikke længere Tale om at betragte Helstaten som det fælles Fædreland; tværtimod lyder nu Ordene om Splittelse og Deling af den nationalt blandede Stats Regeringsorganer.

Det lille Skrift fik imidlertid ikke den Udbredelse, som Lornsen nok havde ventet. Ogsaa hans egen Skæbne kom til at forme sig helt anderledes, idet der som bekendt blev grebet kraftigt ind imod ham.³¹⁾ Vi vil ikke forfølge hans Virksomhed længere, men lige se lidt paa hans Forhold til de øvrige Slesvigholstenere i København. Francke's³²⁾ Brevveksling med ham viser, at man har betragtet ham som et Samlingsmærke, især de ganske unge. Men alligevel kom han til at staa ene, da det kom til Stykket.

Det var nemlig kun en Del af Embedsmændene, der stod paa Lornsens yderliggaaende Linie, og det var den anden Del, — den mere moderate Retning, der endnu og i den nærmest følgende Tid havde Overtaget. Mænd som Höpp, Schmidt-Phiseldeck og Joh. Fr. Jensen var alligevel mere Udtryk for Tidens tyske Embedsmænd end Lornsen. Höpp, der gjaldt for at være en stiv Bureaukrat, fast sammenvokset med det bestaaende System, sendtes i Okt. 1830 ned til Hertugdømmerne for som Kongens Tillidsmand at udforske og undersøge Stemningerne paa nært Hold. Brevvekslingen mellem Kong Frederik den Sjette og ham viser, hvor stor en Anseelse han nød, omend man roligt kan sige, at han ikke var nogen særlig god Raadgiver for Kongen.³³⁾ Lornsen, der tidligere havde staaet i et godt Forhold til Höpp, siger om ham, at han ikke rager frem over de almindelige Fyrstetjenere, og at han i sine politiske Anskuelser tilhø-

rer »das Jahrhundert des Vogelschiessens.«³⁴) Schmidt-Phiselddeck³⁵) afviser i et Svar paa Lornsens Pjece Kravet om Tyske Kancellis Forlæggelse til Hertugdømmerne og hævder, at netop »gennem den danske Stats forenede Kræfter er Holsten blevet bevaret i Uafhængighed af fremmede Aag.«³⁶)

Uwe Jens Lornsens Betydning for Udviklingen af den nationale Modsætning ligger endnu ikke helt klar. Man havde ventet sig meget af de Breve, der udkom i Jubilæumsaaret 1930, men de blev — især hvad angaar Opklaringen af den Betydning, hans Ophold i København har haft for hans Udvikling — noget af en Skuffelse. Hans Standpunkt betød imidlertid et skarpt Brud med Helstaten, men den Tilslutning, han fik fra Kolleger baade i Hovedstaden og Hertugdømmerne³⁷), var kun ringe.

3. Almindelige Træk fra det tyske Embedsmandselements Liv og Forhold i København i Tiden 1830—1840.

Tiden efter 1830 blev den egentlige nationale Brydningstid. Nationalitetsidéen, der siden 1815 var blevet holdt nede, begyndte nu igen at gøre sig gældende som en almeneuropæisk Faktor; det mærkedes i Belgien, Tyskland, Italien, Schweiz og i det østrigske Monarkis forskellige Bestanddele. Ogsaa i den nationalt blandede danske Helstat maatte dette Forhold komme til at gøre sig gældende. Baade paa dansk og paa tysk Side naaede de nationale Strømninger ned i de bredere Befolkningslag, der nu bevidst tog Stilling enten for den ene eller den anden Part. Dette nationale Modsætningsforhold blev af afgørende Betydning for den følgende Udvikling. Stærkest maatte Modsætningerne selvfølgelig give sig Udtryk paa selve Brydningernes Aasted, Hertugdømmet Slesvig. Hvor stor Betydning netop Embedsstanden fik her, er ofte blevet fremhævet. I Forvejen var der et spændt Forhold mellem Bønderne og Embedsmændene, og i den Omstændighed, at Bønderne var danske, medens Embedsmændene næsten uden Undtagelse var tyske, laa en Forudsætning for, at den allerede bestaaende Modsætning kunde udvikle sig til at blive af national Karakter.

I København kunde det tyske Embedsmandselement ikke saa direkte være med til at uddybe et nationalt Skel; de levede under helt andre Forhold end deres Standsfæller i Hertugdømmerne, — i en helt igennem dansk By, hvor de paa Grund af deres Faatallighed maatte føle sig helt overskyggede. Saadan som Tingene udviklede sig i Hovedstaden i 1830'erne³⁸⁾, kunde det imidlertid ikke undgaas, at Skellet mellem dem og deres danske Omgivelser, — baade i og udenfor Kollegierne, — blev skarpere, end det havde været tidligere. Hvad skulde de tyske Embedsmænd da gøre for at hævde deres egen nationale Opfattelse under disse Forhold? De greb til det mest nærliggende: nemlig at isolere sig, saa godt det lod sig gøre, og at søge Styrke i et enigt Sammenhold. Det vil dog være umuligt at samle alle de i Hovedstaden værende tyske Embedsmænd under en fælles Karakteristik, ligesom det vil være vanskeligt at angive en fast Udviklingslinje.

Vi møder indenfor Centraladministrationen Repræsentanter for det gamle helstatslige Standpunkt, for hvilke Helstatens Interesser og Loyalitet overfor Kongen var det vigtigste³⁹⁾, og vi støder paa loyale, kongetro Embedsmænd, der i deres politiske Synspunkter hyldede den administrative Slesvigholstenisme.⁴⁰⁾ Endelig var der en — dog forholdsvis lille — Gruppe, der følte sig i Modsætning til alt, hvad der var dansk. Deres højeste Ønske var Dannelsen af et selvstændigt Slesvigholsten, helst med Orientering mod Syd. Til denne Gruppe sluttede sig som allerede nævnt især de yngre Kontorembudsmande af Lornsens Type.

Det kunde undertiden komme til Skærmydsler mellem danske og tyske Embedsmænd, — af mere eller mindre voldsom Art. Da Direktør Lowzow⁴¹⁾ modtager Georg Hanssen,⁴²⁾ fortæller han denne en lille Episode, som for nylig havde fundet Sted i et af Kontorerne: »Det var kedeligt, De ikke kom fjorten Dage før, saa vilde De have oplevet en Scene, hvor de Herrer tyske og danske Medlemmer kom op at skændes. Havde jeg ikke holdt fast ved det grønne Bord, vilde samtlige Blækhusse have udtømt deres Indhold ud over det.«⁴³⁾

P. V. Jacobsen omtaler i et af sine Breve en anden lignende

Affære, forefaldet mellem Lornsen selv og en dansk Slesviger ved Navn Clausen; de siges adskillige Gange at have kastet hinanden paa Døren i Kontoret og derefter at have udfordret hinanden, hvorpaa Kollegiet maatte mægle Forlig.⁴⁵⁾

Saadanne Scener har dog sikkert nok hørt til Sjældenhederne; i Almindelighed er de nationale Stridigheder blevet holdt udenfor; der har hersket et gensidigt kollegialt Forhold, — ogsaa udover de egentlige forretningsmæssige Anliggender.

Staden København havde i mange af de tyske Embedsmænds Øjne ikke særlig tiltrækkende Egenskaber. Vi kan finde Udtalelser som følgende: »— det fordømte København er slet ikke værd at give holstenske Penge ud i«, eller »det er en ked-sommelig By, en med tusind og atter tusind Ører og Tunger forsynet Rede, i hvilken enhver Holstener bliver anset for en Gøgeunge — —; det er ogsaa ærgerligt, at de (Beboerne) ikke kan lade en passe sig selv og ikke kan begribe, at Holstenerne hellere kommer sammen indbyrdes end med »Stockdänen«; — man maa være i København for at faa Respekt for Kiel.«⁴⁵⁾

Den Form for Selskabelighed, der var almindelig i København, hvor de materielle Nydelser var det væsentlige, kritiserede man stærkt; overfor det stillede man de hyggelige smaa Sammenkomster, hvor kun Landsmænd var til Stede, og hvor Diskussioner og interessante Samtaler udfyldte en hel Aften.⁴⁶⁾ Indbyrdes kunde de jo drøfte mange Ting, som man i større Selskaber, hvor der var baade Danske og Tyske med, af Høflighedshensyn undgik at komme ind paa. En ganske naturlig Følge var, at der dannedes en fast sammentømret lille Kreds af Slesvigholstenerne i København. Georg Hanssen omtaler en saadan i sine Erindringer. Den kom meget lidt i Berøring med danske Kredse, og selv om de fleste af dens Medlemmer ogsaa var Medlemmer af en større dansk Forening, var det nærmest for at have et Sted, hvor de kunde læse deres Aviser og samtale med deres snævrere Venner. Følgen af, at de altid holdt sammen, var, at man noget spottende benævnte dem »den neder-sachsiske Kreds«.⁴⁷⁾

Mange af de tyske Embedsmænd var dog ikke med paa at

afsøndre sig saa stærkt. Georg Hanssen, der kun opholdt sig i København i faa Aar, naaede i denne korte Tid at knytte Forbindelser med mange danske Kredse ogsaa.⁴⁸⁾ Blandt sine Omgangsvenner nævner han saa betydelige Mænd som Juristen Kolderup-Rosenvinge, Historikeren Engelstoft, Velschow m. m. fl.; med Interesse fulgte han dansk Teaters og dansk Kunsts Frembringelser, og imellem de 17, der rettede Henvendelse til det danske Folk om Tilvejebringelse af Midler til Oprettelsen af Thorvaldsens Museum i 1837, var der ikke mindre end 4 tyske Embedsmænd.⁴⁹⁾

Da Kongen blev syg i 1837, vakte det Uro ogsaa i tyske Embedskredse. »— — Lad ham være, som han er«, skrev Chr. Reventlow⁵⁰⁾ til sin Fader, »i Øjeblikket ved vi, hvad vi har, men hvad vi faar, kan intet Menneske vide —«. ⁵¹⁾ Disse Ord kom vel fra den konservative Fløj af det tyske Element, men den havde ikke faa Tilhængere, og det var ofte de indflydelsesrigeste i Kanceliet.

Atter andre var sig nok den nationale Modsætning bevidst, men saa for klart Farerne ved et Brud og var ikke særlig venligt stemt overfor de demokratiske Elementer i Hertugdømmerne. Som Schleiden⁵²⁾ karakteristisk nok siger nogle Aar senere, vilde man ikke »ved utidig Tale gaa Glip af Muligheden for fremtidig i indflydelsesrige Stillinger at kunne virke for Fædrelandets Vel«, og han føjede til: »Vi vidste, at de danske Politikere intet Middel skyede for at bringe deres formodede Modstandere til Fald.« Saaledes har sikkert mange følt det. For ikke at miste Mulighederne for Forfremmelse og for stadig at have Chance for at opnaa de gode Stillinger, har de saavidt muligt holdt Modsætningsfølelsen nede.

Tiden 1820—1840 adskiller sig saaledes paa mange Maader fra de foregaaende tyve Aar. Overalt vaagnede nu det nationale Liv; som en Bølge brød det frem i alle Lande, samlede Folkestammer, der før havde været skilt, men splittede ogsaa Stater efter helt nye Linjer. Det sidste blev Tilfældet i Danmark, hvor

et dansk og et tysk Folkeelement hidtil havde levet sammen i Fordragelighed.

Allerede ret tidligt traadte den nationale Modsætningsfølelse frem indenfor Embedskredse; de tyske Embedsmænd havde saa godt som alle i deres Studentertid lært den tyske nationale Bevægelse at kende, og mange af dem var blevet stærkt grebet. Opholdet i den danske Hovedstad og den Paavirkning, de modtog som Elever i den danske bureaukratiske Skole, maatte dog mildne Modsætningerne noget. Da Lornsen brød frem af Rækkerne, viste det sig ogsaa, at skønt han havde haft afgørende Indflydelse paa mange af sine Kolleger, var der ingen, der fulgte ham, da han brød med den danske Stat. Alligevel blev 1830 et afgørende Mærkeaar, ikke saa meget paa Grund af de hjemlige Begivenheder, som paa Grund af det, der skete ude i Europa. Den nationale Bevidsthed voksede sig fra nu af dybere ned i Befolkningerne og blev derigennem mere ægte, end den havde været før; samtidig blev ogsaa Mulighederne for nationale Brud større.

Indenfor Embedsstanden i København naaede Modsætningen ikke rigtig at udfolde sig endnu, især paa Grund af de tyske Embedsmænds Frygt for at miste Embedsstillingerne. De nye Ideer havde heller ikke grebet alle Embedsmændene. Baade paa dansk og paa tysk Side var der endnu Repræsentanter for den Opfattelse, at Bestræbelserne for at videreføre Helstaten maatte sættes frem for alt andet og burde samle alle. Men de var ved Aar 1840 de færreste, og Udviklingen gik med Modparten. Det blev mere og mere klart, at Slutresultatet maatte blive en Kamp mellem de to Folkeelementer indenfor Staten, som paa Grund af en forskellig folkelig Udvikling fjernede sig mere og mere fra hinanden.

Jørgen Paulsen,
cand. mag.

Noter.

II. Tyske Embedsmænd i Regeringskontorerne i København.

¹⁾ Indfødsretsloven af 1776 var netop Udtryk for Bestræbelserne efter at samle Staten til en fastsluttet Helhed og stille alle Rigets Undersaatter lige.

²⁾ jfr. A. Linvald: Kronprins Frederik og hans Regering 1797—1807, S. 68 f.

³⁾ Benævnelsen »Tyske Kancelli« bruges for Kortheds Skyld gennem hele Afhandlingen til Trods for Navneforandringen i 1806 (efter det tyske Riges Opløsning) til »Slesvig-Holstenske K.« og 1816 (efter Lauenborgs Indlemmelse) til »Slesvig-Holsten-Lauenborgske K.«

⁴⁾ Den følgende Undersøgelse er foretaget ved Hjælp af følgende Kilder: Kringelbachs Opgørelse, Brickas Biografisk Leksikon og »Fortegnelse over Kandidater med slesvigsk-juridisk Eksamen« i Personalhistorisk Tidsskrift 6^e Rk. I, S. 167 ff.

⁵⁾ Navnene paa de resterende tre, Schütz, Sixtel og Bertelsen, kunde tyde paa, at ogsaa de — i hvert Fald de to — var tyske.

⁶⁾ Georg Hanssen: Lebensrinnerungen, Zeitschrift XL, S. 77.

⁷⁾ Den danske Centraladministration (1921), S. 482.

⁸⁾ Georg Hanssen: Lebensrinnerungen, S. 80.

⁹⁾ Den danske Centraladministration, S. 473.

¹⁰⁾ jfr. Breve fra U. J. Lornsen til Faderen i: W. Jessen og C. E. Hofmann: U. J. Lornsens Briefe.

¹¹⁾ Se Bilag.

III. Tiden o. 1800 — o. 1820.

¹⁾ Ang. Ridderskabet og dets Privilegier se: Jensen og Hegewisch: Privilegien der Schlesw. Holst. Ritterschaft (1797).

²⁾ Otto Brandt har i sin Bog: Geistesleben und Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts (1927) givet en indgaaende Skildring af Emkendorfkredsen og de politiske og nationale Rørelser indenfor denne i Tiden o. 1800.

³⁾ Søster til Ernst Schimmelmänn.

⁴⁾ B. G. Niebuhr, f. i Kbh. 1776, Assessor i Økonomi- og Kommercekollegiet 1800, Committeret 1804—1806, hvorefter i preuss. Tjeneste.

⁵⁾ Niebuhrs Briefe, I, Nr. 127, S. 260.

⁶⁾ » » - - 118, S. 242.

⁷⁾ » » - - 169, S. 315.

⁸⁾ » » - - 177, S. 331.

⁹⁾ J. G. Rist, Privatsekretær hos Schimmelmänn 1797—1801; jfr. Reventl. Papirer, V, S. 300 f.

¹⁰⁾ J. G. Rist: Lebensrinnerungen, I, S. 119.

¹¹⁾ Gräfin Elise von Bernstorff: Ein Bild aus der Zeit, I, S. 83.

¹²⁾ J. G. Rist: Lebensrinnerungen, I, S. 116 f. og Elise v. Bernstorff: Ein Bild aus der Zeit, I, S. 33.

¹³⁾ A. S. Ørsted: Af mit Livs og min Tids Historie, I, S. 325.

¹⁴⁾ Den sidste ordinære Landdag 1675; 1712 helt ophævet.

¹⁵⁾ A. S. Ørsted: Af mit Livs og min Tids Hist. II, S. 186, ff.

¹⁶⁾ A. S. Ørsted: For den danske Stats Opretholdelse i dens Helhed, S. 97 ff.

¹⁷⁾ Den følg. Fremstilling af Skattestriden er især bygget paa Otto Brandt: Geistesleben u. Politik, der i dette Spørgsm. hviler paa Brevvekslingen mellem Fritz og Cay R., Chr. D. Reventlows Dagbogoptegnelser og Brevveksl. ml. en Række af de øvr. Hovedpersoner.

¹⁸⁾ Niebuhr: Briefe, I, Nr. 155, S. 299.

¹⁹⁾ Biografi af Dr. Hans Schulz.

- ²⁰⁾ Otto Brandt: Geistesleben u. Politik, S. 296; Note 1.
²¹⁾ » » » » S. 296.
²²⁾ Deputeret i Tyske Kancelli 1771—1804.
²³⁾ Deputeret i T. K. 1801—1813. jfr. Zeitschrift IX, S. 142 ff.
²⁴⁾ » » 1802—1820.
²⁵⁾ Otto Brandt: Geistesleben u. Politik, S. 297, f.
²⁶⁾ Deputeret fra 1801.
²⁷⁾ » » 1801—1809.
²⁸⁾ Otto Brandt: Geistesleben u. Politik, S. 298 f.
²⁹⁾ A. S. Ørsted: Af mit Livs og min Tids Hist., II, S. XXIII.
³⁰⁾ Niebuhr: Briefe, I, Nr. 132, S. 273.
³¹⁾ » » - - 155, S. 299.
³²⁾ A. S. Ørsted: Af mit Livs og min Tids Hist. II, S. 196 f. Noten
³³⁾ Spørgsmaalet om, hvorvidt nationale Motiver har gjort sig gæ-
dende saa tidligt som 1802 eller ikke, er meget omstridt. Otto Brandt
mener ja (Geistesleben), Otto Scheel mener derimod, at en national
Bevægelse kan man først tale om efter 1815 (Der junge Dahlmann)
Carl Petersen har i sin Afh. »Nikolaus Falck und die Entstehung des
Schlesw. holst. Gedankens« støttet Scheels Opfattelse.
³⁴⁾ Ang. dette Spm. se: Aage Friis: Aktstykker vedr. Holst. Indl. i
Danm. i Aaret 1806 (Danske Magazin 5. Rk. VI) — samme: Holst.
Indl. i Danm. i 1806 (Hist. Tidsskr. 7. Rk. VI), samt Hans Schulz' Vær-
ker om Hertug Frederik Christian.
³⁵⁾ Hans Schulz: Aus dem Briefwechsel des Herz. Fr. Chr., S. 181.
³⁶⁾ A. S. Ørsted: Af mit Livs og min Tids Hist. III, S. 147, — og
Aktstykker og Breve Nr. 52.
³⁷⁾ A. S. Ørsted: For den danske Stats Opreth, S. 62, — og Akt-
stykker og Breve, Nr. 50.
³⁸⁾ Aktstykker og Breve, Nr. 61 (jfr. Nr. 67 og 68).
³⁹⁾ » » » » 56.
⁴⁰⁾ Det var Resultaterne af dette hans Arbejde, hans Søn Chr.
Aug. i 1837 udsendte anonymt under Titlen: »Die Erbfolge in Schles-
wig-Holst.«, som Svar paa Chr. Paulsens Skrift: »Für Dänemark und
für Holstein.«
⁴¹⁾ Hans Schulz: Aus dem Briefw. Friedr. Christ.'s, S. 326.
⁴²⁾ Aage Friis i Hist. Tidsskr. 7 Rk. VI. S. 93.
⁴³⁾ Aktstykker og Breve, Nr. 3.
⁴⁴⁾ » » » 31.
⁴⁵⁾ » » » 15.
⁴⁶⁾ Aktstykker og Breve, Nr. 37.
⁴⁷⁾ Præsident i Tyske Kancelli 1804—1813.
⁴⁸⁾ Hist. Tidsskr. 7 Rk. VI, S. 107 og Rist: Lebenserinnerungen II,
S. 75 f.
⁴⁹⁾ Aage Friis: Udenrigsministerskiftet 1810 (Hist. Tidsskr. 7. Rk.
I. S. 229 f.)
⁵⁰⁾ Elise v. Bernstorff: Ein Bild aus der Zeit, II, S. 251 f.
⁵¹⁾ Aktstykker og Breve, Nr. 65.
⁵²⁾ » » » 5. 46, 47.
⁵³⁾ » » » 13.
⁵⁴⁾ a) 16/9 1806 nedsattes en Kommission, der skulde søge at give
Hertugdømmernes Love Grundlighed med Kongerigets. Resultatet af
Lovkommissionens Arbejde blev en stor Bunke Akter, hvorigennem
man naaede at konstatere Forskellene og Vanskelighederne ved de-
res Udryddelse.
b) 3/12 1807: Forordn. om at alle fra Hertugd. udgaaede Forordn.,
Patenter og Befalinger skulde affattes baade paa Dansk og Tysk,
(ikke gennemført).
c) Forordn. af 2/12 1809, 23/10 1811 og 7/9 1812 bestemte, at alle

Embedsmænd og Advokater i Hertugdømmerne skulde være Herre over det danske Sprog.

⁵⁵⁾ Lærer ved Hoffet 1803—1810.

⁵⁶⁾ Deputeret i Finanskollegiet 1784—1813.

⁵⁷⁾ Reventl. Papirer VI, S. 299.

⁵⁸⁾ A. S. Ørsted: Af mit Livs og min Tids Hist., II, S. 319 f, Noten.

⁵⁹⁾ C. F. Allen: Det danske Sprogs Hist. i Hertugd. Slesvig II, S. 97.

⁶⁰⁾ Deputeret i Tyske Kancelli 1809—1821.

⁶¹⁾ Niels Falck var født i Emmerlev ved Tønder. 1811—1813 var han Kontorchef i Kancelliet. Gennem sin senere Virksomhed kom han til at betyde meget for de slesv. og holst. Jurister. At han var Nordslesviger, præger hans Indstilling stærkt. Han forstod Forholdene i sin Hjemegn, ja stod vel ovenikøbet paa et helt moderne Standpunkt i Nationalitetskampen, idet han krævede kulturel Autonomi. Lige til sin Død stod han i intim Forb. med betydelige Danske, Mænd som Kolderup-Rosenvinge, Engelstoft, Werlauff og Hjort i Sorø (jfr. M. Liepmann: Von Kieler Professoren).

⁶²⁾ Kieler Blätter 2. Bd. S. 122.

⁶³⁾ Om Rigsbanken og Hertugdømmerne se: M. Rubin: Frederik d. VI.s Tid, S. 43/ff. — og A. S. Ørsted: Af mit Livs og min Tids Hist. S. 332 f. — samt samme: For den danske Stats Opreth, S. 298 ff.

⁶⁴⁾ A. S. Ørsted: For den danske Stats Opreth. S. 103 f.

⁶⁵⁾ Reventlow'ske Papirer VIII, 309 ff.

⁶⁶⁾ » » VI, S. 341.

⁶⁷⁾ » » — S. 347.

⁶⁸⁾ » » — S. 361.

⁶⁹⁾ Dette Spm. er behandlet af A. D. Jørgensen i Hist. Afh. III, S. 389 ff og J. M. S. Ostenfeld: Studier over Stemninger og Tilstande i Holsten 1815—1830, S. 80 ff. — Endvidere Paul Richter: Aus der schlesw. holst. Verfassungs- u. Verwaltungsgesch. (Zeitschrift LVIII, S. 449 f.)

⁷⁰⁾ A. D. Jørgensen har i »Kristian VIII og Otto Moltke« (Hist. Afh. III) forsøgt at klarlægge sidstnævntes Stilling til den slesv. holstenske Bevægelse.

⁷¹⁾ Ostenfeld: Studier, S. 47 f.

⁷²⁾ I Ernst Philip Kirsteins Hus samledes mange af Hertugdømmernes bedste Mænd; jfr. Reventl. Papirer V. S. 296 f. og J. G. Rist: Lebenserinnerungen III. S. 144.

⁷³⁾ jfr. Brev fra Carl Wendt til Louise Stolberg. Reventl. Pap. I, S. 336.

IV. Tiden o. 1820 — o. 1840.

¹⁾ Ostenfeld: Studier, S. 127 ff.

²⁾ Da Lovene for »Allgemeine deutsche Burschenschaftsvereine« 1818 blev vedtaget, var det saaledes Kieler Studenternes Udkast, der var lagt til Grund for den endelige Udformning.

³⁾ Paul Richter: Aus der schlesw. holst. Verfassungs u. Verwaltungsgeschichte i »Zeitschrift« LVIII.

⁴⁾ Holsten havde 1817 362.317 Indbyggere.

⁵⁾ Zeitschrift LVIII, S. 466.

⁶⁾ Deputeret i Tyske Kancelli 1820—31.

⁷⁾ Deputeret i Tyske Kancelli 1820—40.

⁸⁾ Legationssekr. i Frankfurt 1815. 1823 surnumerær Dep., 1825 Min. ved Forbundsdagen.

⁹⁾ Zeitschrift LVIII. S. 470.

¹⁰⁾ Zeitschrift LVIII. S. 472 f.

¹¹⁾ Orla Lehmanns »Efterladte Skrifter« IV, S. 187 f.

¹²⁾ Litteraturen om Lornsen er efterhaanden meget omfattende. De vigtigste Værker er flg.: Wilh. Jessen og C. E. Hoffmann: Uwe

Jens Lornsens Briefe an seinen Vater (1930) - giver meget lidt politisk Stof, fra hans Ophold i Kbh. næsten intet. Men til Gengæld giver de et godt Billede af ham som Menneske, af hans meget sammensatte Karakter. Brevsamlingen dækker over hele Tidsrummet fra L. 1811 kom til Tønder Semin. og til han 1838 tog sig selv af Dage. Af udelukkende politisk Indh. er derimod den Saml. af Breve, som V. Pauls udgav i 1925: «Uwe Jens Lornsens Briefe an Franz Hermann Hegewisch». De omf. Tiden 1830—1838. Den første Biografi er skr. af K. Jansen: Uwe Jens Lornsen (1872) — paa mange Maader forældet, men dog stadig Hovedværket. Fra dansk Side er Lornsens behandl. af Th. Graae: Uwe Jens Lornsen (1891), hvori særlig fremhæves de almeneuropæiske Fænomener, fra hvilke L. havde faaet sine Impulser. Angaaende yderligere Litteratur henvises til cand. mag. Svend Larsens Oversigt i »Grænsevagten« Februar 1931.

¹³⁾ Endnu i 1813 var Studenterne i Kiel blevet meget forbitrede over Dahlmanns Tale for Sejren over Napoleon ved Waterloo.

¹⁴⁾ J. G. Rist: Lebenserinnerungn III, S. 177.

¹⁵⁾ Mich. havde efter sine Studier i Kiel og a. St. opholdt sig ngl. Aar i Kbh., hvor han bl. a. kom meget sammen med Molbech. I Athenæum deltog han ivrigt i konstitutionelle Debatter. 1829 blev han Dahlmanns Efterfølger i Kiel som Prof. i Historie.

¹⁶⁾ J. Rist: Lebenserinnerungen III, S. 177.

¹⁷⁾ K. Jansen: Uwe Jens Lornsen, S. 189.

¹⁸⁾ W. Jessen og C. E. Hoffmann: Briefe, S. 107 og S. 122. - jfr. Richter i Zeitschrift LVIII, S. 475 f.

¹⁹⁾ J. N. Madvig: Den nationale Politik, S. 41.

²⁰⁾ W. Jessen og C. E. Hoffmann: Briefe, S. 134.

²¹⁾ » » » » » S. 125.

²²⁾ Uwe J. Lornsens Briefe, S. 127 f.

²³⁾ Zeitschrift LVIII, S. 581.

²⁴⁾ K. Jansen: U. J. L., S. 193 ff.

²⁵⁾ Zeitschrift LVIII, S. 583 f. (Beilagen Nr. 2).

²⁶⁾ » » S. 585 (» » 3).

²⁷⁾ Über das Verfassungswerk in Schl.-Holst., S. 4.

²⁸⁾ » » » » S. 5.

²⁹⁾ Alle de Kontorer, der har med Hertugd.'s særl. Anligg. at gøre.

³⁰⁾ Über das Verfassungswerk, S. 8.

³¹⁾ 23/1 anholdt og sat i Fæstningsarrest. 1833 igen løsladt, men nu brød hans gamle Sygdom saa stærkt frem, at han i sin Fortvivelse rejste til Brasilien. 1838 begik han Selvmord ved Genfersøen.

³²⁾ 1830 Kancellist i General-Told-Kammer- og Kommercekoll., 1835 Committet, 1840 Deputeret. Forlod Kbh. ved Oprørets Udbrud 1848 og stillede sig til den provis. Regerings Disposition.

³³⁾ H. R. Hjort-Lorenzen: Frederik VI. og Bevægelsen i Holsten 1830 — Sønderj. Aarbøger 1901.

³⁴⁾ K. Jansen: U. J. L., S. 379.

³⁵⁾ Deputeret i General-Told-Kammer- og Kommercekoll., 1823—32.

³⁶⁾ Über die neuerlichen Aufregungen in den Herzogthümern Schl. und Holst., S. 16.

³⁷⁾ Petitionsbestræbelserne i Hertugdømmerne blev en stor Fiasko.

³⁸⁾ Trykkefrihedsselsk. udvidede sin Virksomhed til ogsaa at gælde Slesvig (jfr. Orla Lehmann: Efterladte Skrifter III, S. 68 ff). Ogsaa det nationallib. Parti antog et nationalt Program.

³⁹⁾ Eks. Konrad Rantzau-Breitenburg, der 1831 som den første Holst. efter 1814 blev Medl. af Statsraadet. Han kom dog ikke til at spille nogen Rolle, men han var Kongens fortrolige Ven; som udråget Tilh. af Helstaten var han endnu helt uberørt af nat. Modsætninger. Jfr. Rantzau-Breitenburgs Erindr. udg. af Louis Bohé.

⁴⁰⁾ Typen herpaa er Höpp. Han kaldes af A. S. Ørsted »en Mand, der nød Kongens ganske særdeles Tillid og var Kongen og det monarkeiske Princip i højeste Grad hengiven.« Han var Hovedmanden for Oprett. af Fællesregeringen og Overappellationsretten for Slesv. Holst. ligesom han havde stor Indflydelse under Fhdl. om selve Stænderforordn. Som kgl. Kommissarius ved Slesvigs og Holstens Stænder 1836 og 1838 stod han igen paa en fremstaaende Post, men han begunstigede aldrig Hertugdømmerne paa den øvrige Stats Bekostn. 1840 blev han Præsident for Overappellationsretten i Kiel.

⁴¹⁾ 1841—1843 Direkt. i General-Told-Kammer- og Kommercekoll. (jfr. Georg Hanssens Erindr. i Zeitschrift XL, S. 69).

⁴²⁾ f. i Hamborg 1809. Slægten stammer fra Sundeved. 1883 Privatdoc. ved Univers. i Kiel. 1834 Sekretær i General-Told-Kammer- og Kommercekoll., hvor han kom til at deltage i Forarbejderne til Toldordningen for Hertugdømmerne.

⁴³⁾ Zeitschrift XL, 69.

⁴⁴⁾ Breve fra P. V. Jacobsen, udg. v. Jul. Clausen, S. 135 f.

⁴⁵⁾ Breve fra Chr. Reventlow i »Quellen u. Forschungen III, S. 65 ff.

⁴⁶⁾ R. Schleiden: Erinnerung eines Schlesw.-Holst.s, S. 85 f.

⁴⁷⁾ Zeitschrift XL, S. 73.

⁴⁸⁾ Zeitschrift XL, S. 74.

⁴⁹⁾ H. N. Clausen: Optegnelser om mit Liv og min Tid, S. 194.

⁵⁰⁾ f. 1807; senere Amtmand over Bordesholm, Kiel og Cronshagen.

⁵¹⁾ Quellen u. Forsch. III, S. 74.

⁵²⁾ 1843—45 Auskultant i General-Told-Kammer- og Kommercekoll. 1845—48 Committeret. I Bogen »Erinnerungen eines Schlesw.—Holsteiners« giver han et udmærket Billede af de nationale Modsætningers Virkninger indenfor Embedsmandskredse i Kbh. (jfr. Tilskueren 1892; N. Neergaard: Københavnske Slesvigholstenere).

Litteraturfortegnelse.

- Aktstykker og Breve vedrørende Holstens Indlemmelse i Danmark 1806; ved Aage Friis. (Danske Magazin 5. Række VI.)
- Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig I-II. (1858.)
- Aus den Briefen des Amtmanns Grafen Christian Reventlow; ved Hedemann-Heespen. (Quellen und Forschungen zur Gesch. Schlesw.-Holst. III. (1915.)
- Otto Brandt: Geistesleben u. Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts. (1925.)
- Johs. Brock: Die Vorgeschichte der schleswig-holsteinischen Erhebung (1916.)
- Den danske Centraladministration. (1921.)
- H. N. Clausen: Optegnelser om mit Levned og min Tid. (1877.)
- Orla Lehmann: Efterladte Skrifter I—IV. (1872—74.)
- H. K. Eggers: Christian Ulrik Ditlev Freiherr v. Eggers. (Zeitschr. IX.)
- Fortegnelse over Kandidater med slesvigsk-juridisk Eksamen; ved C. H. Rode. (Personalhist. Tidsskrift 6. Række I.)
- Aage Friis: Holstens Indlemmelse i Danmark i Aaret 1806. (Hist. Tidsskrift 7. Række VI.)
- Th. Graae: Uwe Jens Lornsen. (1891.)
- Gräfin Elise v. Bernstorff: Ein Bild aus der Zeit 1789—1835, I—II. (1896.)
- Georg Hanssen: Lebenserinnerungen. (Zeitschrift XL.)
- Hedemann-Heespen: Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit. (1926.)
- H. R. Hjort-Lorenzen: Kong Frederik VI. og Bevægelsen i Holsten 1830. (Sønderj. Aarbøger 1901.)
- K. Jansen: Uwe Jens Lornsen. (1872.)
- » : Zur Lornsen'schen Bewegung (Zeitschrift XXIV.)
- W. Jessen u. C. E. Hoffmann: Uwe Jens Lornsens Briefe an seinen Vater. (1930.)
- P. V. Jacobsens Breve, udg. ved Julius Clausen. (1899.)
- A. D. Jørgensen: Forfatningsspørgsmalet i det danske Monarki 1814—1848. (Historiske Afhandlinger III. 1898.)
- A. D. Jørgensen: Kristian VIII. og Nordslesvig. (Hist. Afhandl. III.)
- » : Kristian VIII. og Otto J. Moltke. (Hist. Afhdl. III.)
- Kieler Blätter 1816.
- P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede. I—VIII. (1909—22.)
- A. Linvald: Kronprins Frederik og hans Regering 1797—1807. (1923.)
- M. Liepmann: Von Kieler Professoren. (1916.)
- J. N. Madvig: Den nationale Politik og det danske Monarki. (1865.)
- H. A. Malling: Efterladte Erindringer og Betragtninger. (1894.)
- Meddelelser fra Gehejmearkivet 1886—1888.
- N. Neergaard: Københavnske Slesvigholstenerne. (Tilskueren 1892.)
- Notizen zu einer Lebensbeschreibung U. J. Lornsens, ved U. L. N. (Hamborg 1838.)
- Barthold Georg Niebuhrs Briefe, ved D. Gerhard u. W. Norvin. I. (1926.)
- J. M. S. Ostenfeld: Studier over Stemninger og Tilstande i Holsten 1815—30 (1909.)
- Rantzau-Breitenburgs Erindringer ved Louis Bobé (1900.)
- Paul Richter: Aus der schlesw.-holst. Verfassungs- u. Verwaltungsgesch. (Zeitschrift LVIII.)
- J. G. Rist: Lebenserinnerungen I—III ved G. Poel (1880—88.)

- Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekrede I—IX, ved
Louis Bobé (1895—1922).
- M. Rubin: Frederik VI.'s Tid (1895).
- R. Schleiden: Erinnerungen eines Schleswig-Holsteiners (1890).
- Schmidt-Phiseldeck: Über die neuerlichen Aufregungen in den Herzogtümern Schlesw. und Holst. (1830).
- Hans Schulz: Friedrich Christian, Herzog zu Schlesw. Holst. (1910).
- » Briefwechsel des Herzogs mit König Friedr. VI. von Dänemark (1908).
- » Aus dem Briefwechsel des Herzogs Friedr. Christ. (1913).
- Usinger: Uwe Jens Lornsen (Zeitschrift III).
- U. J. Lornsen: Über das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein (1830).
- F. J. West: De kgl. Amtmænd i Hertugdømmet Slesvig 1660—1848. (Personalh. Tidsskr. 7. Række VI).
- A. S. Ørsted: Af mit Livs og min Tids Historie I—IV (1851—57).
- » For den danske Stats Opretholdelse i dens Helhed. (1850).
-

Bilag.**Deputerede i Tyske Kancelli 1800-1840.**

	Fødested el. Stilling før	evt. senere Stilling
Krist. Ludv. Schütz	?	+ 1812 i Kbh.
Karl Krück	Overretsråd (Gottorp)	Overretskansl. (Gott.)
Kristian Janssen	f. i Plöen	+ 1811 i Kbh.
K. L. Brockdorff	Overretsråd (Gottorp)	Kansler i Glückstadt
C. F. Reventlow	f. paa Emkendorf	Landdrost i Lauenborg
Chr. D. Rantzau	f. paa Ascheberg	Overpræs. og Kurator (Kiel)
Chr. U. v. Eggers	f. i Itzehoe	Overpræs. i Kiel
Peter v. Sixtel	?	+ 1804 i Kbh.
Fr. Chr. Jensen	Prof. i Kiel	+ i Heide (Ditm.)
J. S. Møsting	f. paa Møen	Præs. i Kancelliet
Heinzelmann	f. i Meldorf (Ditm.)	Landfoged i Ditm.
Feldmann	Overretsråd (Gottorp)	Amtmand i Flensborg
A. B. Rothe	f. i Kbh.	+ i Kbh. 1840
J. O. Spiess	f. i Reinfeld	Overretskansl. (Gott.)
H. K. Hammerich	f. i Flensborg	+ 1837 i Kbh.
O. J. Moltke	f. i Kbh.	Præs. i Kancelliet
J. F. Prehn	Amtsforv. i Husum	Regeringsråd (Ratzeb.)
L. Bertelsen	?	+ 1833 i Kbh.
J. F. Jensen	f. i Glückstadt	Kurator i Kiel
J. P. Höpp	Overretsråd i Slesvig	Præs. f. Overappellr. i Kiel
Langheim	Amtsforv. i Rendsborg	+ 1833 i Kbh.
v. Pechlin	Legationsr. i Frankfurt	Min. v. Forbundsdagen
P. Thomsen	Overretsråd (Gottorp)	+ 1839 i Kbh.
H. Reventlow-Criminil	Amtmand i Flensborg	1840 endnu i Kbh.
K. O. Dumreicher	f. i Slesvig	afsk. 1848
J. B. H. Rathgen	Sekr. v. Landdrosteriet i Pinneberg	afsk. 1848
Lilliencron	Assessor paa Gottorp	Amtmand i Gottorp

Kontorchef(er)¹).

B. Ketelsen	f. i Bredsted	Stadspræs. i Frederiksstad
K. A. Berger	- - Eichede	— i Rendsborg
K. Fabricius	- - Satrup	Landretssek. i Holst
J. F. Dumreicher	- - Slesvig	Landretsnot. i Pinneberg
F. W. K. v. Prangen	- - Glückstadt	?
F. H. K. Johansen	- - København	Præsident i Flensborg
N. W. Falck	- - Emmerlev	Professor i Kiel
Th. Wilsø	- - Kiel	Syndikus i Kiel
K. H. Esmarch	- - Holtenua	Borgmester i Sønderborg
K. Friess	- - Eckernførde	+ 1826 i Kbh.
U. J. Lornsen	- - Keitum (Sild)	Landfoged paa Sild
S. H. Jensen	- - Sild	Borgmester i Kiel
J. H. Rötger	- - Glückstadt	— i Itzehoe
E. Möller	- - Kiel	Aktuar. i Plöen
J. Wolfhagen	- - Tønning	+ 1840 i Kbh.
A. Lorentzen	- - Oldesloe	Overretsråd i Holsten
K. Ph. Francke	- - Slesvig	Forlod Kbh. i 1848
K. F. Callisen	- - Slesvig	Amtmand i Lauenborg
H. Gardthausen	- - Segeberg	Toldforv. i Kappel
F. Schmidt	- - Steinberg	+ i Kbh. 1852
N. H. Deckmann	- - Slesvig	Revisor i den slesv.-holst. Re.
H. Paulsen	- - Flensborg	+ i Kbh. 1869
A. Wadenburg	- - Rostock (Oldenb.)	Herredsfoged i Slogs H.
H. K. Wolf	- - Altona	Amtsforv. i Flensborg
Behrmann	?	Regnskabsfører paa Gottorp?
C. Behn	- - Rendsborg	Politimester i Flensb.
W. H. Hargens	- - Kiel	Raadm. i Haderslev
H. P. Schmidt	- - Flensborg	?
F. K. Prehn	- - København	Syndikus i Altona

¹) Kontorchef(er), der senere blev Deputerede, er kun taget med ovenfor.

En Købmands Erindringer fra Flensborg før 1848.

Min første Rejse til Flensborg den 1.—2. Juli 1836 gjorde et meget dybt Indtryk paa mig. Da jeg Dagen før kom hjem fra Skole, sagde Far til mig, at jeg maatte rejse med ham og Mor til Flensborg. Det var rigtignok en Begivenhed. Jeg gik til Sengs Kl. 7½ for at vaagne i Tide, da Far, naar han drog til Flensborg, altid tog afsted Kl. 4 om Morgenen, for at naa til Logiet kort før Middag. Ved sædvanlig Sengetid vaagnede jeg, og vilde allerede staa op.

Det var en dejlig Sommermorgen, da vi kørte ud af Gaarden. Vort første Bedested var i Rinkenæs, hvor vi spiste vort medbragte Smørrebrød og fik hver et Glas Mjød. »Saa I vil til Staden i Dag«, sagde Petersen. At kalde Flensborg »Staden« forekom mig besynderligt og ikke nær stort nok, thi »Staden« var jo Sønderborg. Efter at vi havde passeret Bækken, saa jeg det første Glimt af Flensborgs røde Tage gennem et let Slør af Dis og Røg. Her saa jeg ogsaa den første Lyng, og snart var vi uden for Hokkerup paa Holebøl Hede. Her fortalte Far mig, hvorledes en Brudeskare var kørt over Heden hjem fra Kirke og Vognen med Bruden pludselig var sunket ned i Jorden, hvor der opstod et Vandsted. Efter at vi havde bedet i Holdbi Kro, den Gang det eneste Hus mellem Holebøl og Bov, forlod vi Landevejen og kørte over Kidskelund til Krusaa og Kobbermøllen. Far gjorde mig opmærksom paa, at Bækken tæt ved Holdbi løb imod Vest og udmunder i Vesterhavet, skønt der kun var en halv Mils Vej til Flensborg Fjord. Vi var nu midt paa Heden, intet uden Lyng og Tørvemoser. To Tørvelader i Horizonten syntes at være uendelig fjerne. Der var ingen Huse, ingen Træer at se. Alt forekom mig trist og goldt, og jeg gyste, da Mor spurgte mig, om jeg vel havde Lyst til at bo blandt de røde Blomster. Jeg havde naturligvis ingen Saus for et Hedelandskabs Skønhed, naar Sommeren udfolder Lyngens Farvepragt,

og heller ikke for den rene, sunde Luft, der blæser over de store Flader. Men Indflydelsen deraf og alt det Uvante omkring mig følte jeg tilbunds.

Paa en Gang saa vi langt til Højre en tyk Røgsøjle stige imod Himlen, og Far bemærkede, at det var tidligt paa Aaret, de begyndte at brænde Heden. Men da vi kom til Flensborg, hørte vi, at Røgen, vi havde set, var fra Bommerlund Kro, som var brændt af om Morgen.

Landevejen var saa sandet, at vi maatte køre Skridt for Skridt i Sneglegang fra Holdbi til Krusaa. Nogle Steder var vi nærvædet at vælte. Vandet i Krusaaen naaede op til Hestenes Knæ. Da Far havde Ærinde paa Kobbermøllen, kørte vi den kortere Privatvej. Ejeren var den Gang en Thor Straten, han var imidlertid den Gang snart ved Enden af Tøjret efter at have ført et stort Hus, kørt med 4 Heste osv. Mens vi holdt og biede paa Far, kom en Pige og spurgte Mor paa Tysk, om vi havde Smør. Det var det første Tysk, jeg hørte, og den Gang forstod jeg ikke ret meget. Vejen fra Kobbermøllen forbi Wassersleben, gennem Skoven indtil vi naaede Rundebjerg, var tung i Sand, men vi kom dog til Hektors, hvor vi spændte fra, kort før Middag.

Hvad der gjorde mest Indtryk paa mig, var en Maler Jesens Skilt som »Maler und Vergolder«, det rindende Vand i Rendestenene og Brøndene paa Storegade, især den paa Nørretorv, der flød ud i Bassinet i flere Straaler. Dernæst den fremmede Lugt efter Trøverøg og Sukkerkogerierne. Skibbroen var en ny Verden. Fra Skippergaden (fra Nørretorv til Skibbroen) til Toldboden laa det ene Fartøj ved Siden af det andet med Forstavnen ind imod Broen. Vestfarerne havde den bedste Plads i Midten. Af dem laa der flere og lossede Sukker og Rom. Matrosernes Opsang syntes Mor særlig godt om, og hun talte ofte siden om det. — I Nørregade boede en Tobakspinder ved Navn Ebeling, med hvem Far handlede. Der var vi indbudt til at spise Steg om Eftermiddagen. Jeg fik Rødvin at drikke, og da vi siden efter spadserede op til Duborg for at se Resterne af Slotsmuren, maa jeg have været lidt svimmel i Hovedet, thi

jeg modtog det Indtryk, og Billedet staar endnu klart for min Sjæls Øje, at der var en indre Havn imod Syd, hvor et Par Jagter laa for Anker. Aftenbelysningen og Stilheden dannede et uforglemmeligt Billede.

Næste Gang, jeg kom til Flensborg, var i April 1837 eller 38. Mens vi var i Byen, fortaltes der, at den unge Andresen var styrtet med Hesten, og havde brækket Benet. Det var den samme Andresen, hos hvem jeg senere kom i Handelslære. Paa Hjemvejen kørte vi over Bov, og da Vognen var fuld af Varer, gik det kun langsomt. Efter at Solen var gaaet ned, blev det saa taaget, at vi maatte overnatte i Holdbi Kro. Landevejen mellem Holdbi og Bov var den Gang trist og øde. Der fandtes ikke et eneste Hus, alt var Hede og Tørvemose. Ved Bov Hede falder mig en vittig Sammenligning ind, som en Mand ved Navn Johan Schrøder gjorde. Han havde været Kudsk hos Konsul Funke i Flensborg, hvor Kosten var meget smal. Det var lettere, sagde han, at gribe en Hare paa Bov Hede end et Gryn i Funkes Vælling.

Det var vel allerede i min tidlige Barndom min Faders Tanke, at jeg skulde lære Handelen. Dels fordi jeg efter hans Mening ikke var stærk nok til Bondearbejde, og dels fordi jeg havde saa let ved at lære i Skolen. Man drillede mig imidlertid ogsaa med, at jeg skulde være Præst, og da jeg var en 6—7 Aar gammel, stod jeg en Gang op paa en Stol for at prædike. Men Talen blev pludselig afbrudt ved, at jeg faldt ned af Stolen og fik min højre Albue af Led, saa at en Ledsætter, Rasmus Jakobsen fra Avnbøl, maatte hentes for at sætte den i Led igen.

Da det var Fars Ønske, at jeg skulde lære Handelen, var det stiltiende afgjort, at jeg skulde i Lære straks efter min Konfirmation. Der kom idelig Handelsrejsende fra Flensborg til Nørremølle, og i det sidste Aarstid forhørte Far sig hos dem om en Plads til mig.

Ud paa Sommeren 1842 hjalp jeg en Eftermiddag med at køre Hvede ind fra Kokhaven, da Far kom ud til os med en Fremmed. Det faldt mig straks ind, at det var mig, Besøget gjaldt, og det var rigtigt. Det var en Købmand Fangel fra Nord-

borg, der havde hørt, at Far havde en Søn, som skulde i Handelslære. Han var nu rejst over for at se mig og tale med Far om Sagen. Aftalen blev, at vi skulde rejse til Nordborg næste Søndag for at se Forretningen og give endelig Besked. Min Mor og mine Søstre, som helst vilde have mig i Nærheden, søgte at overtale mig til at tage imod Fangels Tilbud, Far forholdt sig derimod neutral. Min Attraa havde imidlertid altid staaet til at komme til Flensborg som til en stor Handelsstad. Sønderborg forsmåede jeg, og at drage til Nordborg syntes jeg slet ikke om.

Da vi kom til Nordborg, søgte Fangel at udmale Fordelene ved at lære Handelen i en lille By, hvor jeg havde hele Forretningen at gennemgaa, imod at komme i en stor Forretning i en stor By, hvor en 5-aarig Lærling maaske ikke kom videre end at staa i Butikken hele Læretiden. Far fortalte, at han havde kendt en Lærling hos Grosserer Lorenz Lorenzen Lorenzsohn i Flensborg, der i flere Aar ikke havde bestilt andet end at sidde i Pakhuset og tælle Søm. Efter at have talt for mig en Stund, forlod Fangel os. Det maa have været svært for Far at faa noget ud af mig. Jeg undsaa mig ved at afslaa Tilbudet efter den venlige Modtagelse, som vi havde faaet. Men til sidst kom det dog ud af mig, at jeg helst vilde til Flensborg, og dermed var Sagen afgjort for min Far.

En Vinteraften 1843, da jeg kom hjem fra Skole, fandt jeg et Brev paa Fars Skrivebord fra en Handelsven i Flensborg, der skrev, at han havde hørt om en Plads, som passede for mig hos en Caspar Andresen, Firmaet A. P. Andresen. Slutningen af Brevet husker jeg godt: »Er handelt mit Colonial- und Holzwaren, und ist sein Handel bedeutend.« Saasnt det lod sig gøre, rejste Far til Flensborg til Hr. Andresen, som, da Far var velanbefalet, straks antog mig som Lærling fra den følgende 1. Maj. Først skulde jeg være i Butikken, men tillige arbejde paa Kontoret med at kopiere Breve, siden være dels i Pakhuset, dels paa Kontoret. Mine Læreaar skulde være 5 med Logi og Kost, men uden Salær.

Fra 1843 til 1850 i Flensborg.

Det var altsaa afgjort i Januar 1843, at jeg skulde træde i Handelslære hos Caspar Andresen i Flensborg til 1. Maj. Jeg blev konfirmeret Palmesøndag. Paaske faldt nok i Begyndelsen af April, saa at jeg havde et Par Uger hjemme, førend jeg skulde bort, og forrettede let Markarbejde. Jeg tog i Aanden Afsked med alle, Lykkens og Hjemmets Omgivelser, og følte Vemod ved Tanken om at forlade dem for stedse. Nogle Aftener før min Afrejse tog Fader mig med sig til Inspektør Glasshof paa Sandbjerg for at forhøre, om der behøvedes Tilladelse til at drage til Flensborg med Hensyn til Værnepligten. Paa Hjemvejen sang Droslerne og Nattergalen i Lilleskov, thi det var en mild, stille Foraarsaften, og Fader sagde: »Det er egentlig en »frøi« Egn her ved Sandbjerg«. Dette følte jeg dobbelt, da det var sidste Gang, jeg skulde se den. —

Fader fik ogsaa Skudsmaal for mig fra Skolelærer Møller og Pastor Momsen. Moder havde haft travlt med mit Udstyr. Min Konfirmandfrakke var af Tossel med rødt og blaat ternet Foer. Alle øvrige Klæder var af hjemmegjort Tøj, med Undtagelse af en Søndagsklædning af Klæde, der blev syet i Sønderborg. Fader havde spurgt Andresen angaaende mit Udstyr, og der blev ham sagt, at inde i Huset i Butikken kunde jeg godt gaa i Trøje og med Klodser, men udenfor maatte jeg iføre mig Frakke og Støvler. Jeg var altid selv som Dreng temmelig forfængelig og holdt af gode Klæder og Pynt, saa at jeg skammede mig lidt ved at komme til Flensborg i »Bondeklæder«. Med Undtagelse af Strømper og Skjorter fik jeg heller ikke senere noget Tøj fra Hjemmet, men mine Klæder syet i Flensborg. I Stedet for et Skrin til mine Klæder bestilte Fader en Kommode hos Mathias Petersen i Sottrup, der saavidt fandt mit Bifald, men jeg syntes, den kunde nok have været Mahogni i Stedet for malet Fyrretræ.

»Han skal ikke begynde sin Læretid paa en Mandag«, sagde Fader. saa det blev Tirsdag den 2. Maj 1843, at jeg tog Afsked fra Hjemmet og drog med Fader til Flensborg. Broder Henrik kørte. For ikke at ankomme førend efter at Andresens havde

spist til Middag, kørte vi ikke hjemmefra før Kl. seks eller syv. Jeg havde sagt Farvel til alle og sad allerede paa Vognen, før jeg mødte Moders taarefulde Blik og erindrede, at jeg ikke havde faaet hendes Afskedskys. Det var en smuk Foraarsmorgen. Kirsebær- og Blommetræer var i Blomst og Bøgene begyndte at grønnes, men Luften var skarp og gav mig Frostknuder paa Fingrene, skønt jeg ikke havde haft dem den sidste Vinter. Vi kørte lige op til Andresens med mit Tøj, da Fader mente, at de vilde være færdige med Middagsmaaltidet, men det var ikke Tilfældet, i det mindste blev der opvartet for os, det var en fin Mælkevælling og opstegt Suppekød, der næppe gav Fader en høj Idé om Levemaaden i Huset. Siden efter fandt jeg, at det altid var Tirsdag Middags Retten, og den fine Vælling blev mig tidt saa væmmelig, at jeg ikke kunde faa den ned, især naar den var sveden, hvad der ikke sjældent var Tilfældet. Jeg gik omkring med Fader om Eftermiddagen og kom tilbage til Andresens lidt før Sengetid. Den følgende Morgen, da Fader kom for at tage Afsked med mig, var jeg i Butikken. Fru Andresen var tilstede, og det vandt, vel hendes Hjerte, at Fader sagde til mig iblandt andre Formaninger »Vær kun god imod Børnene«.

Caspar var en Søn af forhenværende Købmand og Borgmester A. P. Andresen, hvis Navn bibeholdtes som Firma. Han var i 1843 vel en 35 Aar gammel. Konen, Sukkerkoger og Senator Brix' ældste Datter, var en syv Aar yngre, begge smukke Folk. Der var tre Børn, Agathe, Carl og Anna, senere kom der tre eller fire mere. Den første blev siden gift med Christian Hansen fra Nørretorv og Anna med en Læge, men begge døde ganske unge. Andresen havde en Broder, der var Landmand og noget simpel, Konen endnu simplere, de havde ingen Børn. Da hverken Carl eller hans Broder Albert har Børn, saa vil Mandsstammen uddø med dem. Caspar Andresen, da han lod sit Vaabenmærke male paa en ny Wienervogn, han lod bygge i Hamborg, fortalte, at han kunde forfølge sin Stamtavle ca. to Hundrede Aar tilbage. Hans eneste Søster var gift med Paul Nissen i Nørregade.

I Forretningen var der til den Tid en Kommis ved Navn Kreutzfeldt og tre Lærlinge, Otzen, der havde været der fire Aar, Schmidt og Wienkoop, der havde været der to eller tre Aar. Otzens Fader var Bonde i Angel, Schmidts Fader var Smed i Angel og Wienkoops Stedfader Skolelærer i Svansen. Skønt vi handlede med Kolonialvarer, var det dog ikke meget engros. Hovedforretningen var Trælast og Destillation. Kreutzfeldt var tillige Handelsrejsende, men vore Forbindelser udstrakte sig kun til Kappel, Slesvig, Angel, Husum, Ejderstedt, Bredstedt og Marsken, og han gjorde kun en Tur to eller tre Gange om Aaret, den øvrige Tid var han dels paa Kontoret, dels paa Trælageret udenfor Nørreport, hvor nu Skibsværftet er. Otzen var iblandt Brædderne paa Pakhusene, Schmidt i Kælderen ved Brænderiet, Wienkoop paa Koloniallageret, der var i Stuehusets øverste Etage, og ogsaa i Førstningen med mig i Butikken. En bred Forstue med Stenfliser havde paa højre Haand Butikken, dernæst Kontoret og Andresens private Kontor, saa kom Trappe med en Gang ud til Indkørselen fra Gaden, paa den anden Side af Trappen var der en Stue med et Vindue til Gaardspladsen og et andet til Indkørselen, den gik ved Navn af »Bauernstube« og havde en Seng, hvori sov Otzen og Schmidt. Paa venstre Side af Forstuen var Stuen, Spise- saavel som Dagligstue med et mørkt Kammer bagved, derefter Folkets Kammer og Køkkenet. En Bagbygning imod Gaarden, smallere end Gadebygningen indeholdt en stor Sal, en mindre bag denne og bagerst et lille Kammer. Om Sommeren spiste vi i Salen, men om Vinteren benyttedes kun den mellemste, naar der var stort Selskab, som kun var sjældent. Da Oprøret udbrød i 1848, boede Prinsen af Nør nogle Dage i disse Værelser. Ovenpaa var Fruens og Børnenes Sovekammer over »Bauernstube«, nogle Trappetrin førte derfra til Andresens Sovekammer over Salen. Imod Gaden havde Husjomfruen Mamsel Boisen foran et lille Sovekammer, og en Børnestue imod Gaden, saa var der et Rum med Skabe, og et Gæsteværelse over Dagligstuen, Pigekammer over Køkkenet. Opgangen til Loftet var i Hjørnet til Venstre lige ved Døren til Mamsel Boisens Sovekammer, og Wienkoop advarede

mig ikke at tage fejl af Døren, naar jeg om Aftenen i Mørke gik til vort Sovekammer. For at komme dertil havde vi nemlig at gaa op paa Loftet, saa igennem en Dør og fire fem Trappetrin ned paa en smal Gang, den første Dør til Højre førte ind til Andresens Sovekammer, den næste Dør til Højre var vort Sovekammer, temmelig rummeligt og højt med to Vinduer paa Siden og et paa Enden. Wienkoop og jeg sov sammen. Kreutzfeldt havde sin egen Seng. Paa venstre Haand af Gangen lige overfor Andresens Sovekammer var et Kammer, hvor Fruen havde Husgeraad, lige overfor vort Kammer var den gamle Andresens Bibliotek. Ved Enden af Gangen førte en Dør til et Slags »Rumpelkammer« af samme Størrelse som den midterste Sal nedenunder, og derfra gik man ud paa en Vindeltrappe, der gik fra Gaarden op til en »Fremmedstue« og Rullekammer og ligeledes til et Privatkabinet. I denne Stue beherbergedes Kromænd og Bønder vesterfra og fra Angel, dog kun den finere Slags. I Førstningen kunde jeg ikke ret finde mig i at gaa over Loftet og famle omkring i Mørket, thi Lys var ikke tilladt, og være varsom ikke at falde ned ad Trappetrinene fra Loftet til Gangen, saa havde jeg ogsaa som den yngste at famle efter Døren til Andresens Sovekammer for at aabne den og hænge Eøglen til Gadedøren paa en Krog paa Dørkarmen. Loftet, vi passerede over, havde en Faldluge med fire Jernstøtter ved hvert Hjørne, som jeg tidt busede paa i Mørket. Alle Kolonialvarer, Hør, Jern, Korn undertiden, »lagredes« nemlig paa dette Loft og de to ovenover og hissedes op fra Forstuen. Dette var ikke uden Fare for dem, der gik nedenunder. Det hændte sig en Gang for mig ved at nedhisse en Sæk Ris eller Korn, at den slap ud af Rebet til min Forskrækkelse, men heldigvis uden at gøre større Skade end at knuse Laaget over en lille Kælder under Forstuen, der i sin Tid havde været Støbkar. (Dette Hul bragte Svamp i Gulvet af de tilstødende Værelser og blev derefter opfyldt). Men en større Ulykke kunde være hændt mig et Par Aar efter, at jeg var kommet til Andresens. Otzen sov den Gang ovenpaa og var gaaet op, førend Lampen paa Forstuen var slukket, derved saa han, at Lugen

var blevet staaende aaben. Hvis vi var gaaet op, efter at Lyset paa Forstuen var slukket, som vi sædvanlig gjorde, maatte vi være styrtet ned paa Forstuens Stenfliser, vel en 20 Fod... Det vil ses af min Beskrivelse af Husets Indretning, at hverken selve Familien eller Handelsbetjentene havde stort Husrum. Vort Kontor var vist ikke mere end ti Fod i Firkant, Privatkontoret halvt saa stort. I den saakaldte »Bauernstube« fik vi vor Morgenkost og andre Maaltider, kun til Middag spiste vi med Familien. Et Haandklæde om Ugen var alt, vi fem havde til at tørre os i, efter at vi havde vasket os om Morgenen ved Karret med rindende Vand i Gaarden. Der var ingen Servanter i vore Kamre. Kreutzfeldt benyttede ikke Haandklædet, men tørrede sig i sit Lommetørklæde! Tidt om Dagen var Stuen fuld af Bønder, der spiste deres Madkurve, og Luften derefter var ikke af den bedste, desuden hang Væggen fuld af Klæder. ... Mine Søstre var meget nysgerrige efter at faa at vide, hvad Levemaade der vankede hos Andresens. Jeg tror ikke, at jeg gav ren Besked, thi jeg undsaa mig, fordi den forekom mig saa flov. Om Morgenen fik vi Kaffe og The, en stor Kop af hvert med Smørrebrød, men deri oversteg Kokken Regelen, og senere blev Theen afskaffet, hvad der forresten var lige saa godt for vor Sundheds Skyld. Denne Frokost var omtrent Klokken syv. Vi stod op Klokken sex eller før om Sommeren, lidt senere om Vinteren. Saa længe jeg var den yngste, maatte jeg tidlig op for at lukke op for Gaardskarlen, der var gift og boede paa Plankemaj, og hvis Rabalder paa Gadedøren, naar han blev utaalmodig over at vente udenfor i Kulden, bragte Herren til at prikke paa Væggen og nødsagede mig til at klæde mig hovedkulds paa. Middagsmaaltidet var lidt efter Klokken tolv. Kreutzfeldt og Otzen gik ind først, saasart de var færdige, gik vi tre, Schmidt, Wienkoop og jeg ind. Hver tog sin Stol, og naar vi rejste os fra Bordet, satte vi den paa samme Sted. Yderst sjældent fik vi friskt Kød til Middag undtagen om Søndagen, da vi fik Kødsuppe og Kød, der var blevet kogt, til Eftermad. Om Tirsdagen fik vi den omtalte fine Vælling og Levningen af Kød, der var kogt om Søndagen opstegt. De andre

Dage var det alle Slags sure og søde Supper med Pandekager eller Fricassé. Jeg husker ikke, at vi nogensinde har faaet Steg eller Karbonade. Ved Bordet drak vi intet, der laa et Anker med tyndt Øl i Forstuen for Folket, der ogsaa stod os frit, men det smagte os ikke. Der var ingen Mellemmad om Formiddagen, undtagen i Smug ved Kokkens Godhed, som vi dog sjældent gjorde Brug af for ikke at faa hende i Fortræd. Om Eftermiddagen Klokken fire fik vi Smørrebrød uden Kød eller Ost. Klokken 7—8 Nadver, det vil sige Grød og Mælk. Hvedebrød fik vi aldrig. Om Søndagen fik vi Smørrebrød med Kød paa, men ingen Grød. Det var simplere, end jeg var vant til hjemmefra, men der var nok at spise, man led ingen Sult, og jeg blev snart forsonet med Levemaaden. Dog gjorde jeg en Gang Vrøvl, det var vel mod Enden af min Læretid, fordi vi fik Svinefedt paa Brødet i Stedet for Smør, som Fruen tog mig meget ilde op. Den største Skuffelse for mig var min første Jul. Vi fik i Stedet for den sædvanlige Boghvedegrød Risengrød og Æblekage, det var det hele. Juledag fik vi Langkaal og »Schweinrippen«. Herskabet fik Karper Juleaften, som den Gang var Skik i de finere Huse, og er maaske endnu. Herren og Fruen fik noget varmt til Aftensmad -- Kødspise — og undertiden havde de Selskab, dog sjældent mere end et Par Venner. Med Undtagelse af Aftensmaden levede Herskabet ikke bedre end Handelsbetjentene.

Butikken var min første Læreplads. I Begyndelsen var Wienkoop bestandig hos mig, og senere ogsaa, naar der var travlt. Det var ogsaa mit Arbejde at male Kaffen for Butikken paa Pakloftet, at klistre Papirposer og skille Stilkene fra Rosinerne. Paa Kontoret skulde jeg kopiere Breve, men kun de vigtigere Ting, som Herren selv skrev til Hamborg og til Sverige. Tidt skulde jeg gaa paa Posthuset for at aflevere eller hente Breve, i det mindste hver Aften. Indklareringen af Varer paa Toldboden medtog megen Tid, da det var forbunden med saa mange Formaliteter, og man skulde vente paa Kontoret, før man kunde faa Papirerne i Orden og gaa til Pakhuset med dem og faa Varerne eftersat og deres Kvantum fastsat,

saa tilbage til Kontoret for at faa Regningen for Tolden, saa hjem for at hente Pengene og betale Regningen og faa en Afleveringsordre for Varerne. Der var naturligvis mange andre Erinder at forrette i Byen. Nytaarsregningens Udbæring medtog et Par Dage, thi da der ingen Lokalpost var, skulde jeg gaa ikke alene over hele Byen fra Nystad til Havremarkedet, men ogsaa til Udkanterne, Røde Mølle, Papirmøllen o. s. v. — I Førstningen, hele den første Sommer, blev jeg meget træt af at staa hele Dagen i Butikken, det var værre end at løbe omkring i Byen, Men efter den første Sommer blev jeg vant dertil. Plattysk var mig et fremmed Sprog og voldte mig Bryderier. Drengene, der kom i Butikken, gjorde Nar af mit Højtysk oversat fra Dansk, men da der ikke taltes andet end Plattysk i Huset eller af Flensborgerne i Almindelighed, kom jeg snart efter det. Indbyrdes og med Børnene talte Herren og Fruen Højtysk. Fruen var det Plattyske imidlertid mere »ge-läufig«, og hendes Moder — Fru Brix — kunde ikke tale grammatikalsk rigtig. Da Jørgensen fra Broager kom i Lære hos os, talte jeg Højtysk til ham, og Herren og Fruen gjorde det ligeledes. Nu efter over et halvt Hundrede Aars Forløb tales der vel langt mere Højtysk end den Gang. Fruen var meget venlig imod mig i den første Tid, og at jeg senere tabte hendes Yndest, var nok min Skyld. Om Sommeren plejede de at gøre Køreture paa Landet om Søndagen. Wienkoop og Schmidt sagde til mig: »Du bliver vist en Gang indbudt til at køre med ud med Herskabet, thi det blev vi, den første Sommer vi var her.« Ganske rigtig kom den lille Agathe en Søndag Morgen til mig og sagde: »Hanssen, Du sollst mit uns ausfahren heute«. Denne lille Pige havde straks udkaaret mig til sin »Liebling«, vel for at faa Rosiner og andre Slikkerier af mig, i Butikken, og da jeg havde været der nogle Aar, kom hun tidt om Aftenen ind paa Kontoret for at faa mig til at hjælpe sig ved hendes engelske Arbejder for Skolen. Køreturen gik hin Søndag i to Vogne til Otzens Forældre, jeg tror i Grundtoft Sogn. Otzen var naturligvis med. Hvad der især tildrog sig min Opmærksomhed paa Turen, var de mange Storkereder i Byen Grammerup, ikke færre end elleve talte jeg paa en Bondegaards Bygninger.

Det var en lang Dag at være i Tøjet fra Kl. 6—7 om Morgen-
nen til Kl. 10 om Aftenen. Arbejdet var rigtignok hverken an-
strængende for Hoved eller for Krop, men jeg havde ingen Fri-
timer. Søndag Morgen til Kl. 10 var Butikken aaben, og kun
lukket under Morgen- og Eftermiddagsgudstjenesten. Søgnin-
gen om Søndagen var ikke stærk, men en af os maatte dog al-
tid være ved Haanden, enten paa Kontoret, hvorfra man gen-
nem en Rude kunde se ud i Butikken, eller i »Bauernstube«. Kun hver tredie Søndag Eftermiddag havde jeg fri, men jeg
føjte ikke det Bundne, da jeg ingen Bekendtskaber havde i
Byen, og saaledes kun kunde gaa en ensom Spadsretur. Om
Sommeren gik det sædvanligt til »Marienhölung«, hvor der
gaves Koncert Morgen og Eftermiddag. I Jordbærtiden (men
ikke min første Sommer) gik vi tidlig om Morgenen (om Søn-
dagen) til et Beværtningssted i Adelbylund, hvor vi spillede
Kegler og fik Jordbær med Fløde, vi maatte være hjemme igen
Kl. 7 eller 7½. Otzen og de to andre havde flere Bekendte, som
de besøgte, og af hvem de besøgtes om Aftenen eller Søndag
Eftermiddag, og vor »Bauernstube« var tidt fuld af unge Folk
og Tobaksrøg. Derved blev jeg bekendt med nogle af mine Kol-
legers Venner, men selv gjorde jeg ingen Bekendtskaber, jeg
havde ingen Venner efter seks eller syv Aars Ophold i Flens-
borg undtagen Schmidt. Otzen kunde jeg ikke lide saa godt
Jeg havde aldrig været som Gæst i nogen Familie, aldrig haft
nogen Omgang med eller talt med Damer eller dannede Kvin-
der udenfor den snævre Huskreds, hvor jeg naturligvis ikke
behandlede som Lige. Skylden dertil laa ikke alene i den
Tids Forhold, men ogsaa i mit indesluttede Væsen, det har al-
drig været mig, der gjorde første Skridt til Bekendtskab. Til-
bageholdenhed, Ensomhed eller i det mindste Ulyst til at være
meget i Selskab og larmende Forsamlinger har altid været et
Træk i min Karakter, og nu i min Alderdom er det end mere
udpræget. Jeg er ordknap i Selskab og efter kort Tid længes
jeg efter at være alene med mine egne Tanker og Erindringer.
Det er vel denne Egenskab, der har været den nærmeste Grund
til, at jeg aldrig er blevet gift. Vel har jeg hele mit Liv igen-

nem følt Trang til at elske og elskes af det andet Køn, men ikke til at søge en Ledsagerinde og gifte mig, uden at Kærlighed drev mig dertil. Saaledes følte jeg ikke nogen Tomhed eller Kedelighed ved mit monotone, trivielle Liv i Flensborg. I Førstningen længtes jeg efter Hjemmet, jeg var jo kun lidt over femten Aar gammel, og havde været saa lidt ude blandt Folk, men snart fandt jeg mig i min Omgivelse. Bøger var altid min Tilflugt og min kæreste Underholdning. Hvad der har forøget min naturlige Tilbageholdenhed har været min Mangel paa højere Skoledannelse, og at jeg skulde udtrykke mig paa et fremmede Sprog, først i Flensborg, siden, da jeg kom til San Francisco. Jeg undsaa mig for at tage Del i Samtaler af Undseelse for at begaa Sprogfejl og af Selvbevidsthed, at jeg ikke besad den fornødne Kundskab og Dannelse til at blande mig i Samtaler.

Den første Vinter gik jeg to Gange om Ugen om Aftenen til Pastor Holdt, Præst ved den danske Kirke, der havde givet Otzen dansk Undervisning. Fader var meget beredvillig til at betale ikke alene for Sprogtimer, men ogsaa hvad der udfordredes til at klæde mig tilbørligt og smaa Udgifter. Fader fortalte Skolelærer Møller, at jeg fik Privattimer om Aftenen i Sprog. »Engelsk eller Fransk«, spurgte Møller, »Nej, kun Tysk«, svarede Fader. »Ja, det kunde han jo, førend han kom fra mig« sagde Møller. Dette var imidlertid ikke Tilfældet, thi skønt jeg forstod alt, hvad jeg læste, var det dog helt anderledes, naar det kom til at skrive eller tale Tysk. Jeg husker endnu den Skamfuldhed, jeg følte en Aften ved en grov Sprogfejl. Jeg blev sendt af Kreutzfeldt eller Otzen til et Lejebibliotek, der holdtes af en Madam Hohl, en afrakket Skuespillerinde af nogen Berømthed, for at ombytte en Bog. Jeg overrakte Bogen til Madam Hohl og sagde: »Und dann sollte ich gern der zweite Band haben«. Fejlen faldt mig ind, saasomt Ordet var ude af Munden, og jeg følte saa ved det, fordi jeg saa et let Smil flyve hen over en Dames Mund, der sad ved Bordet og syede. Senere bildte jeg mig ind, at jeg talte Tysk som en Tysker. Da jeg opholdt mig i Hamborg i April-Maj 1850 førend min

Afrejse til San Francisco, sagde jeg en Gang til en Købmand, at han vist ikke kunde høre paa mit Maal, at jeg var Dansk. »Nej«, svarede han tørt, »De taler som Flensborgerne«. Det var nok den anden eller tredie Vinter, at jeg begyndte at tage Privatundervisning i Engelsk. Min første Lærer var en rødhaaret, spinkel lille Englænder, der var i stadig Pengeforlegenhed. Honoraret var vel en 12 Skilling eller maaske en Mark Courant i Timen. Jeg havde to Timer om Ugen fra 8—9 om Aftenen. Han begyndte straks med at lade mig læse i en af Marryats Romaner, og gav mig Grammatik for som Hjemmearbejde. At min Udtale og Accent er blevet temmelig god, skylder jeg vel til Dels den Omstændighed, at min første Lærer var en indfødt Englænder. At kunne tale et fremmed Sprog uden Accent beror imidlertid paa en medfødt Gave, til Dels ogsaa paa Ligheden mellem det fremmede Sprogs Ordlyd med ens Modersmaal. Saaledes har jeg aldrig hørt en Tysker tale Engelsk uden at røbe sit tyske Modersmaal, og en Franskmand har endnu større Vanskelighed ved at tilegne sig den engelske Accent, især er Artiklen »the« og Udtalen af »the« en Anstødssten for ham. Tyskeren udtaler Lyden for blødt som »de«, Franskmanden for hvislende som »sze«. Danske taler i det hele bedre Engelsk end Tyskere og Fransk mænd, dog ikke saa frit for Accent som Russere og Polakker, men Kinesere og Japansere, der har lært Sproget tilbunds, taler det næsten som en Indfødt. Efter Woodall — det var Lærerens Navn — havde jeg en Rathgen, en født Flensborger, men grundig i Sproglæren og selve Sproget, skønt han ikke talte det med mig. Ved at læse, hvad engelske Bøger og Blade jeg kunde faa fat i og lære Gloserne udenad, bragte jeg det saavidt, inden jeg rejste fra Flensborg, at jeg forstod de fleste af de sædvanlige forekommende Ord og kunde læse en Bog uden at bruge Ordbogen ret tit, men jeg havde aldrig haft Lejlighed til at tale Engelsk, før jeg landede i San Francisco. Det kom saa paa en Gang uden at falde mig svært. Den sidste Vinter, jeg var i Flensborg, 1849 50, begyndte jeg med Timer i Fransk af en tysk Bogholder hos P. P. Schmidt, der havde givet mig og Todsens (hos Heinrich

Christiansen) et Kursus i dobbelt eller italiensk Bogføring, men det var kun i et Par Uger, og hvad jeg véd af Fransk, er erhvervet ved Selvundervisning, men jeg kan ikke magte Nasallyden, undser mig derfor ved at tale det, uden at jeg er tvungen dertil, og er saaledes ikke kommen vidt med at tale Sproget, skønt jeg forstaar mere af, hvad jeg læser, end Englændere, jeg har været sammen med i Frankrig, og der magter at føre en Samtale paa Fransk, selv om de ogsaa begaar mange Fejl saavel i Udtale som i Grammatik. Af stor Nytte blev mig imidlertid den teoretiske Indsigt, jeg erhvervede mig i dobbelt Bogføring, thi derved blev det mig muligt at faa Plads som Bogholder i Shanghai.

Saaledes var mine Aftener i Flensborg vel optagne med Sprogstudier, dertil har jeg altid haft stor Lyst. Jeg gik sjældent til et Værtshus eller en Knejspe i Byen selv, kun om Søndagen, naar jeg var ude at spadserere, fik jeg et Glas Grog i Marienhölzung, Bellevue eller Slukefter. Schmidt og Wienkoop derimod gik tidt til et Gæstgiversted ved Søndertorv, hvor der var Billard, og hvor de traf sammen med Bekendte, og de maa have brugt temmelig meget i Aarets Løb til Fortæring. Otzen havde flere Bekendte i Byen, til hvem han gik, eller de besøgte ham. Kreutzfeldt var hver Aften efter Kl. 7½ i Klubben »Concordia«, hvis Medlemmer var de højere staaende Kommiss'er eller Kontorister hos Andreas Christiansen, Fr. Mousen, Agent Jensen, Gorrison og andre Grosserere. Jeg var saaledes tidt alene paa Kontoret om Aftenen fra Kl. 7½—10, og dette var min Tid til at øve mig i Engelsk, jeg skulde rigtignok ogsaa passe Butikken, men der var sjældent nogen Søgning om Aftenen. Herren var en Gang om Ugen i Klubben »Harmonien«, den Gang den fornemste i Flensborg, og jeg maatte da som Yngste sidde oppe, til han kom hjem. En Aften, det var vel et Par Maaneder efter at jeg var kommen der, var han sildigere end sædvanlig, vist længe efter Midnat, jeg var faldet i Søvn og havde ikke hørt, at han (kom ind), førend han talte til mig. Han var ganske venlig, fortrød maaske, at jeg skulde sidde oppe saa længe, og spurgte, om Fader snart kom til Byen. Men Wien-

koop blev det nok betydet, at han ikke maatte lade mig sidde oppe alene. Herren var i det hele meget let at omgaas med, det var sjældent, at der faldt et haardt eller uvenligt Ord fra ham, og i Forretningen var vi næsten lidt for meget uden strengt Opsyn. Den gamle Gaardskarl Hans havde været hos Faderen og blev hos os, indtil han døde. To Karle, Andreas og Marcus, der kom til os i 1847, tror jeg, var endnu hos Sønnen i 1873. Andresen havde faaet en god Medgift med Konen, men fra Faderen var der nok ikke stor Formue. Da han selv førte de vigtigste Bøger, har jeg ingen Idé om, hvad der fortjentes om Aaret, det kan ikke have været meget ved Butikken og Kolonialvarer, da disse Grene ikke dreves med nogen Fynd, derimod maa Tømmerhandelen og Destillationen have været indbringende. Han var selv ingen ivrig Forretningsmand, hjalp aldrig med paa Kontoret, kom højst sjældent paa Koloniallageret. Hans Syssel var at tale lidt med Kunderne, at skrive de faa Breve, der veksledes med Huse i Sverige og i Hamborg, og holde Kassen. Hver Formiddag gik eller red han til Trælageret i Nystad og kom tilbage til Middag Kl. 12. Om Eftermiddagen var han i Haven om Sommeren, eller gjorde eller modtog Besøg, holdt Passiar med to Mæglere, der kom regelmæssig om Morgenen og om Eftermiddagen. Den ene hed Hans Lorenzen, var Kolonialmægler, havde lært hos den gamle Andresen, og han og Andresen var Dus. Lorenzen var efterladende og havde det meget smaat. Søndag Eftermiddag var han altid i »Bauernstube« og fik sin Aftensmad hos os. Om Hverdagen om Eftermiddagen drev han tidt i hele Timer omkring i Gaarden eller talte med os ved Butikken. Imod de 48, da den slesvigs-holstenske Strid blev skarpere, havde han og Andresen tidt en Dyst. Andresen var Slesvig-Holstener og preussisk Konsul, Lorenzen var ivrig Dansk. Andresen tog det altid gemytligt og morede sig med at gøre Lorenzen vred, der saa trykkede Hatten paa Hovedet og foer ud paa Gaden med knubbede Ord, kun for at komme igen et Par Timer senere, og tale med Andresen, som om der intet var passeret. Lorenzen levede endnu for 8 eller 10 Aar siden, da han blev langt over 80 Aar gammel. Til

det sidste var han ivrig Dansk, men i de senere Aar var hans Aandskræfter meget sløvede. Den anden Mægler, Christian Hansen, havde med Sprit at bestille. Han var ogsaa privilegeret. Om Morgenen og om Eftermiddagen kom han altid ind i Butikken. Der var altid en Flaske med Rødvin for nogle af vore Kunder fra Landet, hvoraf vi skænkede dem et Glas. Hansen tog sig en Slurk fra Flasken baade For- og Eftermiddag, efter først at have kigget rundt, at hverken Fruen eller Herren var i Farvandet, saa tog han en Cigar ud af Kassen og gik sin Vej. Hans Lorenzen fortalte gerne om Flensborgs Handel i de gamle Dage, førend Norge adskiltes fra Danmark og de glimrende Forretninger, der gjordes i Krigsaarene under Kontinentalspærringen imod England ved at smugle over Tønning. Handelen paa Norge var især med Brændevin og var meget livlig. Det var den Gang, at de gamle Flensborghuse tjente deres Velstand og Rigdom, Christiansen, Gorrison og flere andre. Den vestindiske Handel, der endnu i 1836 var i Flor, tabte sig mere og mere eftersom Vestindien forsynedes med Mel, Smør og andre Landsprodukter billigere fra De forenede Stater, og de i gammel Stil arbejdende Sukkerkogerier ikke kunde konkurrere med de nyere Fabrikker i København, Itzehoe og andre Steder. I 1843 bestod endnu følgende Sukkerkogerier: C. W. Kracke, H. P. Schmidt, Christiansen & Jensen, Hans Nielsen, I. P. Ingversen, C. G. Brix. Dog afgik endnu i December 1849 eller Foraaret 1850 Vestfarere til Vestindien, thi jeg husker, at jeg gik med Petersen og Todsén (hos Heinr. Christiansen) med en Kaptajn, vi kendte, til Holnæs en Søndag og blev landsat der, hvorfra Heinr. Christiansens Vogn kørte os tilbage til Flensborg. Foruden denne Handel var det Grønlandsfarten, der i Fyrreerne endnu betalte sig godt og dreves for det meste i gamle Vestfarere. Mandskabet kom fra Vesterhavets Øer, de fik smaa Maa-nedspenge og en vis Andel i Fangsten, Rejsen varede fra Marts til August. Andreas Christiansen, hvis Forretning var sunket ned til to Oliemøller, udrustede i Forening med Agent Jensen to Sydsøfarere for Hvalfangsten, men Udfaldet maa have været ugunstigt, thi jeg tror ikke, at de gjorde mere end en Rejse.

Derefter sendte de et Skib til Singapore, der kom til Flensborg med en Ladning »Strade Produkter«. Rejsen gentoges, men Foretagendet kunde næppe konkurrere med Hamborg. Olie-møllerne blomstrede endnu i Fyrreerne, foruden Vejrmøllerne var der nogle Dampmøller. Jernstøberiet i Nystaden anlagdes i Begyndelsen af Fyrreerne og tilhørte Dittmann & Jensen. Den første var praktisk Ingeniør og blev siden gift med Senator Brix' yngste Datter, Søster til Fru Andresen. Jensen var Agent Jensens ældste Søn. I Nystad var der ogsaa et Saltraffinaderi og i Angelbogade en Rismølle, og disse Anlæg indbefattede omtrent, hvad der den Gang var af Fabrikker i Flensborg. Storhandelen dreves ikke alene af Grosserere, men ogsaa af Huse som Peter Nicolai Hansen og Laue Bang, der tillige havde Butik. Disse to Huse drev en udstrakt Handel med Kolonialvarer, og havde deres Rejsende over hele Slesvig og Jylland. Det har ofte undret mig, hvorledes de kunde konkurrere med Hamborger Huse, da de dog fik deres fleste Varer fra Hamborg, men den Gang besøgte Hamborger Handelsrejsende kun de større Købstæder og de mest ansete Huse.

I de Dage kendte man ikke til Sommerferier undtagen for Skolerne. Man arbejdede fra Morgen til Aften hele Aaret igennem, men om Søndagen var der vel mere Sabbatshvile, end der er nu til Dags. Uden Jernbaner, end ikke Chausseer og kun faa Dampskibe var det besværligt og bekosteligt at rejse. Kun de Rige kunde rejse udenlands, en Rejse til Hamborg var en Begivenhed i selv en Flensborgers Liv. De sædvanlige Rejsende, for det meste Handelsrejsende (commis voyageurs), tog med Personposten, der gik (tror jeg) to Gange ugentlig fra Hamborg til København og omvendt. Personvognen rummede vel kun 6—8 Personer, men Postmesteren eller Postholderiet (efter 1844) skulde stille saa mange Bivogne, som der var Rejsende til. At rejse med Ekstrapost var betydelig hurtigere, og selv denne Befordring var langsom — en Mil i Timen, hvis jeg husker ret —. Chausseen mellem Flensborg og Husum var færdig, nogen Tid efter at jeg kom til Flensborg, Linjen sydpaa til Slesvig og Rendsborg et Par Aar senere, og nordpaa til Aabenraa over

Krusaa begyndte vel i 1847. Da Loven om Chausse-Anlæg var blevet vedtaget omkring 1840, sagde Fader, at Linjen Sønderborg til Flensborg vilde ikke begyndes før om 25 Aar, det blev dog vel kun 15 Aar, førend den var i Stand. Imellem Sønderborg og Flensborg vedligeholdtes Forbindelsen ved en Dagvogn, der kørte fra Sønderborg om Morgenen og returnerede den følgende Dag. Den ejedes og kørtes i flere Aar af en skeløjet Formand ved Navn Peter Nit, hvis Vogn og Heste var af de usleste. Fader fik alle sine Varer tilvands til Stængerodde, og om Vinteren, naar Fjorden var tilfrossen, sendte han to eller tre Vogne afsted, en Vinter over Isen fra Nybølnor. Jeg fik Tilladelse til at rejse hjem paa mit første Besøg i Pinsen 1844, og tog med et Dampskib, der gik til Kiel Fredag Eftermiddag før Pinse. Jeg og en anden Passager sattes i Land ved Brunsnæs, og derfra gik jeg til Nørremølle. Min Rejsekammerat var en Elev fra Latinskolen, en Præstesøn fra Als, hvem jeg var blevet bekendt med hos Julius Momsen, vi fulgtes ad til Broager. I en Kro i Stenderup fik jeg et Glas Mælk, der kostede en Sexling, men jeg betalte en Skilling og tog ikke imod Sexlingen til Krokonens Forundring. Det var med blandede Følelser af Vemod og Glæde, at jeg igen gik den kendte Vej ned ad Sottrup, og saa de kendte Huse og Lykker. Nørremølle forekom mig saa lille og lav, da mit Øje var blevet vant til de højere Huse i Flensborg, ligeledes syntes Afstandene meget mindre, end de var i mine Drengereindringer, f. Ex. Alminding Skoven og Jakob Bødkers Hus syntes at være saa nær ved imod før. Moder var især glad ved at se mig igen. Jeg ved ikke, om det var den første eller anden Sommer, at hun kom med Fader til Flensborg for at se, hvor jeg var, og hvordan jeg havde det. Hun sad hos mig i Butikken den meste Eftermiddag, og hendes Kniplings Hovedtøj var noget usædvanligt at se i Flensborg, thi i Angel og mod Nord var Fruentimmernes Dragt og Hovedbeklædning allerede den Gang den samme som i Stæderne. Jeg skrev i Begyndelsen paa Tysk til Fader, men efter nogen Tid bad han mig om at skrive paa Dansk, da Moder

ikke forstod Tysk, og ikke estimerede Brevet, om hun ikke fik mine egne Ord. Naturligvis skrev jeg derefter kun Dansk.

Mit næste Besøg var til Søster Ancatrins Bryllup i Maj 1845. Bryllupsdagen var, som sædvanlig paa den Tid, en Fredag, men det traf sig saa uheldigt, at Wienkoop skulde hjem, til Session tror jeg, den samme Uge, og saa kunde jeg ikke undværes før om Søndagen. Det fortrød mig meget, og Fader var meget ilde tilfreds med, at jeg ikke kom. Flere Gange paa Bryllupsdagen fortalte han mig, gik han op paa Mølleloftet for at se, om jeg ikke kom. Da der ingen Dagvogn gik om Søndagen, maatte jeg gaa tilfods og begav mig paa Vejen lidt efter Klokken 4 om Morgenens, paa et Smørrebrød og et Glas Akvavit i Stedet for Kaffe. Otzen gik med mig til Mørvig, hvorfra jeg fulgte Stien til Lyksborg og derfra til Holnæs og over til Brunsnæs, saa at jeg kom til Nørremølle hen paa Formiddagen. Vi havde et lystigt »Knoggilde« Mandag Eftermiddag. Der var af Opvartningspigerne: Stinne fra Dalen, siden gift med Jes Lorenzen, Peter Iversens Marie, Maren Kjær, Marie Andresen (senere min Svigerinde), Hans Jørgen og mine Brødre og Søstre. Jeg husker, at vi ledsagede de Snogbækker Piger op ad Vejen Arm i Arm syngende af alle Kræfter. Mit tredie Besøg var den følgende Jul. Juleaftensdag, længe før det var lyst, gik jeg ud over Krusaa efter Kollund til Sønderhav og saa over Rinkenæs og Graasten, Avnbøl, Sottrup til Nørremølle. Det var en klingende Frost, og en smuk klar Dag, saa at jeg ikke følte mig det mindste træt. Mine Brødre var ved at feje Gaardspladsen. Mit Besøg var en Overraskelse, men man havde set mig fra Dagligstuen, og snart aabnedes Køkkenvinduet af Moder, der spurgte, om det ikke var Hans Peter. En af Helligdagene var vi om Aftenen hos Hans Christian Andresens, da vel allerede den Gang Hans Jørgen og Søster Anna, Broder Chresten og Marie var hinanden gode, om ikke forlovede. Den følgende Januar — 1846 — døde vor kære Moder efter kun et Par Dages Sygeleje. Fader havde skrevet til mig, at Moder var hlevet syg, og jeg ventede paa Brev en

Dag eller to senere, da Brevbæreren kom over Gaden, foer det mig ind, at han havde et Sørgebrev, og kort efter at han havde aflagt Brevet paa Kontoret, kaldte Andresen mig ind, og meddelte mig saa skaansomt som muligt og med megen Deltagelse Efterretningen om min Moders Død, som Fader havde skrevet om til ham. Jeg fik Tilladelse til straks at rejse hjem og blev hjemme en otte Dage. Fader forvandt aldrig Sorgen, og Længselen efter at genføres med sin bedre Halvdel svækkede vistnok hans Livskraft og gjorde ham til et let Bytte for den Sygdom, der endte hans Liv to Aar senere. Jeg husker ikke, om det var den følgende Sommer eller i Juli 1847, at jeg gjorde et kort Besøg i Hjemmet for at se vor Kusine Minna Hanssen fra Hamborg og Kitty, Enken efter Jens Jørgensen Hanssen. De kom en Søndag Eftermiddag med en Søn af den gamle Ahlmann paa Graasten, hos hvem de var i Besøg. Anna Hanssen var ogsaa med, hun var den Gang i »Rauhes Haus« ved Hamborg og forlovet med Hansen. Julen 1847 var jeg ogsaa paa Besøg i Hjemmet, men om dette husker jeg intet stort, undtagen at det gjorde mig ondt siden efter, at jeg behøvede saa mange Penge til at klare mine Nytaarsregninger, thi jeg mærkede, at Fader maatte laane nogle af Søster Anna, for at give mig, hvad jeg manglede, der dog ikke var mere end en 70 Mark Courant. Fader blev syg i Februar, jeg kom hjem et Par Dage, før at han døde, men Livsgnisten var kun svag, og der var intet Haab om at han kunde komme sig. Han døde den 17. Februar 1848 og blev jordet den 24. Februar. I de samme Dage blev Pastor Hansen i Notmark udnævnt til Biskop over Als og Ærø. En Maaned senere udbrød det slesvig-holstenske Oprør, og vi kunde næsten anse det for en kærlig Guds Styrelse, at Fader gik hjem forinden og forskaanedes for de tre bevægede Aar 1848—50.

Mine fem Læreaar var omme den 1. Maj 1848. I disse Aar fik jeg naturligvis intet Salær, men det var Andresens Skik at give sine Lærlinge en Julegave, hvis Størrelse i Almindelighed rettede sig efter Tjenesteaarene. Jeg fik første Jul 2 Specier, anden Jul 4 Specier, tredie 8 Specier, fjerde 16 Specier, hvad jeg fik den femte Jul, husker jeg ikke, men det var næppe

32 Specier. Der blev ikke sagt noget om, at jeg kunde blive, efter at min Læretid var omme, men jeg blev gaaende og fik et Salær af 100 Daler Courant for første Aar. Paa Grund af, at jeg vel ikke ansaas for legemlig stærk nok til at være ved Træ- og Brændevinslageret, blev jeg ved Butikken, paa Varelageret og paa Kontoret. Jørgensen fra Broager kom snart fra Butikken til Gaarden («Hofgesell»), og efter ham havde vi en lille Nordmand fra Trondhjem, hvis Onkel var en Kaptajn Braderup i Kollund. Thomsen, det var hans Navn, var vant til et flottere Liv end vi andre, der var opvoksede i jævne Kaar paa Landet. Han syntes ikke om det Arbejde og den Levemaade, som han havde at finde sig i hos Andresens, og da Oprøret brød ud i Marts 1848, var han glad for et Paaskud til at slippe bort og rejse hjem til Trondhjem. En yngre Broder af Andreas Otzen, ved Navn Heinrich, tog Thomsens Plads. Ham kunde jeg ikke godt lide. Han blev i senere Aar vidtløftig og forsvandt i Tredserne. Hans Klæder fandtes et Sted ved Elben, men det formodedes, at dette kun var en List til at bibringe Folk den Tro, at han havde druknet sig, og at han var rejst til Amerika. Wienkoop udvandrede til Amerika, hvorfra han kom tilbage paa Besøg i Halvfjerdserne og besøgte Fru Andresen. Af mine Kolleger hos Andresens blev Kreutzfeldt Mægler, Schmidt kom til Biehls Enke, Træhandel, Jørgensen til Dethl. Jørgensen, A. Otzen etablerede sig i Firma Boysen & Andresen, hvorfra han trak sig tilbage for en fire eller fem Aar siden, og er den eneste endnu levende. De andre tre døde i Tredserne. Andreas Otzen døde 1903 efter flere Aars Svagelighed.

Da jeg kom tilbage til Flensborg modtoges jeg af Nyheden om Revolutionen i Paris og Louis Philips Fordrivelse. Snart greb Bevægelsen om sig i Tyskland, Italien og Polen og den 24. Marts begyndte det slesvig-holstenske Oprør. Fra Rendsborg og Slesvig kom der et Antal Officerer til Flensborg for at begive sig til Danmark, nogle af holstensk eller sydslesvigsk Fødsel vaklede, og kun faa af dem blev deres Ed tro og rejste Nord paa, de fleste vendte tilbage til Rendsborg og Slesvig og næsten alle de menige Soldater. Det varede ikke længe,

før slesvig-holstenske Tropper kom til Flensborg med Prinsen af Nør som Anfører. Hertugen af Augustenborg med sine to Sønner kom ligeledes til Flensborg. Prinsen blev indkvarteret hos Andresens med sin Kok og Tjener. Forbindelsen Nordpaa blev snart afspærret, det hed, at danske Tropper var i Anmarch saavel fra Jylland som fra Als. Det var en bevæget Tid, men det forekom mig, som om det ikke kunde føre til Krig for Alvor. Træfningen ved Bov Søndag den 9. April bragte os imidlertid Begyndelsen af Krigens Rædsler. Jeg var til Formiddags-Gudstjeneste i Nicolaj Kirke, og førend den var forbi, hørte vi Kanonernes Dundren fra Fjorden. Det var fra danske Kanonbaade, der beskød Chausseen ind efter Wassersleben. Førend jeg kom hjem fra Kirken, var Slesvig-Holstenerne allerede paa Tilbagetog, der snart blev til vild Flugt Syd paa. Friskarerne var de Sidste, og af dem faldt der flere i Nystad. Om Eftermiddagen gik jeg ud i Nystad, der hentedes Friskarer ud af Vejrmøllen, og en dansk Dragon laa død i en Sidegade. Nogle Dage før Træfningen kom Julius Momsen til mig for at faa at vide, om han kunde komme igennem til Snogbæk. Han var den Gang Student i Bonn. Jeg har ikke set ham siden. De tyske og slesvig-holstenske Flag, der fra den 24. Marts havde flagret fra de tysksindedes Huse, toges ned, og Dannebrog vajede fra langt flere Huse især i Norden af Byen. Andresen, der var preussisk Konsul, havde haft det preussiske Konsulats Flag saavel som det tyske, (die schwarz-rot-goldene Fahne), udstukket fra øverste Etages Vinduer. Fjorten Dage senere havde Bladet vendt sig. De Danske var blevet slaaget af Preusserne ved Dannevirke og retirerede Nordpaa og til Als i ligesaa vild Fluot som Slesvig-Holstenerne Syd paa. De første, der kom, trætte og udmattede, havde næppe lagt sig til Hvile, før der blev gjort Alarm, og de maatte afsted igen. Jeg gøs ved at se en Kanonvogn køre i flyvende Galop forbi Andresens, thi den styrede lige imod en af Brøndkasserne midt paa Gaden, men Kudsken undgik behændigt Sammenstødet. Imod Aften red en dansk Kaptajn fulgt af to Jægere ned ad Gaden, og sagde, da han red forbi os: »Disse to er de sidste af mit Kompagni«. --

I flere Uger havde jeg ikke hørt hjemmefra, indtil i Maj Broder Henrik kom ud for at hente Varer. Hele Sundeved var da besat af tyske Forbundstropper med Undtagelse af Dybbøl. Saa kom Slaget ved Dybbøl den 5. Juni og senere Vaabeustilstanden. — I December 1848 var jeg rejst med Dagvogn for at bivaane Broder Henriks Bryllup i Nørremølle. Ved Værtshuset i Krusaa blev jeg standset af en lille tysk Skomager, der fungerede som Spion og Angiver og en badensisk Infanterist paa Mistanke om at ville drage til Als. Jeg blev ført tilbage til Flensborg til Raadhuset, men Andresen klarede snart Sagen, og jeg blev fri til at rejse igen. Da jeg kom til Nørremølle sent om Aftenen, havde Rygtet fortalt, at jeg var blevet arresteret, og man var blevet noget bekymret derover.

Krigen begyndte igen i 1849 med Ulykken ved Egernførde, der gik alle de dansksindede i Flensborg meget nær, thi det var den danske Flaade, de var stolte af, og at et Linieskib og en Fregat skulde sprænges i Luften og tages af Strandbatterier, kunde ikke begribes. Den Andresenske Familie havde altid været slesvigholstensk sindet, men Andresen var ikke exalteret og var ingen »Dänenfresser«. Fruen og Børnene derimod gjorde tidt Bemærkninger, der saarede min Nationalitetsfølelse, og saaledes var jeg siden Oprørets Udbrud undertiden meget ærgerlig og mismodig. Der manglede kun en Anledning til, at denne Stemning kunde volde en Eksplosion, og denne kom imod Slutningen af Maj 1849. Andresen havde givet mig nogle Penge, som skulde tælles efter — Courantskillinger —, af hvilke 10 Daler eller 480 Skillinger fyldtes i en Papirspose. I en af disse manglede der nogle Skilling. »Tæl dem efter igen«, lød Svaret, da jeg meldte det til Andresen. »Jeg har talt dem, og det maa være rigtigt«. Det gjorde jeg, men Resultatet blev det samme. Da Andresen kom hjem fra Nystad Trælager, sagde jeg, at der rigtignok manglede saa mange Skilling. Hvad Svar han gav, husker jeg ikke saa lige, men det var Gnisten til Krudtet. »Glauben Sie denn, dass ich die Schillinge gestohlen habe«, var mit Udtraab. Andresen blev kridhvid og sagde blot pegende paa Kontordøren: »Da ist die

Tür!« Jeg tog det som en Afskedigelse og gik hen i »Bauernstube«, pakkede mine Sager sammen og efter et Par Timers Forløb gik jeg hen til Andresens aabne Kontordøren og sagde: »Adieu, Herr Andresen«. »Gaar De«, sagde han, »det var ikke saaledes, jeg mente det«, vedblev han, da jeg indvendte, at han havde vist mig Døren, »thi jeg kunde ikke jage Folk bort saaledes, men Dig gør det nu vel ikke noget at miste en Plads, og saa vil jeg betale Dig Dit Salær til i Dag«. Jeg burde have handlet med mere Besindighed og Ærbødighed, men der skulde vel være et Vendepunkt i mit Liv, og maaske baade Andresen og jeg var i dette Øjeblik under højere Indflydelse. De fleste Folk i Huset var bestyrtede over det pludselige Uvejr, og fortrød, at jeg gik bort paa den Maade. Da Sundeved var besat af tysk Militær, medens Sønderborg, Als og Dybbøl Skanse holdtes af de Danske, var der ingen Vognbefordring fra Flensborg til Sundeved, og jeg tog derfor Kvarter i et Gæstgiversted — Herzogs — ved Havnen for et Par Dage, indtil jeg kunde gaa med Skipper Hansen til Graasten. Fra Graasten gik jeg til Fods over Avnbøl til Sottrup, hvor jeg blev anraabt af en Skildvagt udenfor Peter Lorenzens eller den Gang Jørgen Alexandersens Hus. Der var tre oldenborgske Officerer i Indkvartering foruden mange Menige i Laderne. Paa Grund af de mange Soldater var der hele Dagen god Søgning ved Butikken, og i de to Maaneder, jeg var i Nørremølle, var jeg til Nytte ved at forestaa den. Mine Brødre Henrik og Christen var hjemme men havde nok at bestille ved Landvæsenet. Der forefaldt ingen Træfninger, hverken Udfald eller Angreb ved Dybbøl i Sommeren 1849, det var som en stiltiende Vaabenstilstand i Sundeved, skønt Slaget ved Fredericia den 6. Juli viste, at det var endnu Alvor med Krigen i Jylland. Imod Enden af Juli efter Afslutningen af Vaabenstilstanden begyndte de tyske Tropper at trække sig tilbage, og det hed da, at det unge Mandskab skulde indkaldes af den provisoriske Regering. For at undgaa dette, besluttede Hans Jørgen Andresen og jeg at flygte til Als. Hans Jørgen, der var forlovet med Søster Anna, opholdt sig hemmeligt den hele Sommer dels i Nærheden af

Ravnskobbel, dels hjemme. Det var en mørk, men stille Aften i Begyndelsen af August, at vi gik gennem Skoven til Sandbjerg for at blive sat over fra Møllen til Rønhav. Søster Anna ledsagede os et Stykke ind i Skoven. Vi skulde gaa varsomt for ikke at blive hørt af den tyske Skildvagt, der stod ved Pælæet ikke langt fra Slusen. Da vi kom til Møllen, gjaldt det om at faa Baaden fra Mølledammen halet over Dæmningen ned til Stranden uden at gøre Støj. Jeg husker ikke, om det var Broder Henrik eller Jørgen, der hjalp Hans Jørgen og Møllersvenden ved dette Arbejde. Denne sidste roede os over. Da vi kom tæt ind mod Land, hørtes Aareslagene af den danske Skildvagt, der tilraabte os, men man lod os komme i Land og vi tilbragte Resten af Natten i en Soldaterhytte. Niels kom over til Sandbjerg og fik Baaden halet tilbage til Mølledammen uden at det mærkedes. Efter at vi var blevet førte til Sønderborg og forhørte af Kommandanten, begav vi os til Ulkebøl, hvor vi boede i nogle Dage hos Jørgen Iversen, hvis Kone var, tror jeg, Hans Jørgens Moster. Vi besøgte Søster Ankatrin i Broballe og var der et Par Dage. Paa Tilbagevejen gik vi ogsaa til Tandslet og besøgte Farbroder Christian og gamle Bohnefeldts yngste Datter, der var gift med en Bonde i Byen. Da der ikke var Udsigt til snart at komme tilbage til Sundeved, blev Tiden os lidt lang, og vel Hans Jørgen mere end mig, da han grublede over, hvordan Stedet hjemme skulde bedrives, og Høsten bjerges i hans Fraværelse. Vi var de første, der flygtede over til Als, men efter nogle Dages Forløb kom man i Hobevis, da en dansk Kanonbaad i Sundet tog imod alle, der kom, og de tyske Tropper ikke gjorde nogen Hindring. Jeg undsaa mig ved at ligge Jørgen Iversens til Last, men mest var det vel min Rejselyst, der bestemte mig til at stikke over til Fyn. Broder Christen havde sagt mig, at der var Penge tilgode hos en Slagter, som jeg kunde indkræve, hvis jeg behøvede mere, end jeg tog med mig fra Nørremølle. Saa sagde jeg Farvel til Hans Jørgen og tog med Dampskibet til Svendborg. Der boede jeg i et Slags privat Gæstgiversted hos en Fru Børgesen, en Enke med to Døtre. Foruden mig boede der

en Portrætmaler i Huset og en tyk og fed Holstener-Drejer med Kone og Barn. Denne var nok en Dagdriver, og der var et Par unge Handelsbetjente uden Emploi, der boede i Huset og vare gode Selskabsbrødre, men noget flotte. Maleren tog mit Portræt i Olie, det lignede ikke meget, han bad mig ikke se saa strengt alvorlig ud, og det var maaske Aarsagen, at Billedet ikke lykkedes. Dagen efter min Ankomst tog jeg over til Taasinge for at nyde Udsigten fra et Kirketaarn og se Tranekær Slot. Det var en varm Eftermiddag og Vejen trættende, thi det gik opad Bakke, og jeg var derfor meget glad ved at indbydes af en Dame til at tage Plads med hende og hendes Mand i deres Vogn, da deres Rejsemaal var det samme som mit. Udsigten fra Kirketaarnet var vid og smuk. I Tranekær Slot husker jeg en Del Malerier af Niels Juuls Søslag, og Portrætter af Familien. Fra Tranekær gik vor Vej gennem Troense, smukt beliggende ved Sundet. Da vi kom over til Svendborg, bad Damen mig endnu at køre med dem til at nyde Udsigten fra »Ovinnes Høj«, tror jeg, den kaldtes. — Med de to omtalte Handelsbetjente gjorde jeg Udflugten til Brahe-Trolleborg og andre smukke Partier i det sydlige Fyn. Trolleborg interesserede mig især, thi Skolelærer Møller havde fortalt os meget derom, da han var der paa Seminarium, men vi traf ikke paa Stedet i Skoven, hvor man hørte Ekko syv Gange! — Fra Svendborg kørte jeg til Odense, hvor jeg opholdt mig et Par Dage, derfra til Assens — en Nat — Faaborg — en Nat — og tilbage til Svendborg. Efter nogle Dages Forløb afgik jeg med Dampskibet til Sønderborg i Begyndelsen af September, Færdselen var fri igen imellem Sønderborg og Sundeved. Ved min Tilbagekomst i Nørremølle fandt jeg alt Militær borte, og min Svigerinde Marie var nedkommen med en lille Datter — Anna. Det gjaldt nu for mig at komme i Virksomhed igen. Jeg rejste derfor til Flensborg for at høre mig om, og var straks heldig nok til at faa en Plads, som jeg tiltraadte kort efter hos Firmaet Heinr. Christiansen. Det var en gammel Forretning, Sæbesyderi, Lysstøberi og en Olie-dampmølle. Ejerinden var en gammel Dame paa 75 Aar, hun var, tror jeg, en Søster til den

gamle Andreas Christiansen. Hendes første Mands Navn var Holst, hendes anden Mands Heinr. Christiansen, og kort efter dennes Død, han tog sig selv af Dage, havde hun giftet sig tredje Gang, da hun var 75 Aar gammel, med den første Kommiss. Berg, der var 28—29 Aar gammel. Jeg var bekendt med denne sidste, der havde været Kommiss hos en Skibsmægler Jansen. Der var derfor ingen Vanskeligheder ved at faa Pladsen. Jeg husker ikke mere, hvad Salær jeg fik; jeg var, hvad man kalder »Hofgesell«, ser efter Arbejdsfolkene, Varenes Expedition o. s. v., men behøvede ikke selv at tage Haand med som hos Andresens. Det var meget behageligt i Huset. Vi var tre Kommiss'er, Petersen, der var vor Rejsende, Todsens, Bogfører og jeg. Leve-maaden var rigere og finere end hos Andresens. Vi spiste til Middag med Familien, det er Berg og hans gamle Kone og dennes Plejedatter, en Pige paa sytten Aar af ringe Herkomst og uden synderlig tiltrækkende Egenskaber, desuden ogsaa The med dem om Eftermiddagen og Aftensmaaltidet, saa at det kun var Frokost, vi fik paa Kontoret. Jeg havde et eget Værelse foran til Gaden m. m. Aftenen tilbragte jeg mest paa Kontoret. Petersen og Todsens var sædvanlig ude om Aftenen, jeg holdt ikke af at gaa til Gæstgiversteder og blev derfor helst hjemme, undtagen naar jeg havde Timer i Bogføring og Fransk. Siden-efter, da jeg var blevet Medlem af Klubben »Borgerforeningen«, gik jeg der undertiden. Den havde sit Lokale i et Hus paa Holmen med en smuk Have imod Hofenden. Medlemmerne var alle dansksindede i Modsætning til den ældre og fornemmere Klub »Harmonien«, der vel mest var tysk, men ikke udelukkende. Flensborg var i Vinteren 1849—50 under Vaabenstilstanden besat af svenske Soldater. Regeringen over Slesvig førtes af en preussisk Kommissarius, Eulenburg, og en dansk, Tillisch. Der var mere Frihed for de Dansksindede, end der havde været under den forrige Vaabenstilstand, men de, der var militærpligtige, vogtede sig for at drage sønden for Flensborg, og man svævede i Uvished om, hvad Enden vilde blive, thi Fredsforhandlingerne gik i Langdrag. Min tidlige Lyst til at se mig om i Verden styrkedes ved disse politiske Uvisheder, og

siden Faders Død var der intet stort at holde mig tilbage, medens jeg troede min Arvepart af en 13,000 Mark Courant Kapital nok til at begynde noget i en anden Verdensdel. Jeg holdt derfor den tyske »Auswanderungs Zeitung« og læste alt, hvad jeg kunde faa fat paa angaaende Amerika og Australien. Jeg skrev endog til Phillip Hilmers i Syd-Australien og spurgte ham, om han kunde raade mig til at drage derhen. Ogsaa talte jeg med en Niemeyer, en Compagnon i Boghandler-Firmaet, der var forlovet med en Datter af Fru Gorrison og havde til Hensigt at udvandre til Texas. I 1850 kom der Efterretninger om de underfulde Gulddopdagelser i Kalifornien og San Franciscos Opløbsring, og ved at læse i Børsenhalle i Februar eller Marts faldt mit Øje paa en Annonce om, at et Selskab af Herrer og Damer i Maj agtede at begive sig til San Francisco i et 1000 Tons stort Skib og indbød til Deltagelse. Dette fyrede min Indbildningskraft, ikke Higen efter at grave Guld og blive rig, men den lange Rejse og at se de fjerne Lande. Jeg aahned en Brevveksling med Vedkommende, og det var snart besluttet og afgjort, at jeg rejste med Skibet »Gellert« som Kahytspassager for 1000 Mark. Mine Søskende var min Beslutning ikke med, Jørgen især var imod den, og jeg tilstaar ogsaa, at jeg handlede uden modent Overlæg og var ledet af min Indbildningskraft og Impuls. Dette har desværre hele Livet igennem været min Svaghed. Naar andre Folk spørger mig om Raad, kan jeg være koldt beregnende nok, men naar mine egne Interesser kommer i Spil, saa løber Fantasi og Følelse bort med Forstanden. Berg forundrede sig over min pludselige Beslutning, men lagde ingen Hindringer i Vejen. Fruen saa det vel mindre gerne, da hun havde tænkt paa, som jeg hørte fra en af Pigerne, at jeg kunde passe som Mand for hendes Plejedatter. Det var imod Slutningen af Marts Maaned, at jeg forlod Bergs Tjeneste og tog Afsked med mine Venner ogsaa med Andresen, der var meget venlig og bad om at skrive til ham. Jeg tilbragte vel en 14 Dage i Nørremølle. Broder Henrik med Kone og Barn boede der endnu, hvis jeg husker rigtigt, skønt jeg mener, at han allerede havde købt sit Boel paa Dybbøl Mark eller stod i Under-

handling om at købe det. For at undgaa at fastholdes i Slesvig eller Rendsborg som militærpligtig Slesviger maatte jeg for at komme til Hamborg rejse via København og Lybeck. Denne Omvej var mig godt tilpas, thi ved den Lejlighed fik jeg jo København at se. Det var en Lørdag Morgen den 6. April 1850, at jeg tog Afsked med Marie, Lorenz, Sophie og Tinne i Nørremølle og kørte til Sønderborg for at afgaa med Dampskibet (et Kongeligt Post-Dampskib) til København. Søster Anna tog med til Sønderborg tilligemed Henrik og Christen. Peter Fogd og Søster Mistin traf vi sammen med i Sønderborg, Jørgen og Ingeborg vel ogsaa. Sophus, Biskoppens Søn, og Kapellan Grove gik med samme Skib, og Biskoppen og Bispinden var kommet med dem til Sønderborg. Sophus skulde til Sverige paa en Gaard for at lære Landvæsenet og havde en Kørepisk med sig, som han syntes at være stolt af. Det var en graa, vandkold Morgen i et sildigt Foraar, Sneen laa endnu under Hegnene nogle Steder, det var alt lidt nedtrykkende. Skilsmissen følte jeg vel mindre, da jeg allerede i syv Aar havde været adskilt fra Hjemmet og kun saa mine Søskende lejlighedsvis, desuden døvedes den vemodige Tanke ved Følelsen af at være min egen Herre og mine Ønskers Opfyldelse at se mig om i Verden. Det sidste jeg saa fra Dampskibet, da vi sejlede ud efter Kajnæs, var mine to Søstre ved Slotsgabets viftende med Tørklædet.

En Levnedstegning.

Min Farbroder H a n s P e t e r H a n s s e n, af hvis skriftligt efterladede Erindringer »Sønderjydske Aarbøger« bringer et Af-snit, blev født paa Nørremølle den 7. Januar 1828. Han blev af sine Søskende skildret som en ualmindelig begavet Dreng, hvis Evner og Anlæg tidlig vakte Opmærksomhed.

Fem Aar gammel kom han i Skole i Snogbæk. Undervisningen var rent dansk, men ved Siden af gik han i tysk Aftenskole, og udenfor Skoletiden læste han alt, hvad han kunde faa fat i. Hans Fader holdt foruden »Sønderborg Ugeblad« »Itzehoer Nachrichten« og »Aarhus Stiftstidende«. Dem læste han, men Bladene var smaa, og Bøger var der ikke mange af, Ofte klagede han sig derfor i sine Drengenaar over, at han ikke havde noget at læse i. »Tag Bibelen«, var da altid hans Faders korte, fyndige Svar.

Hans Fader Christen Hanssen havde to Gaarde, Nørremølle i Sottrup Sogn og fra 1834 tillige R a y n s k o b b e l i Dybbøl Sogn. Ved Siden af drev han Brændevinsbrænderi, Maltgøreri og en betydelig Landhandel. Dertil kom endnu fra 1837 Grundlæggelsen af et bajersk Ølbryggeri, hvortil han indkaldte en Brygmester fra München. Men dette maatte han atter standse efter nogle Aars Forløb, da Afsætningen viste, at det var et for tidligt født Foretagende. En gammel Nabo udtrykte sin Beundring for hans Driftighed i følgende Rim:

Ned ved Christen i et Sek
Der hæ' de Skik.
Jen bruer, og jen brænder,
Jen løffer, og jen render,
Olt gæer i e fuld Fos,
Ja!

Dette driftige Liv vakte tidlig Sønnens Interesse for Forretningslivet og gav ham Lyst til at lære Handelen.

Hans Fader mente, at han passende kunde udstaa sin Læretid i Nordborg, men det satte han sig, som det fremgaar af hans foran trykte Erindringer, imod med Hænder og Fødder. Han vilde lære under større Forhold, fik ogsaa sin Vilje og kom efter sin Konfirmation, 15 Aar gammel, i Lære hos Firmaet A. P. Andresen i Flensborg, hvis Indehaver Caspar Andresen var en Søn af Andreas Peter Andresen, den bekendte Storkøbmand og Patriot, som i forrige Aarhundredes første Halvdel saa smukt tolkede sine varme danske Følelser paa flydende tyske Vers.

Læretiden var lang og streng, men de flensborgske Handelslærlinge blev til Gengæld meget velskolede Forretningsmænd. Fritiden var knap. Desuagtet fandt han Stunder til at lære Engelsk og dobbelt Bogholderi, som ikke var indført i Forretningen. Efter udstaaet Læretid blev han hos Firmaet. Men saa kom Oprøret i 1848. Hans Principal sluttede sig til Slesvigholstenerne, mens han var udpræget dansksindet, og det gode Forhold, der hidtil havde bestaaet mellem dem, blev derved ødelagt. Efter Slaget ved Bov, som han oplevede paa nært Hold, skærpedes Modsætningerne. Det endte, som i hans Erindringer fortalt, med et fuldstændigt Brud, og de skiltes i Vrede fra hinanden. Efter flere Aars Forløb genoprettedes Forholdet dog, og han vedblev til sin Død at staa i venskabelig Forbindelse med sin gamle Principals Søn, tidligere Direktør for Jernskibsværftet i Flensborg, Hr. Andresen.

Da Bruddet indtraadte, var min Bedstefader afgaaet ved Døden, efterladende sig en efter Tidens Forhold betydelig Formue. Skønt Søskendeflokken var stor, — 5 Sønner og 5 Døtre — kom H. P. Hanssen derved i Besiddelse af en Arvepart paa 15,000 Mark Courant. Trangen til at komme ud under større Forhold rørte sig atter i ham. Det ny opdagede Guldland Kalifornien virkede især dragende. En Annonce i tyske Blade henedte hans Opmærksomhed paa et tysk Selskab i Hamborg, som vilde fragte et Sejlskib til St. Francisko. Han traadte i Forbindelse med Selskabet, indhentede, saa godt det lod sig gøre, nærmere Efterretninger, købte derefter Varer, især Møbler og Ure,

for sin Arvepart, indskibede sig med dem i Hamborg, og drog saa ud i den vide Verden for at søge Lykken.

Efter seks Maaneders Sørejse laudede han i 1850 i St. Francisko, hvor han sammen med en Kompagnon, som han havde lært at kende paa Overreisen, aabnede en Forretning. Men han havde ikke Held med sig. Byen, som den Gang kun bestod af Træhuse, nedbrændte to Gange i Løbet af kort Tid. Første Gang led han betydelige Tab, anden Gang mistede han alt, hvad han ejede.

Før min Farbroder H. P. Hanssen var taget til Kalifornien, havde han truffet den Aftale med min Fader, at de vilde skrive til hinanden i hver Maaned, uden Hensyn til, om Brevene blev besvarede eller ej, indtil den ene erfarede, at den anden var afgaaet ved Døden. Denne Aftale holdt de, indtil min Fader døde i 1892. Min Farbroder meddelte mig den Gang, at alle min Faders Breve, som han havde opbevaret fra det første til det sidste, vilde blive mig tilsendt efter hans Død, og de er nu i min Besiddelse, ligesom de Breve, han har skrevet til mit Hjem. Undtaget herfra er dog en Række Breve fra Kina om Taiping-Oprøret, som min Fader efter Anmodning gav »Dannevirke«s daværende Redaktør Tilladelse til at aftrykke i Bladet.*)

Næppe havde min Fader i 1851 erfaret sin Broders Ulykke, før han straks sendte ham en efter hans Forhold betydelig Sum, for at han atter kunde komme i Vej. Men H. P. Hanssen havde nu faaet nok af St. Francisko. En Tur til Sandwichøerne med et seks Ugers Ophold i Honolulu overbeviste ham om, at Forholdene der heller ikke var gunstige for en Forretningsmand med hans Forudsætninger. Paa den lange Sørejse til St. Francisko, havde han sluttet Venskab med Kaptajnen, som derefter var gaaet i Fart fra Amerika til Østasien. Efter hans Raad tog han saa over Oceanet til Kina, hvor han henvendte sig til den daværende danske Konsul B l o c h i Honkong,

*) Disse Breve er trykt i »Dannevirke« Nr. 251, 252 og 253 1854 og Nr. 205 1855.

der tog meget venligt imod ham og gav ham Ansættelse, indtil der bød sig noget bedre. Med Konsul Blochs Hjælp fik han derpaa nogle Maaneder senere Plads som Bogholder i Firmaet S y k e s, S c h w a b & C o. i Shanghai.

Med Konsul Bloch, hvis Datter var gift med Bankdirektør H e i d e, vedblev H. P. Hanssen senere at staa i venskabelig Forbindelse. Han besøgte ham gentagne Gange i Honkong, og senere, efter at Konsulen var taget tilbage til Danmark, hver Gang, han var hjemme i Sundeved, paa Konsulens bekendte Villa, »Kokkedal« ved Øresund.

Da H. P. Hanssen 1852 ankom til Shanghai, var der ialt kun henved 300 Europæere, næsten udelukkende Englændere, i Byen. I dette lille Samfund, som helt var præget af Tonen i det høje engelske Handelsaristokrati, og hvis Medlemmer alle betragtede hinanden som Ladies og Gentlemen, vandt han hurtig Anerkendelse som en dygtig og indsigtfuld Forretningsmand.

I Følelsen af, at hans Dannelse var altfor mangelfuld, kastede han sig i sin Fritid med Jernflid over nye Studier, der ikke blot omfattede Handelsvidenskaberne, men ogsaa Historie, Literatur, F r a n s k, som han senere talte flydende, og L a t i n, som han holdt det for nødvendigt at lære for ikke at staa tilbage for sine paa Englands berømte Skoler uddannede Kollæger.

Ved Nytaarstid 1855 blev han en Dag behagelig overrasket ved et Besøg af Mr. E. W e b b, en af Cheferne for D e n t, B e a l e & C o., den Gang Østasiens næststørste Handelshus, som opfordrede ham til at indtræde som Assistent i Huset. Tilbudet var meget smigrende. Han modtog det med Glæde, overtog sin nye Stilling i Maj samme Aar og avancerede hurtigt frem til mere betroede Poster. I 1858 blev han Hovedbogholder i Shanghai med en Løn af 1000 Pund Sterling og fri Station.

D e n t, B e a l e & C o. havde deres egen store Bygning, hvoraf Halvdelen senere er bleven solgt for 40,000 Pund Sterling til «Russisk-kinesisk Bank» (den russiske Statsbank). Cheferne og Funktionærene havde alle deres Værelser i Huset, der næsten var indrettet som Hotel. De mødtes ved Frokostbordet

Kl. 9, derefter samledes de atter til Lunch, bestaaende af to varme Kødretter, Budding og Dessert Kl. 1½, og til Diner Kl. 7½. Til Dineren maatte de møde i Selskabsdragt. Der serveredes Suppe, Fisk, to varme Kødretter og Dessert, dertil Ale. Sherry, Rødvin og lidt Champagne, til Desserten fin Rødvin, Sherry og Portvin, og til Kaffen Likører. Saaledes var den daglige Levemaade i det store Handelshus! Der blev holdt aabent Hus og var hyppigt Gæster til Stede, især Officerer fra Krigsskibe, som anløb Havnen.

I Slutningen af Halvtredserne aabnede Lord Elgins Traktater den engelske Handel en Række nye Havne i Kina og Japan, og Dent, Beale & Co. søgte straks at udnytte Chancerne. Dette havde bl. a. til Følge, at H. P. Hanssen i Maj 1859 blev forfremmet til Husets Repræsentant i Ch i f o o, hvor det grundlagde en ny Filial. Derfra kom han til We i h a i - w e i, hvorfra han i 1860 fik et Aars Hjemlov med halv Gage. Han rejste over Japan, hvor han aflagde Besøg i N a g a s a k i og Y o k o h a m a, og herfra over H o n k o n g, S i n g a p o r e, C e y l o n, A d e n, K a i r o, A l e x a n d r i a, T r i e s t, V e n e d i g, L y o n, P a r i s, L o n d o n, hjem til Sundeved, hvor han overraskede sine Søskende med rige Gaver af sjælden Art, som han havde købt i de ny aabnede Havne i Japan.

Ud paa Efteraaret rejste han atter over M a r s e i l l e, A l e x a n d r i a, S u e z, H o n k o n g ud til S h a n g h a i, hvorfra han blev sendt til T i e n t s i n som Dent, Beale & Co.s Repræsentant i denne By. Fra Tientsin besøgte han P e k i n g, men i 1862 blev han atter kaldt tilbage til Shanghai og forfremmet til Kontorchef. Hans Stilling var lidt efter lidt bleven glimrende. Han havde paa dette Tidspunkt en fast Gage af 2000 Pund Sterling, dertil fri Station og Ret til for egen Regning at handle med The og alle Varer, som Huset ikke førte. Han spekulerede med Held i Bygninger, anlagde et Teglværk og drev betydelig Handel for egen Regning.

I 1864 afgik en af Husets fem Partnere ved Døden, og han blev da af de øvrige Partnere opfordret til at indtræde som Partner i hans Sted. Tilbudet var overordentlig smigrende.

Men det var alligevel med store Betæneligheder, at han modtog det, thi hans Stilling var udmærket, og Husets Forretninger var saa udstrakte, at det ikke var muligt at overskue dem i alle Enkeltheder.

Dent og Co., som Firmaet nu hed, efter at Mr. Beale var afgaaet ved Døden, drev Forretninger over hele Østasien. Hovedkvarteret og med det Hovedbogføringen var i Honkong, hvor der altid var 2 eller 3 Partnere. Derfra styredes Handelen fra Bombay og Kalkutta med Opium, Ris og Bomuld til Singapura, Manila og Australien. Handelen paa Australien blev især vigtig efter Gulddminerens Opdagelse. Der afskibedes især The fra Fooschow. Rimesserne fra Australien skete hyppigt i Kobber til Kalkutta. Endvidere havde Dent & Co. Filialer og Stationer i følgende Havne og Byer: Shanghai, Kanton, Capsingmore, Swatow, Amoy, Chinchew, Fooschow, Takao, Woosung, Ningpo, Chinkiang, Hankow, Chifoo, Tientsin, Newchwang, Nagasaki, Yokohama og Hakodate. Desuden havde Huset seks Dampskibe og talrige Sejlskibe i Fart. Fra Honkong dirigeredes Stationerne i Fooschow, Amoy, Formosa, og Kanton, fra Shanghai, hvor der ligeledes var 2 eller 3 Partnere, alle Stationer fra Fooschow nordpaa samt Stationerne i Japan.

Hovedartiklerne var The og Silke. Theen afskibedes fra Hankow-Kiangkiang-Shanghai til London og New York og Australien. Silken afskibedes fra Shanghai og Yokohama til London og Lyon. Partnerne i Hongkong og Shanghai foretog selvfølgelig alle vigtigere Operationer i Fællesskab.

I dette rige, højt ansete og verdensberømte Handelshus indtraadte H. P. Hanssen nu, tolv Aar efter at han med bare Hænder var ankommen til Hongkong efter indtrængende Opfordring fra Partnerne, og han var dermed bleven en af Husets fem ledende Chefer. Dette var en for en Ikke-Engländer ganske usædvanlig Løbebane. Forretningerne var i Halvtredserne og først i Tredserne gaaet glimrende. Partnerne havde efter faa Aars Virksomhed kunnet trække sig tilbage som rige

Mænd. Og allerede i Besidelse af en Formue paa henved en kvart Million Kroner havde han, som han selv skriver, nu Udsigt til om 3—4 Aar at kunne forlade Kina som Millionær.

Men det kom anderledes. Husets Kapital var paa dette Tidspunkt ca. 500,000 Pund Sterling. Men de tidligere Partnere var forpligtede til at lade deres Kapital blive staaende i Huset i mindst tre Aar efter, at de var udtraadte, og da disse Kapitaler forrentedes med 8 %, var de meget villige dertil. Som Følge deraf disponerede Huset i 1863 ialt over 2¼ Million Pund Sterling. Dertil kom nu yderligere, at Husets Repræsentant i London, Dent, Palmer & Co. gav det en saa udstrakt Blancokredit, at det ofte stod i Forskud med henved ½ Million Pund Sterling uden at have mindste Dækning. Efter at de nye Traktater først i Tredserne havde aabnet Handelen talrige nye Havne i Kina og Japan, forledte denne Kapitalrigdom Dent & Co., hvis Skibe var de første, der viste det engelske Handelsflag i Japan, til at binde meget betydelige Kapitaler i Bygninger paa alle de Pladser, hvor de var repræsenterede, og i hurtiggaende Dampskibe, som de lod bygge i Amerika. Dette hævnede sig dyrt, da der i 1866 udbrød en financier Verdenskrise.

Partnerne i Dent & Co. var i 1864, da H. P. Hanssen indtraadte som femte Mand, John Dent, F. Chornley, Alex. Turing (fra Rotterdam) og Henry W. Dent. De to første residerede i Hongkong, Turing og H. P. Hanssen i Shanghai, Henry W. Dent var i England. John Dent, som var en meget rig Mand, havde først i Tredserne sammen med en Artilleri-Officer Blakely grundlagt et Kanonstøberi i England, som var baseret paa én af Flakely opfunden Kanon. Foretagendet mislykkedes. Der tabtes uhyre Summer, og Følgen var ikke blot, at John Dent i 1865 saa sig nødsaget til at trække henved ¼ Million Pund Sterling ud af Huset, men hvad der var værre, at han tillige tilsatte sin Anseelse som Forretningsmand og derved svækkede Husets Kredit i England.

Der meldte sig snart andre Vanskeligheder. En kostbar Ladning The, som ikke var assureret, da Huset stod sin egen Risiko, gik tabt ved Skibbrud. Og samme Aar opdagede H. P.

Hanssen, at Hovedbogholderen i Shanghai, en Portugiser ved Navn Loureiro, havde forfalsket Bøgerne og gjort sig skyldig i meget omfattende Bedragerier. Ved en Ekstra-Revision konstateredes der straks en enkelt Forfalskning paa 33,000 Pund Sterling. Og nu kom det værste: Den følgende Nat stjal og tilintetgjorde Loureiro Husets vigtigste Handelsbøger. Han blev fængslet og senere for Falsk, Bedrageri og Underslæb dømt til 15 Aars Deportation til Loando, men Huset havde ved hans Svig lidt et samlet Tab paa 166,000 Pund Sterling, som var uerstatteligt, skønt der forelaa en til Vished grænsende Formodning om, at Loureiro ved en Broders Hjælp havde bragt betydelige Kapitaler i Sikkerhed, før Bedrageriet opdagedes.

Det viste sig nu at være i høj Grad uheldigt, at Huset havde bundet saa betydelige Kapitaler i Bygninger og Skibe. For at klare Vanskelighederne maatte det sælge to til Farten paa Jangse-Hankow kort forinden i Amerika byggede Dampskibe for 170,000 Pund Sterling, det vilde sige med et Tab paa over 50,000 Pund Sterling. Næppe var dette Skær klaret, før der i Maj 1866 udbrød en meget alvorlig Handelskrise i London, som hurtigt rev flere store Banker overende og forplantede sig helt ud til Østasien. The og Silke faldt brat og uventet meget betydeligt i Pris, og Dent & Co., som havde meget betydelige Sendinger undervejs til Europa, led atter uhyre Tab. Husets Repræsentant i London, Dent, Palmer & Co., som med stigende Opmærksomhed havde fulgt dets Kamp imod alle disse sammenstødende Ulykker, trak nu forsigtigt sin Blanco-Kredit tilbage, og Dent & Co. var dermed ude af Stand til at klare sine Forpligtelser. Efter flere Maaneders haabløse Kampe gik det stolte Handelshus i 1867 fallit, og dermed mistede H. P. Hanssen for tredje Gang alt, hvad han ejede.

Min Fader havde gennem sin Broders maanedlige Breve kunnet følge denne Udvikling, og næppe havde han af et Telegram til et hamborgsk Børsblad erfaret Husets Fallit, før han uden Opfordring og uden at kræve mindste Sikkerhed sendte sin Broder 6,000 Rigsdaler, som H. P. Hanssen modtog, hvad jeg her kun anfører som Bevis paa det trofaste Sammenhold og

hjertelige, tillidsfulde Forhold, der i god Overensstemmelse med Slægtens Traditioner bestod mellem Brødrene.

Under alle disse Genvordigheder havde H. P. Hanssen heldigvis hævdet sin Ære som en retskaffen, kyndig og fremragende dygtig Forretningsmand. Paa Børsen i Hamborg udtalte man, at han var den eneste af Husets Chefer, som ikke havde tabt Hovedet under Ulykken. Han blev valgt til at forestaa Husets Likvidation og var optaget deraf i de følgende Aar.

I 1865 var Alfred Dent i en Alder af 21 Aar kommen til Kina, for efter nogle Aars Forløb forudgaaende videre Uddannelse i Dent & Co. at afløse en af sine Slægtninge som Partner i Huset. I 1869 opfordrede han H. P. Hanssen til sammen med ham at grundlægge en ny Forretning. Alfred Dent raadede over en Kapital paa 80,000 Pund Sterling og dertil værdifulde Forbindelser indenfor det rige londonske Handelsaristokrati, idet han var en Søn af en af Cheferne for Dent, Palmer & Co. H. P. Hanssen modtog Tilbudet og grundlagde saa i 1869 sammen med Alfred Dent det endnu i Shanghai bestaaende Handelshus Alfred Dent & Co.

Alfred Dent & Co. maatte, sammenlignet med Dent & Co., begynde under beskedne Forhold, da dets Pengemidler var begrænsede. Men det overtog Dent & Co.s anselige Hus i Shanghai og udnyttede dets gamle Forbindelser. Handelen gik godt, og efter at Alfred Dent i 1872 ved sin Faders Død havde faaet en betydelig Arv og stillet Halvdelen af den til Husets Disposition, var det i Stand til at udvide Forretningerne meget betydeligt.

I 1873 aflagde H. P. Hanssen atter et Besøg i sit Hjem i Sundeved. Han tog Ruten over Alexandria, Venedig, Wien, hvor han besøgte Verdensudstillingen, London, hvor han blev meget vel modtaget af Alfred Dents højt ansete Slægt, hjem. Fra Nørremølle aflagde han i Sommerens Løb Besøg hos Slægtninge i Norge, Celle og Göttingen og hos Forretningsvenner i Rotterdam og England. Udrejsen foregik via Brindissi til Bombay, hvor Alfred Dent & Co. førte betydelige Forretninger, og derfra til Shanghai. I de følgende Aar

handlede Huset vedvarende heldigt, og midt i Halvfjerdserne havde H. P. Hanssen atter tjent en Formue, som var stor nok til, at han kunde tænke paa at vende Kina Ryggen.

I 1876 udløb hans Partnership. Alfred Dent foreslog ham at forlænge det. Men træt af Opholdet i Kina, hvor han nu havde levet i 24 Aar, ønskede han at trække sig tilbage til London, saa meget mere, som Suezkanalen midt i Halvfjerdserne havde dræbt Storhandelen, som den hidtil var ført i Kina, og han frygtede for kommende Vanskeligheder. Alfred Dent, som imidlertid i 1875 sammen med en yngre Broder Edward Dent, der dog ikke aktivt deltog i Forretningen, endvidere i London havde grundlagt Huset Dent, Brother & Co., opfordrede H. P. Hanssen til at indtage en ledende Stilling i dette Hus, og dette Tilbud tog han imod. Ud paa Sommeren 1876 forlod han derpaa Kina for over Japan og St. Francisco efter et Par Maaneders Ophold i Amerika at gaa tilbage til London, hvor han ankom henimod Aarets Slutning.

Dent, Brother & Co.s vigtigste Handel var The fra Ceylon. Mens H. P. Hanssen ledede den, fortsatte Alfred Dent med en ny Partner Huset Alfred Dent & Co. i Shanghai, og han blev snart optaget af mange andre Forretninger.

En gammel Bekendt af H. P. Hanssen, Baron Overbeck, østrigsk-ungarsk Generalkonsul i Kina og Japan — om hvem mere senere — havde i 1875 afsluttet Traktater med de uafhængige Rajaher og Sultaner af Nord Borneo, hvorved de imod en aarlig Afgift afstod et Distrikt paa 20,000 engelske Kvadratmil til ham med Ret til videre Overdragelse. Overbeck, som før havde været ansat i Dent & Co., var selv uden Kapital og overdrog sine Rettigheder og Forpligtelser til H. P. Hanssen, hvem han skyldte en betydelig Sum, og han overdrog dem atter til Alfred Dent.

Alfred Dent rejste derpaa i 1877 til Nord Borneo og bragte alle Dokumenter vedrørende Overdragelsen i Orden for efter sin Hjemkomst at tilbyde den engelske Regering at afstaa sin Rettigheder til England. Dent, Brother & Co. maatte foreløbig udrede alle deraf følgende Udgifter, og H. P. Hanssen føre

de dermed i Forbindelse staaende Forretninger. Underhandlingerne med Regeringen trak i Langdrag, og Udgifterne var allerede i 1880 voksede til 40,000 Pund Sterling. Da tog Baron Overbeck, som vedvarende var Parthaver, imod Alfred Dents Vilje 1881 til Berlin og tilbød Bismarck Nord Borneo, men samtidig sørgede han for, at den engelske Gesandt i Berlin blev underrettet om hans Tilbud. Gesandten indberettede, som tilsigtet, straks Sagen, og dette satte Liv i Gladstone, som da var ved Roret. Regeringen gik nu ind paa Alfred Dents Fordringer. Nord-Borneo kom under engelsk Overhøjhed, og i Foraaet 1882 dannedes »British North Borneo & Co., det store privilegerede Aktieselskab, som derefter bestyrede Nord Borneo med Alfred Dent, der samtidig blev adlet, som Direktør.

Sir Alfred Dent, som han fra nu af tituleredes, blev snart tillige meget stærkt optaget af andre Forretninger. I Aarenes Løb blev han valgt til Direktør for »London Westminster Bank«, Englands ældste og mest ansete Aktiebank, endvidere til Direktør for »Chartered Bank of India. Australien & China« og til Direktør for »Royal Exchange«, Englands ældste og et af dets største Sø-, Brand- og Livsforsikringsselskaber. Disse tre Poster beklædte han endnu efter Verdenskrigen. I nogle Aar var han desuden Præsident for »Peruvian Corporation« med en aarlig Gage af 2000 Pund Sterling. Følgen af denne stærke Optagethed var, at han næsten helt overlod Ledelsen af Dent, Brother & Co. til H. P. Hanssen, som fortsatte den indtil 1900, da han efter eget Ønske trak sig tilbage. Men efter Alfred Dents indtrængende Opfordring kom han ogsaa efter den Tid en Gang ugentlig paa Kontoret i London for at føre Tilsyn med Forretningen og give sine Raad. Han kunde ogsaa i andre Henseender glæde sig ved Alfred Dents fulde Fortrolighed og beholdt efter hans Ønske Prokura for Firmaet til sin Død for, som Alfred Dent sagde, »at holde sig i Reserve, hvis der skulde tilstøde ham selv noget«.

I London fandt H. P. Hanssen mange gamle Handelsvenner fra Østasien, med hvem han mødtes i »Oriental Club«. »Det er mig en stor Tilfredshed«, skrev han til mig et Par Aar

før sin Død, »at jeg som Udlænding har bevaret alle de Folks Tiltro og Venskab, der hørte til Huset Dent & Co. enten som Partnere eller i Husets Employ.« Hos Medlemmerne af den indenfor det engelske Handelsaristokrati højtansete Slægt Dent, som han var nøje knyttet til i over halvhundrede Aar, var han en altid velset Gæst. I Halvfjerdserne lod han sig naturalisere som engelsk Statsborger. I de sidste tyve Aar boede han i Sidcup ved London.

Da H. P. Hanssen i 1861 var Repræsentant for Dent & Co, i Tientsin, blev han udnævnt til portugisisk Konsul, og senere i 1866, da han var indtraadt som Partner i Huset, til portugisisk Generalkonsul for Kina og Japan. Denne Stilling indtog han til 1873, da Generalkonsulatet blev overdraget til en indfødt Portugiser. Konsulatets Funktioner bestod nærmest i at afgive Kendelser i Gældssager og Retstrætter. Dent & Co., mellem hvis Chefer Stillingen saa at sige havde været arvelig, havde altid Portugisere paa deres Kontorer, som agerede Tolk og Skriver. Iøvrigt foregik Rettergangen efter engelsk Lov.

Under sit lange Ophold i Kina kom H. P. Hanssen i Berøring med mange fremragende Mænd. Sir Robert Hart, den bekendte General-Inspektør for det kinesiske Toldvæsen, havde han i sin Ungdom stiftet Bekendtskab med i Dent, Beale & Co., hvor han begyndte sin Løbebane. Han opretholdt Forbindelsen med ham, og Hart gav bl. a. senere beredvillig Mænd, som H. P. Hanssen anbefalede til ham, gode Stillinger indenfor det kinesiske Toldvæsen.

Den bekendte engelske General Gordon stiftede H. P. Hanssen Bekendtskab med under Taiping-Opstanden først i Tredserne, da Generalen i nogen Tid boede hos Dent & Co. i Shanghai. Paa Sandwichsøerne mødte han i 1857 den foran omtalte Overbeck, en Apotekersøn fra Lippe-Debmold, som den Gang gik til Behring Strædet for at købe Pelsværk og Sperm-Olie af Indianerne. Nogle Aar senere traf de atter sammen som Kollegaer i Dent, Beale & Co. I Mellemtiden havde

Overbeck fisket Perler ved Karolinerne. I 1865 blev han af Huset sendt til New York for at kontrollere Bygningen af to nye Dampskibe. I Washington stiftede han Bekendtskab med en Stifdatter af den svenskfødte Admiral Dahlgren, som han senere ægtede. I 1866 kom han tilbage til Honkong, hvor han efter Dent & Co.s Fald med skiftende Held kastede sig ind i vovede Spekulationer og førte et stort Hus. Sidst i Tredserne blev han udnævnt til østrigsk-ungarsk Generalkonsul for Japan og Kina, og efter at han i 1873 havde indlagt sig store Fortjenester af de to Landes Repræsentation paa Verdensudstillingen i Wien, hvor H. P. Hanssen atter traf sammen med ham, blev han udnævnt til østerrigsk Baron. I de følgende Tider spekulerede han i Patenter paa elektrisk Lys, i Petroleumsboring i Hannover, i Indvinding af Aluminium efter nye Metoder m. m., indtil han, som foran omtalt, fik afsluttet Traktaterne vedrørende Nord-Borneo. Med sine gamle Venner fra Dent & Co. vedblev han at staa i Forbindelse, og han forstod med sin sjældne Overtalelsesevne atter og atter at vække deres Interesse for sine Foretagender. For H. P. Hanssen havde det den ubehagelige Følge, at han laante Baron Overbeck 4,900 Pund Sterling, hvoraf han aldrig fik Renter, og som, da Baron Overbeck i 1894 døde uden at efterlade sig Formue, ved hans Død maatte anses som tabt. Baronessen, som havde en betydelig Særformue, var en intim Ungdomsveninde af General Lé'e's Datter, som i første Ægteskab var gift med Prins en af Noer, i andet med General-Feltmarskal Grev Walderssee, der efter Overbecks Død tog sig af hans Sønner. Af disse var den ældste, som havde arvet Barontitlen, ved Verdenskrigens Udbrud i østerrigsk Tjeneste, de to yngste preussiske Officerer.

Oberst Raasløff stiftede H. P. Hanssen Bekendtskab med i 1863, da han kom til Kina som Danmarks Repræsentant for at afslutte en Handelstraktat. H. P. Hanssen fik Lejlighed til at yde ham forskellige Tjenester, og de vedblev senere at staa i venskabelig Forbindelse. Korrespondancen fortsattes, efter at General Raasløff var bleven dansk Gesandt i Washington,

hvorfra han gentagne Gange sendte H. P. Hanssen Gaver. Admiral *Sten Bille* lærte han ligeledes at kende i Kina i 1865, da han kom ud for at faa Traktaten ratificeret. Admiralen gav senere »Det store Nordiske Telegrafsekselskab«s første Bestyrere, Kaptajn *Suenson*, *Dreyer* og *Helmann* Anbefalings skrivelser med til ham, og derved lærte han ogsaa dem at kende.

Uagtet H. P. Hanssen levede sin meste Tid mellem Englændere, fulgte han vedvarende Forholdenes Udvikling i Danmark og Nordslesvig med megen Interesse. I hans Bogsamling havde han et lille men godt Udvalg af danske Bøger, som jeg arvede efter ham. Biskop *Mynsters Prædikener*, *Martensens Etik*, *Øhlenschlägers Tragedier*, *Paludan-Müllers Adam Homo*, som han næsten kunde udenad, hørte til hans kæreste Læsning.

Fra 1876, da han kom tilbage til London, til 1912, da han døde, besøgte han regelmæssigt sit Barndomshjem en Maanedstid hvert andet Aar. Efterhaanden, som hans Søskende døde, knyttede han intimere Forbindelse med deres Børn. Min Fader havde staaet ham særlig nær, og i Aarenes Løb givet ham mange Beviser paa sin Broderkærlighed. Efter hans Død fortsatte han Brevvekslingen med mine Søskende og mig, og han fulgte alle Grene af vor Familie med megen Interesse.

Naar han sad ene med os, fortalte han ofte interessante Træk fra sit rigt bevægede Liv. Dette gav for nogle Aar siden Anledning til, at jeg bad ham om at nedskrive sine Erindringer. Han lovede det, men erklærede samtidig, at jeg ikke maatte læse dem, mens han var i Live. Efter hans Død fik jeg dem tilsendt af Sir *Alfred Dent*. De fylder henved 500 tætskrevne Kvartsider, og det er paa Grundlag af dem, at jeg har skrevet denne lille Levnedstegning. Samtidig fik jeg alle mine Faders Breve til ham fra 1850 til 1892 tilsendt. Brevene fra 1864 har jeg 1914 — Halvhundredeaaret efter Krigen — offentliggjort i »Højmdal«.

H. P. Hanssen døde den 27. Marts 1912 paa Villaen »Longleat« i Sidcup ved London, hvor han havde haft sit Hjem i en længere Aarrække. Nogle Dage efter blev han jordfæstet

ved Josephkirken i denne By. Et talrigt Følge af gamle Venner, deriblandt mange, hvis Navne er højt ansete i den engelske Handelsverden, ledsagede ham til hans sidste Hvilested.

Hans Slægt bevarer ham i kærligt Minde.

H. P. Hansen.

To Bryllupper —

et i Skrydstrup 1685 og et i Sønderballe 1686.

Af Pastor emer. **M. H. Nielsen.**

I. Paa Bryllupsgaarden i Skrydstrup.

Lørdag den 18. Oktober 1685 holdtes der Bryllup hos Gaardmand Thomas Tjellesen i Skrydstrup.¹⁾ Navnet paa Brud og Brudgom nævnes ikke, men det maa vist have været sit eget Bryllup, han fejrede. Det omtales nemlig som »Thomas Tjellesens Bryllup«. Og det har vel været et Bryllup, som Bryllupper var flest paa den Tid. De strakte sig gerne over flere Dage. Sjælden blev der sparet paa Maden, som Gæsterne selv for en stor Del havde sørget for ved at sende Smør, Æg, Fjerkræ, Skinke o. s. v. til Bryllupsgaarden. Drikkevarer blev der ogsaa jævnlig nydt rigeligt af, undertiden mere end godt var. Det var — som ved andre festlige Lejligheder — navnlig Øllet, det gik ud over.

Mange Gæster synes der ogsaa at have været med ved Thomas Tjellesens Bryllup. De fleste var vel nok fra Sognets Hovedby, Skrydstrup, men der var ogsaa Folk fra Udal og fra Hørlyk. Enkelte udensogns Gæster var der ogsaa. Allerede her skal vi nævne enkelte af Gæsterne ved Navn.

Der er først Sognets Præst, Hr. Mathias. Hans fulde Navn er Mathias Thomsen Schinck. Han var Fynbo, barnefødt i Odense. Inden han blev Sognepræst i Skrydstrup, havde han været Kapellan hos sin Forgænger i Embedet, Hans Pedersen, der synes at være død først paa Aaret 1669. Maaske har han været gift med en Datter af Hans Pedersen. I et Skifte efter denne, dateret 3. Febr. 1669, siges det, at »den salige Mands Livsklæder, som ikkun vare saare ringe, ere sønderskaaren og gjort hans Datters Søn Klæder af og Enken et Skjørt.« Det er muligt, at denne Datter har været gift med Kapellanen. Ret længe kan Ægteskabet i saa Fald ikke have varet, idet han 1675 bliver gift med en Datter af den tidligere Borgmester Lauritz

Knudsen i Haderslev. Hun hed Birgitte.²⁾ Han var Præst her til sin Død 1704. De to sidste Aar havde han vistnok sin Efterfølger, Peder Rasmussen Als, som Medhjælper.³⁾ I sin Beskrivelse af Haderslev Amt fra 1775 siger P. Rhode om ham, at han var »velstuderet og havde Rigdom«. Paa sidstnævnte Punkt var han en Modsætning baade til sin Forgænger og sin Efterfølger.

Saa er der Sognets Degn — Johan Degn, som han altid kaldes i Tingbogen. Hans fulde Navn var Johan Hansen, og han var Gaardmand i Skrydstrup.^{3a)} I Tingbogen nævnes han allerede 1669 i det omtalte Skifte efter Hans Pedersen. Der staar heri, at Johan Degn har 4 Mark tilgode for »begge Begravelser. «^{3b)} Endvidere hører vi, at den fattige Præst, der har Kreditorer spredt omkring i alle Verdenhjørner, før sin Død har foræret Degnen sine Støvler og Sko — »for han tjente hannem i sit yderste«. Det tyder paa et godt Forhold mellem de to, vel ogsaa paa, at Johan Degn har været en tjenstvillig Mand. I samme Retning tyder vist ogsaa det, vi ellers hører om ham. En kort Overgang er Forholdet mellem ham og hans Bysbarn Niels Christensen dog mindre godt. En Dag i August 1680 har de i Skrydstrup Kro vekslet »tvistige Ord« med hinanden. Det ender med Proces. Ved et Møde for Øvrigheden kommer det dog snart til Forlig. Begge Parter betaler i Fællesskab Gebyret til Øvrigheden. Niels Christensen, der maa have været den mest skyldige, skal alene »staa for kongelige Brøder«. Hermed skal »al Kiv og Trætte« mellem de to være »ophævet, død og magtesløs«. Skulde nogen af dem bryde Freden, forpligter han sig paa Forhaand til at betale 10 Rd. i Bøde til Kongen.

Endelig nævner vi som Gæster ved Brylluppet Gaardmand Peder Lassen i Skrydstrup og Aftægtsmand Peder Hørlyk i Hørlyk. De to var Svogre. og det er dem, der bliver Hovedpersoner i det, som her skal berettes. Den førstnævnte synes af Natur at have været noget hidsig og haardhændet. For faa Aar siden havde hans Fader, Las Jørgensen, for Retten ført Klage over, at Sønnen havde overfaldet ham »med Slag«. Ogsaa her kommer det til Forlig »formedelst Godtfolks Forbøn og

Mellemhandling«. Faderen »rækker Hand til sin Søn og eftergiver hannem . . ., hvorpaa Sønnen bad strax sin Fader om Forladelse og udlover efterdags at ville leve ærlige og vel imod sine Forældre«.

Man var paa Bryllupsdagen naaet hen »ad Aften«. Johan Degn har, som han selv siger, »faaet Brud og Brudgom til Seng«. Det havde i tidligere Tid været Skik, at alle Gæsterne fulgte Brudgom og Brud til Sengs i Brudekammeret. Præsten holdt her en Tale til Brudeparret, der blev sunget Sange eller Salmer, og Brudeparret knælede ned i Bøn foran Brudesengen, inden de betraadte denne. *) Det er sikkert nok en Rest af denne gamle Skik, vi her staar over for. Muligt er det vel ogsaa, at andre end Degnen har taget Del i denne Følgen til Sengs. Saa meget er imidlertid vist, at der ikke kom ret megen Glæde ud af dette Foretagende, for Brud og Brudgom stod snart efter op af Sengen. Grunden hertil er sikkert den, at der blev Ustyr blandt Gæsterne, og at nogle af dem kom ind i Brudekammeret.

Først kom Peder Hørlyk. Han havde bedt sin Svigersøn, Hans Persen i Uldal, følge med derind: »Der vilde de sidde og drikke en Kande Øl sammen med Ro.« Sønnen Niels følger efter og siger til sin Fader: »Vil I følges med ind i Salen?« Men denne svarer: »Nej, her vil jeg blive siddende, her er saa roligt at sidde.« — Derefter sender Præsten Bud til Peder Hørlyk med Bøn om, at han vilde komme ind i Piselen og sidde der sammen med ham. »Gik han da endelig ud og satte sig hos Præsten, Hr. Mattis, i Brudesalen«.

Snart efter bryder Præsten op fra Gildet og begiver sig hjem. Ved et Landemode i Odense 1560 var der taget den Bestemmelse, at Præster skulde tage bort fra Bryllupper senest »ved ni Slæt«. ⁵⁾ Pastor Schinck har maaske kendt dette Paa-bud derovre fra sin Fødeø og draget sig det til Minde. I hvert Fald har han følt, at det nu for hans Vedkommende vilde være passende at afbryde Legen.

Da Præsten »er hjemgaaen«, vaagner der atter hos Peder Hørlyk en stor Lyst til at forlade Piselen for sammen med sin

Svigersøn at gaa ind i Brudekammeret, hvor de vilde sidde sammen i Ro og nyde en Kande Øl. Med den saa højt attraaede Ro blev det dog kun saa som saa. Der fulgte nemlig snart flere efter, saaledes den førnævnte Gaardmand Peder Lassen i Skrydstrup. De to Svogre kommer snart i Ordstrid, og ret længe varer det ikke, før Striden gaar over til Haandgribeligheder, idet Peder Hørlyk giver sin Svoger »en under Øret«. En behjertet Mand, Peder Christensen fra Uldal, siger til Peder Lassen: »Forliges nu vel sammen med hverandre, du og Peder Hørlyk, efterdi I er Svogre og Venner«. Det gode Raad fandt dog ikke Ørenlyd. Peder Lassen siger til sin Svoger: »Hvorfor slaar I mig, der skal fare en Djævel udi eder«. Og »fore de saa sammen og grebe hverandre i Haaret.«

Nu optræder Johan Degn som Fredsstifter. Ham havde Karen Hørlyks, Peter Hørlyks Hustru, opsøgt inde i Brudesalen, hvor han sad, og bedt ham, om »han vilde komme og styre noget til Rette«. Foreløbig lykkedes det ham at faa Peder Lassen med sig ind i Piselen eller Brudesalen, og han beder ham om at blive her. Det vil Peder Lassen dog ikke. »Vil I have, at jeg skal staa og lade mig slaa«, spørger han, slaar i Bordet og siger: »Jeg er Karl for mig, de skal faa en Ulykke«. Saa slider han sig fra Johan Degn og vil ind i Brudekammeret igen. Hans Kones Søstre, Bodel Peders og Merete Hanses, stiller sig mellem Døren og ham, men han sled dem »hver til sin (Side) og stødte Døren op. Straks efter blev der Raaben i Kammeret.« De stridende har paany faaet hinanden i Haaret, Lyset vælter ned af Bordet og slukkes. I Mørket har Peder Hørlyk faaet sin Kniv frem, og med den stikker han sin Modstander.

Inde i Piselen faar Johan Degn nu tændt et Lys, og med det i Haanden vil han gaa ind i Brudekammeret. I Døren møder han Peder Lassen, der siger: »Han stak mig«. Paa Spørgsmaal om, hvem der havde stukket ham, svarer han blot: »Nu har jeg faaet nok.« Saa synker han død om paa Gulvet.

Da Hans Jørgensen fra Uldal lidt efter kom ind i Brudekammeret, saa han, at Vinduet var »udstødt«, og han fik den

»Formening, at Folkene der var inde, maatte have gaaet derud af.«

II. Fra Gram Herreds Ting.

Scenen forlægges nu fra Bryllupsgaarden til Gram Herreds Ting. Hvor laa saa det? Uvilkaarlig søger man mod Vest til det Sogn, der har givet Herredet Navn. Men Gram Sogn og Gods var blevet udskilt fra det øvrige Herred og havde faaet sin egen Retskreds. Vi maa vende vort Blik i modsat Retning. Lidt øst for Skrydstrup By begynder der en gammel Vej, som nu om Dage er grumme lidt befærdet. Den kaldes Tingvejen. Ad den er Sognets Beboere gaaet i gamle Dage, naar de skulde til Tings ved Tørning i Nabsognet Hammelev. Hvor længe Tingstedet har været her, kan næppe siges, men flere Ting viser, at det i hvert Fald fandtes her, da det omtalte Drab skete. Oprindeligt er Tinget sikkert ogsaa her holdt under aaben Himmel. Men ret tidlig har man faaet bygget et Tinghus til Skærm mod Kulde og ondt Vejr. I 1676 hører vi om, at Tinghuset trænger til Reparation, »efter som det ganske er forfalden«. Herredsfogden spørger de paa Tinget forsamlede Sognefogder, hvad de vilde »resolvere« om en saadan Reparation. Hertil svarede de »samtlige«, at de begærede »Opsættelse, til Gud vil, at de store Skatter, som er paabudet, maatte forlindres.« Saa »vilde de nok dertil give, hvad Ret var.«⁶⁾ Helt ungt kan det forfaldne Tinghus jo næppe have været. Antagelig har det ligget paa det Sted, hvor det laa et Hundrede Aar senere: øst for Vejen mellem Tørning Mølle og Tørning Kro, ud for det Sted, hvor Udløbet fra Stevning Dam begynder,⁷⁾ Her mødtes flere Veje og Stier fra Hammelev og omliggende Sogne.

Til bedre Forstaaelse af det efterfølgende skal forudskikkes nogle Bemærkninger om Rettens Gang ved Herredstinget, særlig om de Personer, der tog Del i Rettens Pleje her. Det var ikke saa helt faa. Paa den Tid er der i Gram Herred to »kongelige Fogder« — Herredsfogden og Ridefogden. Den gamle Herredsfoged, Gaardmand Jep Andersen i Bæk, Nustrup Sogn var — som Indskriften paa hans Gravsten i Nustrup Kirke viser

— død 24. April 1670. Først paa Aaret 1671 støder vi i Tingbogen paa den nye Herredsfoged: Peder Hansen Holm, der samme Aar køber Fæstegaarden Selskær i Jegerup Sogn. Sidst i Halvfjerdserne maa han — vistnok paa Grund af en Strid med nogle af Sognets Bønder — fratræde sit Embede. I August Maaned 1680 bliver den »forrige Herredsfoged« dog atter indsat til »fremdeles som tilforn« at forvalte Retten i Gram Herred. Samme Aar sælger han Gaarden i Jegerup. En Tid synes han at have boet i Haderslev. Ved sin Død omkring ved Aaret 1706 var han vistnok — som sine nærmeste Efterfølgere — Forpagter paa den kongelige Avlsgaard Tørning i Hammelev Sogn.⁸⁾ Ridefogden i Gram Herred hed paa den Tid Nicolas eller Nicolai Rye. Han boede vistnok hele Tiden i Haderslev, hvor han 1707 vælges til Borgmester, men knap en Maaned senere bliver han afsat.⁹⁾ En Herreds- eller Tingskriver besørgede det skriftlige Arbejde ved Tinget.

Foruden de her nævnte Mænd var der tre Grupper af Mænd, hver Gruppe paa 8 Medlemmer, der havde en Gerning at røgte paa Herredstinget. Først maa nævnes de 8 Sandemænd, en Slags Nævninge eller Dommere.¹⁰⁾ De afgav Kendelse (svor) eller dømte i flere forskellige Sager saasom Manddrab, Hærværk, (Vold), Markeskel og Voldtægt. De skulde bo spredt over hele Herredet — to i hver Fjerdings. Inden de tiltræder Stillingen, skal de aflægge Ed paa, at de ikke i deres Embede vil gøre andet end »det retteste og det sandeste«. I selve Ordet Sandemand ligger der vel ogsaa en Antydning af, at vedkommende maatte høre til de »bedste og sandeste« Mænd.¹¹⁾ Men selv om Sandemændene blev tagne mellem Egnens fremmeligste og mest ansete Mænd, hænder det dog, at en og anden af dem ikke magter at skrive sit fulde Navn, men maa nøjes med som Underskrift at sætte nogle faa Bogstaver eller et Bømærke. For deres Ulejlighed kunde de gøre Krav paa »Hesteleje« eller Rejsegodtgørelse. Sandemandsembetet var livsva- rigt, hvis da vedkommende ikke selv forbrød sig mod Loven. Denne Bestemmelse er maaske senere hen ikke holdt saa nøje.¹²⁾ I Gram Herred er der dog tilsyneladende ringe Skiften.

I Tiden fra 1661 til 70 gaar der kun een Mand ud. To af Mændene fra 1661 fungerer endnu 25 Aar efter. Blandt de afgaaede synes to at være afløste af Sønner. Mellem 1670 og 1680 bliver Peder Hørlyk udnævnt til Sandemand. Den første Tingdag i Aaret 1681 faar han og en anden Sandemand overdraget det Hverv »at forsegle i dette Aar«. Det Hverv at forsegle de paa Tinget udstedte Dokumenter synes at være gaaet paa Omgang mellem Sandemændene. Havde Herredsfogden Forfald, eller han var Part i den Sag, der var til Behandling, traadte en af Sandemændene i hans Sted som Vicefoged. Et Par Gange optræder Peder Hørlyk som Tingholder eller stedfortrædende Herredsfoged. Det var saaledes Tilfældet den sidste Tingdag i Aaret 1684.

Foruden Sandemændene var der 8 Ransuævninge. Ofte kaldes de ogsaa blot Nævninge. De dømte i Sager vedrørende aabenlys Krænkelser af Ejendomsretten. Deres Funktionstid var kun et Aar. Den første Tingdag efter Nytaar blev de indsat i Embedet efter at være edfæstede. Dette Ting var særlig betydningsfuldt. Det blev i den største Del af Sønderjylland kaldt Allemandstinget, i den største Del af Nørrejylland Snapstinget og i Ribeegnen Driktinget. De tre Navne antyder vel, at Aarets første Tingdag var særlig godt besøgt, og at der paa den Dag blev drukket en Del. Sidstnævnte Betegnelse synes iøvrigt en Tid at have været brugt i de fleste nordslesvigske Herreder.¹³⁾ Gram Herreds Tingbog for 1674 begynder med Ordene: I Jesu Navn. Neden under staar der: Dricke Ting. Ogsaa det følgende Aar bruges Ordet Drikkinget.

Endelig maa vi nævne de 8 Tinghørere, der fungerede som Retsvidner. De kaldes ogsaa Tinghøringsmænd, Ottemænd eller Stokkemænd. Det sidste Navn hidrører fra, at de havde deres Plads indenfor eller paa de 4 Stokke, der omsluttede Tingstedet. Deres Funktionstid strækker sig kun over een Dag. De møder da frem fra hele Herredet, som Regel flest fra de Sogne, hvorfra der den Dag er Sager til Behandling. Fra flere Herreder hører vi om, at det kunde knibe med at faa Tinghørerne til at give Møde og med at faa dem til at vente, til Retsmødet var

sluttet.¹⁴⁾ Samme Vanskelighed har vel ogsaa gjort sig gældende i Gram Herred. Det er da rimeligt, at man fortrinsvis har taget Tinghørerne blandt de nærmest boende. Særlig paa-faldende er det, saa hyppigt Tingstedets nærmeste Naboer, Kromanden og Mølleren i Tørning, optræder som Stokkemænd.¹⁵⁾ Ogsaa heri har vi et Vidnesbyrd om, at Tinget paa den Tid holdtes i Tørning.

Lørdag var Tingdag for Gram Herred. Men det var ikke hver Lørdag, der holdtes Ting. Det hænder ogsaa, at der er fastsat en Tingdag, men Tinget bliver ikke holdt, da kun Ottemændene har givet Møde. I 1685 er der kun 19 Tingdage, og der er Aar, hvor Tallet er endnu lavere. — Drabet i Skrydstrup fandt jo Sted Søndag den 18. Oktober. Den følgende Tingdag bærer helt igennem Præg af dette Drab. Først hører vi om, at Herredsfogden »1. 2. og 3. Gang opraabte«, om der var nogen tilstede med Fuldmagt fra den dræbtes Enke eller Arvinger. Da der ingen melder sig, konstituerer Ridefogden »ex officio« (paa Embeds Vegne) Nis Iversen, Fredsted, som Eftermaalsmand, eller som den, der skulde »paatage sig« den dødes Sag og den til »Endskab prosequere (forfølge), saa vidt Lov og Ret er«. Det var nemlig gældende Ret, at den enkelte — ikke det offentlige — maatte paatale de Retsbrud, der blev begaaet imod ham. Det var Eftermaalsmandens Opgave at tage sig af den Sag. I Almindelighed er det en af den paagældendes nærmeste Slægt, der fik det Hverv. Nis Iversen fremkom nu først med en Klage, hvori det hedder, at Peder Lassen er »efter Formening uskjellig dræbt«. Dernæst begærer han, at de seks Mænd fra Skrydstrup, der om Mandagen sammen med en Sandemand »efter Befaling« har været tilstede i Thomas Tjellesens Gaard for at foretage Syn over den dræbte, her »for Ting og Ret« edelig skal bevidne det af dem foretagne Syn. Efter aflagt Ed bevidner da de seks Mænd, at de har »synet og beset den ihjelstukne og befunden, at han var ved den højre Bryst over Patenten indstukken, og er Saaret ungefehr af halvanden Fingers Brede. Og laa han endnu inde i Piselen De fandt hverken brun eller blaa, ej heller nogen videre Saar paa hannem«.

— Saa begærer Nis Iversen, at Folk, som har været tilstede, »da Gerningen skete«, skal indstævnes for Retten som Vidner. Det sker de følgende Tingdage, og det er de for Retten aflagte Vidnesbyrd, vi foran har gengivet Hovedindholdet af. Endelig begærer han, at ogsaa Sandemændene maa blive indstævned. De skal være tilstede ved Fremførelsen af Vidnesbyrdene og senere træffe Kjendelse i Sagen.

Den 15. December 1685 — sidste Tingdag det Aar — bliver Peder Hørlyks Skæbne beseglet. De otte Sandemænd er da forsamlede paa Tinget for at »tye«¹⁶⁾ og sværge« i Drabssagen fra Skrydstrup. Herredsfogden »tilfinder« eller »tildømmer« dem nu »derom at gjøre deres Ed og Toug«¹⁷⁾ saaledes, at Kongen sker Ret og Bonden ingen Uret.« I den afgivne Kendelse maa Sandemændene indrømme, at Peder Lassen har »ringet efter det onde« hos sin Modpart. Hans Ord »de skal faa en Ulykke« viser, at han »nok som har haft i Sinde at hænde eller gjøre Ulykke«. Men meget mere er der at bebrejde Peder Hørlyk. Da Peder Lassen paany opsøgte ham i Brudekammeret, har han »ikke det ringeste Ord talet«, hverken sagt, at han ikke vilde have nogen Klammeri med Peder Lassen eller nogen anden, »langt mindre sit Sæde endtviaget (undveget) til at ville fly Peder Lassen og gange sin Vej af Kammeret med Fred«. Ej heller havde han »haft Saar eller Hug eller var nød til at verie sit eget Liv efter Loven«. Peder Lassen var jo ikke kommen ind i Kammeret »med væbende Hand eller med nogle dødelige Gevehre som enten Kniv, Kaare eller Øxe.« Kjendelsen ender med de Ord: »Tho (da) ved vi ikke herudi rettere at kjende og dømme, at som Peder Hørlyk, der for samme Sag er hortrømt og Gjerningen paa sig taget, jo haver dræbt sagesløs Mand, og er fordi (derfor) skyldig sin Fred at miste, og det saa sandt hjelpe os Gud og hans hellige Ord.«

Saa var Peder Hørlyk da erklæret fredløs, og de Kaar, der ventede en saadan, var ikke just blide.¹⁸⁾ Den fredløse var saa at sige udstødt af Samfundet. Efter faa Dages Forløb — oprindelig »inden Dag og Maaned«, senere efter Forløbet af tre Døgn — skulde han forlade Kongens Riger og Lande. Det gjaldt

baade Kongeriget og Hertugdømmerne. Efter Rømningsfristens Udløb maatte ingen huse ham eller tage sig af ham. En Tid havde det endog været tilladt at slaa ham ihjel. Denne Tilladelse havde i særlig Grad gældt den dræbtes Slægtninge (Blodhævn). — Vi hørte foran, at Peder Hørlyk var rømmet, inden han mistede sin Fred. Det er rimeligvis sket straks efter Drabet. Saadan bar de fleste Drabsmænd sig ad, idet de overlod til Slægt eller Venner at tage sig af deres Sag.

Det var lige før Jul, Peder Hørlyk blev svoret fredløs. At det ikke har været nogen særlig lys Jul for ham derude i det fremmede eller for hans Familie derhjemme, kan vi nok forstaa. Henimod Slutningen af Januar faar Karen Hørlyk Besøg af begge de kongelige Fogder, Herredsfogden og Ridefogden, samt af 6 Mænd fra Skrydstrup Sogn. De skal vurdere det »ringe Gods og Løsøre«, der tilhører hende og hendes Mand -- »eftersom hans Hovedlod for begangen Manddrab er til kongelig Majestæt forfalden«. Fredløshed drog, som vi ser, ogsaa økonomiske Følger efter sig. Fortegnelsen over Ægteparrets Ejendele ser saaledes ud:

»Først 2de Kjør, som de gamle var lagt til Aftægt, agtet for	17 Mk. 1. (ybsk)
4 Faar à 1 Mk.	4 —
2 Skp. Mynt Roug à 2 Mk.	4 —
6 Skp. udi Heeland à 1 Mk. 8 sk.	9 —
2 Bitræer, hel slette	2 — 8 sk.
1 gl. Egeskive	1 —
1 gl. Kornbing ¹⁰⁾	1 — 4 sk.
Skorstenstøj	8 sk.
½ Td. med 2de Sibøtter	10 sk.
1 daglig Seng	6 —

Summa 45 Mk. 14 sk.

Boet kan vel nok med Rette betegnes som »ringe«. Vurderingsmændene har antagelig ogsaa ved deres Ansættelse været saa lempelige som vel muligt. Peder Hørlyk har vel nok taget med sig, hvad der fandtes af Penge, og hvad der i en Fart kunde gøres i Penge. Den gamle Mand, der næppe kunde gøre sig Haab om selv at bjerge Føden, maatte jo have noget til Livets

Ophold. — Det var dog ikke alle de 45 Mark, der tilfaldt Kongen eller Staten. Fra nævnte Sum »afgaar den halve Del, som er hans Hustrus Anpart, som er 22 Mk. 15 sk.« Det er endog muligt, at Kongen har været saa naadig at lade hende beholde sin Part. Det skete i hvert Fald jævnlig.²⁰⁾

Men Karen Hørlyk har vel gaaet med Forventning om, at den kongelige Naade skulde række endnu videre ud. Det var en kendt Sag, at Folk, som havde mistet deres Fred, kunde købe den tilbage igen hos Kongen, der da tildelte dem et Oprejsnings- eller Fredebrev.²¹⁾ Først maatte der dog ske en Udsoning med den dræbtes Slægt, der havde Krav paa Erstatning — Mandebod. At Peder Hørlyks Slægt har næret Tanker i den Retning, fremgaar af en lille Begivenhed, som fandt Sted hin 19. December lige efter Oplæsningen af Sandemændenes Tov. Da traadte Ebbe Jensen — sikkert en nær Slægtning, der handler paa Familien Hørlyks Vegne²²⁾ — frem paa Tinget, hvor han ikke blot begærer en Afskrift af »Dommen«, men han udtaler tillige, at han »skyder sig til Kongen og Hans højvise Raad at søge bedre Naade, og byder Bod og Bedring til den afdødes Frænder, og ellers erklærer ikke at have paa Sandemændenes Toug noget at appellere, men alene vil søge Naade.²³⁾ Man kan maaske lige som høre den gamle Sandemands Røst gennem Ordene: Han har ingen Bebrejdelser til sine gamle Kolleger. De maatte dømme saadan. Skal han redde sit Liv, maa han ty ind under kongelig Naade.

For nylig var der to Mænd fra Egnen med et Drab paa Samvittigheden, der havde faaet deres Fred hos Kongen, efter at de havde udsonet sig med den dræbtes Slægt. Den ene var Herredsfogden i Haderslev Herred, Nis Hansen Keding paa Olufskær i Starup Sogn.²⁴⁾ Han var kommen for Skade at dræbe Mikkelt Sørensen fra Magstrup. Nu havde han ikke blot betalt den dræbtes Slægt den af Loven fastsatte Mandebod — tre Gange 18 Mark — men godvillig ydet en Overbod (Gørsum), hvorfor Slægten giver ham en »sikker og fri Orfejde« (Forsikring) med Tilsagn om, at der ikke i Fremtiden skal »ankes« paa ham i nogen Maade »for denne Vaadesag«. Det paalægges da — i Juli

1680 — Rigefogden at »lyse Kongens Fred« over Drabsmanden. Paa den Tid er Nis Hansen Keding Herredsfoged i Gram Herred i den midlertidig afsatte Peder Hansen Holms Sted. Da Peder Hørlyk paa samme Tid var Sandemand, kan der ingen Tvivl være om, at Karen Hørlyk har kendt den Sag.

Rimeligt er det, at hun ogsaa har hørt om Frederik Jørgensen paa Fuglsang i Oksenvad Sogn, der for en 25 Aar siden var »kommen til Ulykke« og havde »ud af Vaade« dræbt Hans Hansen i Ørsted. I flere Aar var han »landflygtig«, men saa bliver han forligt med den dræbtes Slægt, der ligeledes giver ham »en fri og sikker Orfejde« med Tilsagn om, at Drabet »aldrig skal blive mere tænkt, hævnnet eller angret paa Frederik Jørgensen eller nogen af sine enten med Ord eller Gerninger.« De skal herefter »leve med hverandre rolig, fredelig og vel uden alt Had og Fjendskab«. Og saa bliver han da — i Foraaret 1662 — »af kongelig Naade . . . perdoneret.«²⁵⁾

Maaske Karen Hørlyk ogsaa har hørt om et Drab, der fandt Sted 1627ovre paa Vestkysten. Præsten Hans Andersen i Skærbæk var da »geraadet i Slagsmaal« med Nabopræsten, Kristen Billum i Brøns og havde dræbt denne med en Pennekniv. Hans Hustru, Lene Ivers Datter, faar imidlertid »ved Tingsvidner og Sandemænds Tov« godtgjort, at det er Præsten i Brøns, som »først har overfaldet og slaæet« hendes Mand, der har handlet i Nødværge. Kongen udsteder da 22. Juni 1630 et »Oprejsnings- og Fredebrev« for Hans Andersen. Heri siges det, at Kongen har tilgivet ham hans Gerning, saa den »ikke nu skal komme ham til Hinder eller Skade i nogen Maade«. Og det tillades ham atter at søge Præstekald — dog uden for de jydskes Stifter.²⁶⁾

Det kunde vel ikke siges, at Peder Hørlyk havde handlet i Nødværge, og det Drab, han havde gjort sig skyldig i, kunde heller næppe kaldes Vaadedrab. Alligevel har Karen Hørlyk sikkert nok til det sidste haabet paa en god Udgang paa Sagen. Hvordan gik det saa? Der forløber henved tre Aar, inden Peder Hørlyks Navn atter nævnes i Tingbogen. Det er den 3. November 1688. Herredsskriverens Beretning om, hvad der hændte hin

Dag, er desværre grumme kortfattet. Der er, siger han, »intet andet vorden forrettet end som de tvende Domme . . . for begangen Manddrab er vorden for Retten« oplæst tilligemed »hans kongelige Majestæts allernaadigst derpaa givne Confirmation til Dommene Execution«. Beretningen slutter med at udtale, at Dommene over »de tvende Fanger straxen (er) vorden exequverit, og henrettede«. Den ene af de to Fanger er Peder Hørlyk, og det er rimeligvis i Haderslev, han sidder fangen. Vi faar intet at vide om, naar han er kommen i Fængsel, eller hvor han har levet i den lange Tid, siden Drabet fandt Sted. Har han flakket om som landflygtig uden for Kongens Riger og Lande, eller har han vovet at drive om inden for Landets Grænser, selv om han derved forbrød sin Hals, om han blev paagreben? Der var adskillige fredløse, der indlod sig paa dette Vovestykke. Baade Politi og Fængsler var det sparsomt med paa den Tid.²⁷⁾ Men Rettens Arm har, som vi ser, nu faaet ham fat. Og nu maa han bøde med Liv for Liv. For hans Vedkommende har der ikke været saadanne formildende Omstændigheder tilstede, at der kunde gives ham Del i Den kongelige Naade.

Paa Hammelev Mark lidt syd for Landevejen mellem Haderslev og Ribe ligger der en Høj, som bærer Navnet Loddenhøj — i en Mark af samme Navn. . Paa denne Høj skal de paa Gram Herreds Ting domfældtes Afstraffelse have fundet Sted.²⁸⁾ Og her er Peder Hørlyk sikkert nok ogsaa henrettet. Antagelig er det den daværende Skarpretter eller Mestermænd i Haderslev Christopher Soltwedel, der har foretaget Henrettelsen. En Skarpretter var foragtet af alle »ærlige« Mennesker, derfor var vel ogsaa hans Embede som Regel godt lønnet. I Haderslev havde han Fribolig med Have og Gaardsplads uden for Byen, en fast aarlig Løn af 40 Mk. l. og flere forskellige Sportler. Desuden fik han ekstra Betaling, hver Gang han var i Funktion.²⁹⁾ Han har sikkert ved forefaldende Lejligheder »praktiseret« ved Omegnens Rettersteder. Om en af hans Forgængere, Mester Hans, hører vi saaledes, at han 1641 fra Ribberhus Len faar udbetalt 40 Dlr., fordi han ved Lenets 4 Ting-

steder har kagstrøget 12 Kvinder, »som havde forset sig med Beliggelse.«³⁰⁾

En Henrettelse kunde foregaa paa flere Maader. Mens Troldkvinden gerne blev brændt, blev den, der var dømt til Døden for Tyveri, hængt op i den Galge, der som Regel fandtes ved hvert Rettersted. De fleste dødsdømte blev dog nok hals-huggede — med Sværd eller Økse. Hængning betragtedes som den haardeste Straf, og den førte Vanære med sig. Det blev derfor betragtet som en Naadesag, naar nogen fik Straffen forandret fra Hængning til Halshugning. Antagelig er Peder Hørlyk blevet halshugget. Maaske har han ogsaa — som Skik var flere Steder — modtaget en styrkende eller bedøvende Drik, inden han blev halshugget.³¹⁾

I Danske Lov,³²⁾ — der gengiver tilsvarende Bestemmelser i den kongerigske og den slesvigske Kirkeordinans — er det paa-lagt Præsterne ofte at besøge »Misdædere, som for deres Misger-ninger paa deres Liv sidde i Fængsel« og »undervise dennem til deres Synders Vederkjendelse og Guds Naades Tilflugt«. Det paalægges dem tillige at følge de dødsdømte til Retterstedet »og intet efterlade af den Undervisning og Formaning, som dem til deres Salighed kan gives, og ej overgive dennem, førend de blive henrettede«. Disse Lovbud er naturligvis ogsaa praktise-rede over for Peder Hørlyk — vel nok af den Præst, i hvis Sogn han sad fængslet. Vi kan dog ikke tvivle om, at den Mand, der tidligere havde været hans Sjølesørger, Matthias Schinck, som tilmed boede i Nærheden — jævnlig har besøgt ham og maaske ogsaa fulgt ham til Retterstedet. Hvem ved, om ikke ogsaa Jo-han Degn har gæstet ham og »tjent hannem i sit yderste«.

Af de 8 Mænd, der den Dag var Tinghørere, var kun een fra Hammelev, de 7 andre var fra Skrydstrup Sogn. En af de syv er Thomas Tjellesen, han, hvis Bryllup hin Efteraarsdag for 3 Aar siden var endt som et Sørge-spil, der førte saa megen Ulykke med sig. Vi kan dristig gaa ud fra, at de 7 Mænd ikke er de eneste fra Skrydstrup, der har overværet Henrettelsen. I Almindelighed mødte Folk frem i tætte Skarer — baade gamle og unge — for at overvære en Henrettelse. Maaske de syv har

været med til at slaa Kreds eller danne Ramme omkring det blodige Skuespil, Det kunde nemlig knibe med at holde de nysgerrige Tilskuere i tilbørlig Afstand.³³⁾ Der var ogsaa nogen, der søgte at trænge sig frem af mere praktiske Grunde. De vilde se at tilvende sig noget af den henrettedes Blod, der mentes at være et udmærket Lægemiddel mod Ligfald, engelsk Syge og anden Sot. Særlig eftertragtet var Blodet af en **Morder**.³⁴⁾ Den Omstændighed, at der var to, som skulde henrettes, har naturligvis ogsaa virket dragende. Den ene af dem var tilmed ikke nogen helt almindelig Forbryder. Han var jo en af Egnens kendte Skikkelser, For faa Aar siden var han optraadt paa Tinget som Dommer, ja enkelte Gange som Herredsfoged.

Da nu Henrettelsen havde fundet Sted, fik Familien vel Lov til at tage Peder Hørlyks Lig med sig for at stede det til Hvile paa Hjemsognets Kirkegaard? Ønsket om at komme til at hvile i indviet Jord var brændende hos mangen dødsdømt saavel som hos hans Familie. Det har sikkert ogsaa været Tilfældet her. Vi hørte, at Præsten ikke maatte forlade den dødsdømte, før Henrettelsen havde fundet Sted. Var den fuldbyrdet, saa var det ogsaa forbi med den præstelige Betjening. Præsten maa — hedder det i Danske Lov 2—10—4 — »ej kaste Jord paa eller holde Ligprædiken over nogen, som for sin Misgerning er bleven rettet, eller har myrdit sig selv med Vilje«. Hverken Selvmorderen eller den henrettede kunde gøre Krav paa en »ærlig, kristen Begravelse«. Begge blev som Regel begravede paa Retterstedet eller i Nærheden af dette. Ogsaa her gælder dog det gamle Ord, at der er ingen Regel uden Undtagelser. Selvmorderen kunde blive begravet paa Kirkegården, naar han havde handlet »i Sygdom og Raseri«. Der findes ogsaa Eksempler paa, at der er sket Undtagelser over for henrettede.³⁵⁾ Det mest sandsynlige er vel nok, at Peder Hørlyk ligger og sover sin sidste Søvn i Loddenhøj derhenne paa Hammelev Mark.

III. Peder Hørlyks Hjemstavn og Slægt.

Inden vi tager Afsked med Peder Hørlyk, vil vi dvæle lidt ved hans Hjem og hans Slægt. I Tingbogen kaldes han **snart**

Peder Hansen, snart Peder Hørlyk. Det sidste Navn har han naturligvis fra Stedet, hvor han boede. Nu om Dage er Hørlyk en By med en enkelt Gaard og 8 mindre Ejendomme i den nordvestlige Del af Skrydstrup Sogn. For en Del Aar siden var der to Gaarde her. De laa, fortæller gamle Folk, saa tæt op ad hinanden, at de var fælles om en Lade. Saa var der ogsaa et Kaadnersted, der laa ved Skellet mellem Skrydstrup og Nustrup Sogne. Man mener, at det i sin Tid er skilt ud fra en af de to Gaarde som et Aftægtssted. Det er maaske her, at Peder og Karen Hørlyk har haft deres Aftægtssæde.

Af Skatteregistre for Tørring Len fra 1542 synes det at fremgaa, at der paa den Tid kun var een Gaard i Hørlyk. Den var beboet af Peter Negelsen eller Peter Nissen, som han ogsaa kaldes. Da den Skat, han svarer til Kronen, er betydelig større end den, der svares af Sognets andre Bønder, faar man Indtryk af, at Hørlyk har været en større Gaard. Samme Indtryk faar man ved en Sammenligning med Ydelserne fra andre Gaarde i Lenet.³⁶⁾

Gennem en Fortegnelse over Tiendeydere i Ribe Stifts sønderjydske Herreder fra 1599 faar vi nogen Oplysning om Ejendomsforholdene i Skrydstrup Sogn paa den Tid, særlig over Gaarden Hørlyk.³⁷⁾ Foruden Præstegaarden, der er tiendefri, er der 21 Gaarde i Sognet: 2 i Lilholt, 4 i Uldal, 14 i Skrydstrup og 1 i Hørlyk. Alle Bønderne er Tjenere under Haderslevhus -- ogsaa de 3 Selvejere. Forskellen mellem Selvejere og Fæstere er iøvrigt ikke ret stor. Manden paa Hørlyk var Fæster. Han bar Navnet Niels Hørlyk. Mens Sognets andre Bønder er inde under Markfællesskab, har han sin Jord for sig selv. Han »haver ikke hans Jord i Otting, men han haver en stor Plovs Avl, en Enstedgaard«, hedder det. De fleste Gaarde er delt mellem to Besiddere. Paa to af Selvejergaardene er der endog 3 Ejere. Niels Hørlyk troner derimod som ene Mand paa Sognets største Gaard. I 1629 er der ogsaa een Mand paa Hørlyk, Hans Nielsen.³⁸⁾ 1649 sidder Niels Hansen som ene Mand paa Hørlyk.³⁹⁾ I 1672 er Gaarden derimod delt mellem to, Peter Hansen og Niels Hansen.⁴⁰⁾ Det er muligt, at der har været Slægtskabs-

baand mellem de skiftende Besiddere fra 1542 til 1672. Navnene før 1650 tyder i den Retning. Mere tvivlsomt stiller Sagen sig for Tiden mellem 1650 og 72.⁴¹⁾ Derimod synes det at være utvivlsomt, at Efterkommere af Ægteparret Peder og Karen Hørlyk uafbrudt har siddet paa den vestre Gaard i Hørlyk to Hundrede Aar frem i Tiden.

Foran har vi hørt om en Svigersøn og en Søn af Peder Hørlyk, som begge var tilstede ved Thomas Thjellesens Bryllup. Sønnen kaldes snart Niels, snart Niels Persen og snart Niels Hørlyk. Det er aabenbart ham, der har overtaget Fædrenegaard, da Forældrene kom paa Aftægt. 1686 nævnes han som Sognefoged. En Bemærkning fra Begyndelsen af 1685 gør det sandsynligt, at han allerede da har været det. Ved Brylluppet søgte han at faa sin Fader bort fra Ølkanden. Da det ikke lykkes, gaar han — ligesom Præsten — hjem. Baade som Søn og som Sognefoged har han vel ønsket at være uden for den Leg, der nu var ved sin Begyndelse. — Endnu en Søn var med ved Brylluppet. Han hed Laurs (Lavrids), og han havde en Gaard i Byen Gabøl i Nustrup Sogn. Han blev af Retten indstævnet som Vidne, men gav ikke Møde, han var »rømt«. En Slægtning af den dræbte vidner paa Tinget, at Laurs var uden Skyld. Antagelig har heller ikke han ønsket at vidne mod sin Fader.

Ægteparret synes at have haft endnu en Søn boende i Nustrup Sogn, Hans Persen Hørlyk i Brundlund. Her havde han en Halvgaard i Fæste. Det, Tingbogen fortæller om ham, er ikke saa godt. Han synes — som Faderen — at have været lovlig rask paa Haanden. I Foraaret 1683 er han kommen i »Slagsmaal og Uenighed« med Peder Pedersen i Brundlund. Sidstnævnte bliver saa medtaget, at han maa »under Badskærs (Læges) Haand« i Haderslev. Her bliver der — ved Herredsfogdens og Ridefogdens Mellekomst — sluttet Forlig mellem de stridende⁴²⁾. Sagen bliver da »paa Højøvrigheds gode Behag saaledes modereret«: Hans Persen betaler Badskærlønnen, 3 Rdlr., 6 Mk. l. i Erstatning til Modparten og »kongelig Brøde« samt Gebyr til Øvrigheden. Begrundelsen for, at han slipper saa billigt, er betegnende for Tiden. Det er, for at »kongelig Majestæts

Fæstegaard, som Hans Persen besad, ej skal staa øde, men(s) ved Magt blive.« Det kneb med at skaffe Fæstere til Gaardene. — Ret megen Glæde fik Øvrigheden dog nok ikke af den udviste Mildhed. Tre Aar senere hører vi om Hans Hørlyks »fast øde staaende halve Gaard« i Brundlund. De forfaldne Bygninger — 14 Fag Salshus, 6 Fag Vesterlade og 5 Fag Østerlade — vurderes til 31 Mk. 8 Sk. — Naa, Hans Hørlyk var ikke ene om at løbe fra sin Gaard. Det hørte næsten til Dagens Orden. Fra adskillige Sogne hører vi om »fraløbne«, øde Gaarde. Det er de forudgaaende Krige, der endnu kaster deres Skygge over Egnen. Lidt lysere er det dog blevet. Omkring 1670 hører vi om Byer, der er helt øde. Fra 1669 foreligger der en af flere Sognefogder underskreven Fortegnelse over Ejendomme, som er møllepligtige til Tørning Mølle. Af disse Ejendomme betegnes 52¼ Gaarde som »øde og forarmede«. De fleste er kun saa forarmede, at de har »fast intet at lade male«. Men en hel Del er ogsaa helt øde. Værst ser det — ret naturligt — ud i Egnen langs Hærvejen. Vi nævner først de to vestligste Byer i Hammellev Sogn. I Gammel Ladegaard er 5¾ Gaarde »ganske øde«, i Jernhyt er 4 Gaarde »ganske afbrødte og øde«. Begge Gaardene i Lillholt, den østligste By i Skrydstrup Sogn, er ogsaa »ganske øde og afbrødte«. Bedre ser det nok ikke ud i Nabobyen Over Jerstal i Vedsted Sogn. Her er 5½ Gaarde »ganske øde«. I Nabobyen Arnitlund er 5 Gaarde »ganske øde og afbrødte«, mens 2 Halvgaarde kun er forarmede. I Abkær er 2½ Gaarde øde.

Vi springer nu et Slægtled frem i Tiden. Gennem Kirkebogen, der begynder 1710, og Skyld- og Panteprotokollen, der begynder 1730, kan vi saa nogenlunde følge Beboerne paa de to Hørlykgaarde. Paa den vestre Gaard bor der fra Tiden omkring 1723 til 1766 en Mand ved Navn Peder Nielsen eller Peder Hørlyk. Han er uden Tvivl Søn af førnævnte Niels Persen og Sønesøn af Peder Hørlyk. Ogsaa han hører til Sognets og Egnens mere kendte Mænd. 1730 bliver han Kirkeværge⁴³⁾, og lidt senere hører vi, at han er Sognefoged. De to Stillinger sidder han inde med til sin Død, og vi hører da, at han — ligesom Bedstefaderen — ogsaa er Sandemand. I 1723 var han — 23 Aar gammel —

bleven gift, og han har da rimeligvis overtaget Gaarden. Hustruen hed Johanna Christina, men vi faar desværre ikke at vide, hvorfra hun stammede. Gennem dem, der er Faddere ved Børnenes Daab, faar vi et Indtryk af Familiens Omgangskreds. Der er Folk fra Nabogaarden og fra Sognets andre Gaarde, men en hel Del kommer fra Hjem, der er lidt udenfor Bondestanden. Ved de to første Børns Daab er Bertel Simonsen, Skovrider i Hvidding og Nørre Rangstrup Herred, Fadder. Han dør 1731 — antagelig i Skovriderboligen ved Lindet Skov i Hørup Sogn. Hans Hustru heder Dorthea Autzen. Det ligger nær at antage, at der har været Slægtskab mellem de to Familier i Lindet Skov og i Hørlyk. I samme Retning tyder, at der begge Steder er en Søn, som bærer det ret sjældne Navn Josias⁴⁴). — Til de mere fornemme Faddere hører endvidere Herredsfoged Holm og Hustru, Tørring, Forvalter, Sr.⁴⁵) Karstensen og Hustru, Gram, Præstedatteren Jomfru Wedel fra Nustrup og Præstekonen fra Arrild. Lovise Slange, der ligesom Skovrideren optræder to Gange. Det er næsten en Selvfølge, at der ogsaa er hentet Faddere fra den hjemlige Præstegaard. Fra 1717 til 33 er Magister Iver Morup Præst i Skrydstrup. Hans Hustru og Datter er begge Faddere. Da den gamle Præst er forflyttet til Nustrup, bliver den nye Præst, Thomas Wangs Hustru ret snart — 1734 — antaget som Fadder. Præstens første saavel som hans anden »Madame« er iøvrigt meget yndede som Faddere omkring i Sognet. Det samme gælder i nogen Grad med Hensyn til Peder Nielsen.

Skrydstrup Kirke ejer endnu et synligt Minde om Peder Nielsen, et saakaldet Ciborium eller en Sølvvæske til Opbevaring af Alterbrød. Paa Laaget staar hans Navn og Aarstallet 1726. Da han endnu paa det Tidspunkt ikke var Kirkeværge, kan der ikke være Tvivl om, at det er en Gave fra ham til Kirken. — Paa en lille Sølvkalk til Hjemmeberettelse fra 1736 staar Thomas Wangs og Peder Hørlyks Navne. Indskriften betyder maaske, at Bægeret med tilsvarende Sølvdisk er anskaffet i deres »Regeringstid«. Mere sandsynligt er det dog, at det er en Gave, de to har været fælles om. I den Retning peger maaske

ogsaa nogle Begivenheder fra Aarets første Maaned. En Søndag midt i Januar begravnes Peder Hørlyks 5 Aar gamle Søn Frederik. Den følgende Søndag begravnes den 2 Aar gamle Josias. Faa Dage senere — 27. Januar — maa Præsten begrave sit eget Barn, der et Aar gammelt. »Min lille Datter Joannette« staar der i Dødsregistret. Man kan ligesom mærke Faderens Sorg gennem de faa Ord. Samme Aar dør den lille Piges Moder. Fællesskabet i Sorgen har vist givet de to Sind til at være fælles om Gaven. Det kan tilføjes, at Peder Nielsen gav sin første Gave det Aar, da hans Moder, »salig Niels Hørløkes« Hustru, Maren, døde.

I Maj Maaned 1766 afstaar Peder Hørlyk sin Gaard til en Datter og Svigersøn. De andre Børn har i Forvejen faaet deres Arvepart udbetalt. Nu overlader han de to unge Gaarden med alt Tilbehør ude og inde — »undtagen alle de Bitrær, som han haver udstaaen til Halvt, og den halve Part af alle de Bistader, som staar hjemme ved Gaarden«. Desuden skal de unge udrede 200 Rdlr. Cour. i rede Penge. Det skal være som »en Haandskilling« til de gamle. Saa skal de endelig nyde frit Ophold og Pleje paa Gaarden, saa længe de lever. Skulde det ske, at Forholdet mellem gamle og unge i Gaarden ikke blev godt, skal der opføres et 5 Fags Aftægtshus til de gamle i »den vestre Kaalgaard«, og der skal da ydes dem en anseelig aarlig Aftægt i Naturalier. Dette Hus er sikkert ikke blevet bygget. Peder Nielsen dør nemlig samme Sommer i en Alder af 65 Aar, og 3 Aar senere dør hans Hustru Johanna Christina »i hendes Alders 72½ Aar«. Paa sine gamle Dage nævnes Peder Hørlyk flere Gange med Titlen Seigneur. Denne Titel betyder vel ikke særlig meget, men den vidner dog om, at Peder Hørlyk har indtaget en fremskudt Plads blandt sine Standsfæller. Det ser næsten ud til, at han har været Slægtens Kronskud.

Hans Svigersøn og Efterfølger hed Erich Bramsen. Han stammede fra »Bierte« — sikkert nok Sønder Bjært i Tyrstrup Herred. I hans Tid gik Gaarden — som saa mange andre nord-slesvigske Ejendomme — over fra Fæste til Selveje. 1795 afløses han af Sønnen Christoffer Bramsen, der har Gaarden til 1835.

Saa efterfølges denne af sin Søn Erich Bramsen, der sidder med Gaarden til 1872. Gennem godt og vel 100 Aar havde samme Gaard saaledes været i Familien Bramsens Eje. Nu gaar den gamle Slægtsgaard over paa fremmede Hænder. Gennem lange Tider havde Stillingen som Sognefoged fulgt Gaardens Indehaver.

Ogsaa den østre Gaard havde gennem lange Tider været i samme Slægts Eje. Til at begynde med gik den i Arv paa Spinnesiden. I Aaret 1765 var Hans Nielsen fra Ørsted i Oksenvad Sogn bleven gift med Datteren her, Maria Lauesdatter. Ved Peder Hørlyks Død det følgende Aar arver Erich Bramsen Stillingen som Sognefoged, Hans Nielsen derimod Stillingen som Sandemand. Gennem 4 Slægtled skifter det med Hans Nielsen og Niels Hansen som Ejere af Gaarden indtil 1883, da ogsaa denne Slægtsgaard kommer paa fremmede Hænder. Saa længe Beboerne paa den vestre Gaard var en Hansen, Persen eller Nielsen, fik de som Regel Stednavnet Hørlyk knyttet til deres Fornavn. Familienavnet Bramsen er jo saa sjældent, at der næppe her var Anledning til et særligt Kendingsnavn. Efterhaanden glider saa Hørlyknavnet over paa Ejerne af den østre Gaard. Allerede i andet Slægtled begynder Beboerne her at døbe deres Børn med Hørlyk som Stannavn.

I 1905 køber den preussiske Stat de to Hørlykgaarde og forener dem atter til en enkelt Ejendom, en Statsdomæne paa ca. 140 Hektar. 1924 gaar Ejendommen atter over i privat Eje. De 64 Hektar forbliver ved Gaarden, og Resten udstykkes til Husmandsbrug.

Stednavnet Hørlyk er i Tidens Løb skrevet ret forskelligt: Horlucke, Hørlyck, Hørlech, Hörløck, Hørløk, Hørlock, Hoerlöcke, Hørlyk, Hørlykke. Naar Navnet bruges som Personnavn, skrives det ogsaa ret forskelligt. — Det har, særlig i ældre Tid, været ret udbredt. De fleste af dem, der har baaret Navnet, har vistnok arvet det fra Hørlyk i Skrydstrup Sogn. I Øsby Sogn og i Hørup Sogn — og maaske flere Steder — kendes ogsaa Hørlyk som Stednavn. Det er muligt, at nogen har deres Navn derfra. — Selv om det ikke kan siges, at alle de, der har baaret el-

ler bærer Navnet Hørlyk, er i Slægt med den Peder Hørlyk, der 1688 maatte lade sit Liv paa Retterstedet i Hammelev, saa er det sikkert Tilfældet med en Del af dem. Og saa er der naturligvis adskillige andre, der har noget af hans Blod i deres Aarer, selv om de ikke bærer hans Navn. Vi kan blot tænke paa Navnet Bramsen.

IV. Brylluppet i Sønderballe.

I det sydøstlige Hjørne af Gram Herred og Hoptrup Sogn findes der en By ved Navn Sønderballe. Den ligger idyllisk kønt i Læ af Skov og høje Bakker mod Vest med Udsigt mod Øst over Lille Bælt og Genner Fjord. I den By indtraf der i Aarene 1686—87 flere Begivenheder, som antagelig i nogen Grad har forstyrret Idyllen.

Søndag den 15. August 1686 holdes der Begravelse eller Begravelsesgilde i Sønderballe. To af de tilstedeværende Gæster — Nis Boisen og Iver Hieronimussen — ypper Strid med hinanden. Sidstnævntes Fader, Hieronimus Simonsen⁴⁰), møder den efterfølgende Lørdag paa Herredstinget med Klage over, at hans Søn »ufordomendes (er) vorden overfalden og udi Ansigtet med en Kniv saaret og beskadiget, som hverken kan skjules med Hat eller Haar«. Og han begærer, at Voldsmanden, nævnte Nis Boisen, maa blive afstraffet efter Lovens Bud. Den følgende Tingdag er Faderens Vrede stilnet af. »Formedelst Godtfolks Imellemhandling« er Parterne »vorden forligte«. »Begge vil svare Fogdens og Skriverens Rettighed, enhver lige meget«, men Nis Boisen skal alene svare de »kongelige Brøder«. — Slig Legen med Kniv i Andenmands Ansigt var naturligvis ikke ufarlig, og det maa kaldes et Held, at Legen endte forholdsvis godt.

Værre gik det ved et Bryllup, der faa Maaneder senere — Tirsdag den 15. Oktober — holdtes i Sønderballe. Her er det to unge Mennesker, der om Aftenen kommer i Strid med hinanden, og her ender det som ved Brylluppet i Skrydstrup Aaret forud med, at den ene med sin Kniv stikker den anden ihjel.

Den dræbte hed Iver Laursen, Drabsmanden Detlef Clausen. Denne betegnes som »Nis Persens Tjenestedreng«, og han var hjemmehørende i Tumby Sogn i Angel. Helt drengagtig har han næppe været, siden han er kommen i Tjeneste saa langt fra Hjemmet.

Drabet fandt Sted i Køkkenet, og der var kun to Vidner til det, Merete Peders Datter og Bodel Hieronimuses, førnævnte Hieronimus Simonsens Hustru. Hun havde sin Plads »ved Skorstensilden« og har antagelig været Køks ved Brylluppet. De to skulde egentlig have givet Møde paa Herredstinget og der aflagt Vidnesbyrd om, hvorledes Gerningen skete, men »eftersom de ej var saa stærke, at de selver til Tinge kunde erscheinen og møde«, blev det paalagt en Mand ved Navn Peder Hansen sammen med førnævnte Nis Boisen at være Mellemmænd mellem dem og Retten. Kvinderne bekender »paa Sjæls og Saligheds Betragtning«, hvordan Sagen er gaaet for sig, og Mændene gengiver saa for Retten — efter forud at have aflagt »deres højeste Ed« — hvad de to Kvinder har berettet. Bodel beretter da, at »hun sad ved Skorstensilden i Køkkenet, og Detlef Clausen, som gjorde Gerningen, stod ved en Skive og karvede⁴⁷⁾ Tobak. Og talte da Detlef nogle schimpflige (skammelige) Ord til Bodil Hieronimuses og gik ned til hende med Kniven i Haanden. Imidlertid kom Iver Laursen ind til dennem, som sagde til Detlef: Hvad har du med den Kone at bestille, hun kunde baade være min og din Moder, det er en smuk gammel Kone. Og slog Iver tvende Gange efter Detlef med Haanden, men træffede hannem paa Hovedet ikkun den ene Gang. Stod saa Bodel Hieronimuses op og vilde gaa imellem til at forhindre, de ej skulde komme videre i Handelen. Des imidlertid slog Detlef til hannem med Kniven og bekom (Iver) sin Skade og storte(de) straks død til Jorden«. Merete samtykkede i Bodels Vidnesbyrd.

Seks Mænd fra Sønderballe vidnede for Retten, at de havde synet Liget af den dræbte og fundet, at han var »indstukken med en Kniv 2 Fingers Bred over den venstre Patte ind ved den venstre Side og ellers ingen andre Saar paa hannem«.

Først er Peder Elberg, den dræbtes Morbroder, Eftermaalsmand, men da han kort Tid efter havde det Uheld »af Højøvrighed fængsligen (at blive) arresteret udi Haderslev« og saaledes ikke kunde bringe Sagen »til Endskaab«, maatte en Broder til den dræbte, Nis Laursen, overtage Hvervet. Den 27. November er Sagen naaet frem til Paakendelse af Sandemændene. Af deres Toug eller Dom skal her anføres det vigtigste: »Efterdi klarligen ses og erfares, at Detlef Clausen uden al billig Føje« har »dræbt og hjerteslagen Iver Laursen og saa godt som skammeligen hannem sit Liv berøvet« og samme D. C., »der han sit onde Forsæt og slemme Vilje havde fuldbragt, straks (er) bortgaaen og Sagen med sig tagen, og ikke siden hverken han eller nogen paa hans Vegne efter lovlig Citation (Stevning) til Tingne fremskikket for sig at svare, og ej det ringeste skriftlig Bevis og Dokument for os i Retten fremkom, hvorved kunde præsumeris (formodes) D. C. at have været foraarsaget til at gøre Nødværge og sit Liv at forsvare, eller og Vaadegjerning derved kunde eragtes«, saa ved de »ej rettere at sværge og dømme, end at D. C. efter Lovens (Jydske Lovs) 2. Bog, 12. Cap. jo haver dræbt sagesløs Mand og er fordi (derfor) skyldig sin Fred at miste, og det saa sandt hjælpe os Gud og hans hellige Ord.«

Som Peder Hørlyk var ogsaa Detlef Clausen straks rømmet. Hvorlænge han har vandret omkring som fredløs, eller om han nogensinde har faaet anden Straf end Fredsløsheden, derom giver Tingbogen os ikke mindste Besked. Det var i hvert Fald — hvad man maaske kunde have tænkt — ikke ham, der sammen med Peder Hørlyk henrettedes paa Herredstinget 1688. Mærkeligt nok var vedkommende ogsaa fra Sønderballe. Det var en 23-aarig ugift Kvinde, der ligeledes havde et Drab paa sin Samvittighed, idet hun havde taget sit nyfødte Barns Liv. Hun hed Gjertrud Jepsdatter og var i Huset hos sin 63 Aar gamle Morbroder Jes Persen i Sønderballe. En Gang tidligere havde hun været frugtsommelig og født et Barn. Denne Gang søgte hun længst muligt at holde sin Tilstand skjult. Naar nogen af hendes nærmeste spurgte hende, om hun ikke var »trind« eller

»lavede til Barsel«, holdt hun dem hen med Snak. Hun havde heller ikke sørget for Tøj til det Barn, hun skulde føde, eller for at der blev hentet Jordemoder ved Fødselen. Da Morbroderen kom ind til hende, efter at hun havde født, hørte han, at »der var noget levendes ved hende, som smaaapeb«, og han sagde da: »Se dig for, hvad du gjør«, men hun svarede: »I tør intet skjøde mig.« (I behøver ikke at bryde jer om mig eller passe paa mig). Han henter saa paa hendes Bøn nogle Nabokoner. Da de kommer, finder de et fuldbaaret Pigebarn liggende død ved Moderens Side. Alt tydede paa, at hun selv havde taget sit Barns Liv. —

Den 19. Maj 1688 er Gjertrud Jepsdatter til Vedermaalsting for at svare paa de mod hende rettede Beskyldninger. Her begærer Ridefogden, at Herredsfogden skal afsige Dom i Sagen, og Herredsfogden lover, at Dommen skal blive afsagt »med allerførste.« Denne Dom kendes ikke, vi ved kun, at Kongen stadfæstede den, og at Gjertrud Jepsdatter blev henrettet 3. November 1688 sammen med Peder Hølyk. Antagelig er hun »rettet med Sværdet« og Liget af hende begravet paa Retterstedet. Muligt er det, at hendes afhuggede Hoved er blevet anbragt paa Enden af en opretstaaende Stage, en »Stejle — andre til Skræk og Advarsel. Saadan skete det med to Barne-mordersker fra Tønderegnen fyrretyve Aar senere. Og det ser ud til at have været almindelig Skik paa den Tid at »stejle« de Mødre, der havde taget deres Barns Liv.⁴⁸⁾

V. Efterskrift.

Der klages i ældre Tid stærkt over de mange blodige Slagsmaal og Drab, der fandt Sted. I en fyrstelig Skrivelse fra 1617 klages saaledes over »de utallige, ja mangfoldige Mord«, som fandt Sted paa den store Ø Nordstrand. Faa Aar senere — 1623 — siger Præsten M. Boetius, der som faa kendte Forholdene paa Øen, at Folk her kunde myrde hverandre »ved en ringe, ja selv uden nogen som helst Anledning«. Og en lignende Kampiver vises ofte over for Landsmænd. »Næppe er«,

siger han, »et eller andet Ord vekslet, før de med deres temmelig korte Knive gennemborer Brystet eller Siderne« paa dem, der er bleven Genstand for deres Vrede. Lignende Klager hører vi fra andre Egne af Marsken.⁴⁹⁾ Disse Klager er holdte i al Almindelighed, og Klager har undertiden Hang til Overdrivelse. Fra Byen Ribe har vi fra Aarene 1557 til 1566 mere haandgribelige Vidnesbyrd. I Løbet af de 10 Aar blev der i Byen dræbt mindst 21 Personer eller gennemsnitlig 2 om Aaret. I samme Tidsrum maatte 68 Personer bøde til Byen for Saar, de havde tilføjet andre, 36 maatte bøde for Slagsmaal og 3 for overlagt Overfald.⁵⁰⁾

Ved at læse det, der foran er fortalt fra Gram Herred, kan man maaské faa det Indtryk, at Tilstanden der ikke var bedre henimod Slutningen af det 17. Aarhundrede. Det var den dog nok. Ved at gennemgaa Herredets Tingbøger fra den Tid, faar man det Indtryk, at Slagsmaal vel forekommer hyppigt, men det er sjældent, at de ender med Drab. Gennem 23 Aar — fra 1667 til 1689 — nævnes der i Tingbogen 5 Drab. De 4 — Barne-mordet medregnet — falder i de sidste 10 Aar. I de forudgaaende 13 Aar meldes der kun om eet Drab, der fandt Sted 1672 i Byen Ørsted. Ved et Barselgilde her opstaar der Klammeri mellem to Ryttere. Det ender med, at den ene af dem dræber den anden. Mindst 3 af de 5 Drab er knyttede til et Gæstebud. Heri er dog intet underligt. De fleste Slagsmaal og Drab fandt Sted ved selskabelige Sammenkomster, naar Hovederne var bleven øre af Drik.

Noter.

¹⁾ For flere Aar siden har Hr. Landsarkivar Gribsvad og Hr. Pastor Carsten Petersen været saa venlige at henlede min Opmærksomhed paa dette Bryllup. Først nu har jeg faaet Lejlighed til at skrive om det. Hvor der ikke findes Kildeangivelse, er de af Gram Herreds Tingbøger, der opbevares i Landsarkivet, Aabenraa, som Regel benyttede.

²⁾ Personahist. Tidsskr. 9, V, 135.

³⁾ O. F. Arends Gejstligh. i Slesvig og Holsten I 9, II 228.

^{3¹⁾} Her havde han og Peter Jessen i Fællesskab en Gaard. Haderslev Amts Jordebog 1672, Rigsark.

^{3²⁾} Det er vel nok Præstens egen og hans Hustrus, »salig Elsa Hr. Hanses Begravelse«. De maa da være døde med kort Mellemrum. Hr. Mathias har lagt 26 Rd. ud for hendes Begravelse. Dem har han tilgode i Boet.

⁴⁾ Troels Lund, Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarh. XI 204 f.

⁵⁾ Troels Lund, Anf. Skr. XI 265.

⁶⁾ Det blev ikke til noget med Opsættelsen. Under Reparationen holdtes der Ting i Tørning Kro.

⁷⁾ Kort over »den kongelige Avlsgaard« Tørnings Jorder 1774.

⁸⁾ Hans Efterfølger var Sønnen Jacobus, der 1733 efterfølges af sin Søn Peder Christian, der dør 1779. Sidstnævnte er født 1706 paa Gaarden Solkjær i Grarup Sogn, som Faderen maa have haft paa den Tid. Han var den første Herredsfoged i Gram Herred med akademisk Uddannelse. Hammelev Sogns Kirkebog 1779, Archiv für Sippenforschung 1932, S. 339 f.

⁹⁾ T. O. Achelis, Haderslev II 425.

¹⁰⁾ De første Kapitler i jyske Lovs II Bog handler om Sandemændene og deres Gerning.

¹¹⁾ Kofod Ancher. Saml. Skr. II 820.

¹²⁾ Jfr. D. L. 1—16 — 2 og 3.

¹³⁾ Saml. t. jydsk Hist. og Top. I. 661 f.

¹⁴⁾ Chr. Stemann, Schlesw. Recht u. Gerichtsverv. im siebenz. Jahr. 158 Jydske Saml. I 448. Ved Retten i Gram ifaldt de Bøder, naar de udeblev eller kom for sent. C. E. Andersen, Grams Hist. 189.

¹⁵⁾ De hedder i Tiden omkring 1685 henholdsvis Martin Hansen og Christian Kornbeck.

¹⁶⁾ Tye = bevise. dømme. Stemann, anf. Skr. 67.

¹⁷⁾ Almindelig Betegnelse for den af Sandemændene afgivne Kendelse. Den kaldes ogsaa Dom eller Ed.

¹⁸⁾ Hist. Tidsskr. 10, I, 395 f., Chr. Stemann, Den d. Retshist. 608 f.

¹⁹⁾ Kornkiste, vel nok uden Korn, Rugen, der nævnes, er sikkert saaet.

²⁰⁾ Hist. Tidsskr. 10, I, 439.

²¹⁾ «Fredkøb» kaldtes den Sum, der betaltes Kongen.

²²⁾ I Tinghogen nævnes flere Gange en Ebbe Jensen paa Gaarden

Uldallund i Skrydstrup Sogn. Maaske har han været gift med en Datter af Peder Hørlyk.

²³⁾ Teksten er noget medtaget. Den er her anført efter Stemmanns Gengivelse i Schlesw. Recht u. Gerichtsverf. fra 1855, S. 181.

²⁴⁾ Ifølge et Gravmæle over ham og hans to Hustruer, der tidligere fandtes i Starup Kirke, synes han at være død 1696. Danske Atlas VII 142.

²⁵⁾ Stemann, Anf. Skr. 177.

²⁶⁾ S. M. Gjellerup, Jens Dinesen Jersin, 172, Kancelliets Brevbøger 1630—32, S. 133, 148. Noget nyt Præsteembede fik han dog nok aldrig. Gennem mange Aar levede han som Borger i Ribe. Fra Ribe Amt 1928, S. 67.

²⁷⁾ Hist. Tidsskr. 10, I, 433 f.

²⁸⁾ Trap, De sønderj. Landsdele, 151.

²⁹⁾ Achelis, Haderslev, II 364 f., 444.

³⁰⁾ K. K. Kristensen, Ovtrup Sogn, 84.

³¹⁾ Hugo Matthiessen, Bøddel og Galgefugl, 48 f., 57. Kinch. Ribe Bys Hist. II 667.

³²⁾ 2—7—7 og 8., H. F. Rørdam, Danske Kirkelove I 84—85, E. Michelsen, Die schl.-holst. Kirchenordn. von 1542. II 60 f.

³³⁾ Die Heimat 1929, S. 90 f.

³⁴⁾ Hugo Matthiessen, Bøddel og Galgefugl, 95, Thiele, Danm. Folkesagn III 115, J. Brodersen, Fra gl. Dage, 97, 210.

³⁵⁾ D. L. 6—6—21, Aarb. for dansk Kulturhist. 1893, S. 67 f.

³⁶⁾ Sønderj. Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden 86, 113.

³⁷⁾ Ribe Bispearkiv, Landsark., Viborg. Hr. Arkivar Hvidtfeldt har været saa venlig at henlede min Opmærksomhed paa denne Fortegnelse.

³⁸⁾ Jordebog i Rigsarkivet.

³⁹⁾ Præsteindberetning om Tiendeydere, Gaarde og Bol, Rigsark.

⁴⁰⁾ Haderslev Amts Jordebog 1672. Rigsark.

⁴¹⁾ I Tingbogen omtales der under 11/10. 1669 en »Jep Nissen og sin Søn Peder Hørløk i Hørløk«. Er denne Jep Nissen maaske Stedfader til Peder og Niels Hansen? Trængselsaarene i Slutningen af Halvtredserne vendte op og ned paa Forholdene mange andre Steder. Det har maaske ogsaa været Tilfældet paa Hørlyk.

⁴²⁾ Medvirkende ved Forliget var en Broder Niels Persen eller Niels Hørlyk — vel nok ovennævnte N. H. Iøvrigt var der samtidig en Sognefoged N. H. i Skovby i Vedsted Sogn.

⁴³⁾ Kirkeregnskabsbogen.

⁴⁴⁾ Personalh. Tidsskr. 1 R., 3 B, 114.

⁴⁵⁾ Signeur, en fransk Titel, Herre. Bruges over for Folk, der hæver sig lidt over det alm. Jævnmaal.

⁴⁶⁾ Han var forhenværende Gaardmand. Sidst paa Aaret 1683 havde han paa Grund af Pengevanskeligheder «med Øvrigheds Consens og Vilje» solgt Gaarden til Hans Pedersen fra Aarø. Han anholder om, at Køberen »af et kristeligt Hjertelag vil lade sig finde og kjende at give hannem nogle smaa Stykker Land i hver Indtægt til sig, sin Hustru og Børns nødtørftigste og nogenlunde Ophold.« Det lader til, at Køberen »af kristelig Affection« »resolverer« sig hertil — »saa længe han (Hieronimus S.) og hans Hustru forholder sig skikkelig og vel imod hannem.«

⁴⁷⁾ Skar Tobaksblade itu, maaske paa et »Karvebræt«. Det faar staa hen, om det var til Gæsterne eller til sig selv, han skar Tobakken.

⁴⁸⁾ Die Heimat 1828, S. 67 f. I Jahrb. für die Landesk. der Herzogth. VI B. S. 95 Noten fortælles der om en Barnemorderske fra

Sønderballe og en Tyv fra Skrydstrup, der samme Dag hængtes paa Gram Herreds Ting. Her er formentlig sket en Forveksling eller Fejlhuskning.

⁴⁹⁾ Sønderj. Aarb. 1900, S. 267 f.

⁵⁰⁾ Saml. til jydsk Hist. og Top. I 219 f.

Historisk Samfund for Sønderjylland

udgiver »Sønderjydske Aarbøger« III. Række, og »Sønderjydske Maanedsskrift«.

Bestyrelsen er f. T. fhv. Folketingsmand H. P. Hanssen, Aabenraa (Formand), Frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev, (Sekretær), Amtslæge Dr. Michelsen, Aabenraa, (Kasserer), Sparekassedirektør Nis Nissen, Nordborg, Amtslæge H. Lausten Thomsen, Tønder, Seminarielærer Cl. Eskildsen, Tønder, Højskoleforstander Hans Lund, Rødding, Arkivar Frode Gribsvad, Aabenraa, og Museumsdirektør, Dr. Mackeprang, København.

Formand, Sekretær og Kasserer danner Forretningsudvalg.

Redaktionsudvalget for »Sønderjydske Aarbøger« bestaar af Thade Petersen, Lausten Thomsen, Hans Lund og Gribsvad.

Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Maanedsskrift« danner Lausten Thomsen og Cl. Eskildsen.

Medlemsbidraget er 5 Kroner aarlig eller mindst 100 Kr. én Gang for alle. Medlemmerne modtager »Sønderjydske Aarbøger« gratis. »Sønderjydske Maanedsskrift« bestilles hos Posten og koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaarligt. I Boghandelen eller bestilt hos Cl. Eskildsen koster det 1 Kr. 50 Øre. Indmeldelser i Historisk Samfund modtages af alle Bestyrelsesmedlemmer.

Optrækningen af Medlemsbidraget sker ved Tilsendelsen af 1. Halvbind.

Ældre Aargange af »Sønderjydske Aarbøger kan, for saa vidt de haves (Se Omslaget af 1. Halvbind 1931), faas mod Betaling af tilsvarende Medlemsbidrag: 5 Kr. for en hel Aargang, 2 Kr. 50 Øre for et Halvbind + Porto.

Ogsaa Festskriftet til H. P. Hanssen faas for 5 Kr. + Porto, saa vidt Oplaget rækker.

Historisk Samfunds Generalforsamling og Aarsmøde holdes i Aar i Rødding Søndag den 24. Maj Kl. 2.

Indhold.

H. F. Petersen: A. Regenburg og Sønderjylland	Side 1— 42
Jørgen Paulsen: Tyske Embedsmænd i København 1800—1840	» 43— 86
H. P. Hanssen: En Købmands Erindringer fra Flensborg før 1848	» 87—116
H. P. Hanssen: En Levnedstegning	« 117—131
M. H. Nielsen: To Bryllupper	» 132—160

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag,**
Kjøbenhavn,

Sønderjydske Aarbøger

III. RÆKKE

II. Halybind

1936

Udgivet af

Historisk Samfund for Sønderjylland

AABENRAA

Sønderjydske Aarbøger

3. Række.

1936

Udgivet

af

Historisk Samfund for Sønderjylland

ved

Frode Gribsvad

Hans Lund

Thade Petersen

H. Lausten Thomsen.

Aabenraa.

Hejmdal's Bogtrykkeri

1936.

Indhold:

H. F. Petersen: A. Regenburg og Sønderjylland	Side 1— 42
Jørgen Paulsen: Tyske Embedsmænd i København 1800—1840	» 43— 86
H. P. Hanssen: En Købmands Erindringer fra Flensborg før 1848	» 87—116
H. P. Hanssen: En Levnedstegning	« 117—131
M. H. Nielsen: To Bryllupper	» 132—160
Hans Hejselbjerg Paulsen: Oplysnings-tiden i Hertugdømmerne	» 161—224
H. F. Petersen: A. Regenburg og Sønderjylland	» 225—242
Thade Petersen: Slaget i Listerdyb	» 243—262
H. Lützhøft: Tiden mellem Dannevirke og Dyb-bøl (Dagbogsoptegnelser af Pastor H. F. Lützhøft i Bylderup)	» 263—297
Thade Petersen: Af L. B. Poulsens Erin-dringer	» 298—309
Nis Nissen: Breve fra en Bonde paa Als til Sønnen, der var Soldat i 1864	» 310—311
Beretning og Regnskab	» 313—315

Oplysningstiden i Hertugdømmerne.*)

(Tiden fra ca. 1773 – 1817).

**Studier over Kirke- og Skoleforhold i Hertugdømmernes
religiøse og nationale Brydningstid.**

Af **Hans Hejselbjerg Paulsen**, Skrydstrup.

V.

Hvad vi hidindtil har set af Oplysningstidens Arbejde og Resultater, har vi udfra et kristeligt og folkeligt Standpunkt maattet betegne som forfejlet. Det gælder baade Oplysningstidens Teologi og Kirke, d. v. s. Universitetsundervisningen, Udarbejdelse af en ny Liturgi, Psalmebog og Katekisme, og det gælder det direkte kulturelle og folkelige Oplysningsarbejde.

Endnu skal nævnes en anden og vigtig Del af Oplysningstidens Arbejde, nemlig dens — og det vil næsten udelukkende sige Adlers — Arbejde for at fremme Skolevæsenet, særlig Almueskolen.

Her er udført et Arbejde, som ikke blot blev af Betydning for Samtiden, men det gav Hertugdømmerne deres Præg i hele det følgende Aarhundrede.

Har Adler, kirkeligt set, efterladt sig et Fallitbo, fordi hele hans Arbejde næsten udelukkende gik i negativ Retning, og var han, nationalt set, en forsigtig Nøler, som kun i et ret begrænset Omfang fremmede en fornuftig og holdbar Løsning af Problemet Dansk-Tysk, saa er han imidlertid, som det moderne Skolevæsens Skaber, en imponerende Skikkelse, som ingen Historiker kan forbigaa, naar den slesvigske Befolknings aandelige og nationale Udvikling skal skildres. Ud fra sine Forudsætninger, og som det Tidens Barn, han var, har Adler her udført et Arbejde, som han meget vel kan være bekendt. Kun

*) Nærværende Arbejde bygger i væsentlig Grad paa hidtil utrykte Kilder. Til Arkivstudier i Ind- og Udland har jeg modtaget Understøttelse af den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, for hvilken Understøttelse jeg bringer Direktionen min ærbødige Tak.

den, som i Arkiverne har læst Adlers næsten talløse Embedsskrivelser, Indberetninger og Breve til Kancelliet, til Kirkevisitatorer og Præster, kan gøre sig noget Begreb om, hvilket uhyre Arbejde og hvilket trælsomt og utaknemligt Arbejde denne Mand har udført. Adler er Skolevæsenets Reorganisator, ja han er vel det organiserede Skolevæsens Skaber i Hertugdømmerne. Skoleregulativerne og den senere Skoleforordning af 1814 er saa at sige helt og holdent Adlers Værk. Han er derfor det moderne Folkeskolevæsens Grundlægger i Hertugdømmerne, og han er tillige det moderne humanistiske Gymnasiums Skaber for det Tidsrums Vedkommende, som fandt sin Afslutning i 1918.

Adler har ogsaa her paa dette Omraade arbejdet utrætteligt og maalbevidst under Udfoldelse af en sjælden Energi. Vi vil faa at se, at det var et næsten haabløst Arbejde, han gav sig i Lag med. Men han lod sig ikke kue af Vanskelighederne, vel fik han ikke helt sin Vilje igennem — det danske Sprog havde han f. Eks. ønsket større Ret i den lærde Skole saavel som i Folkeskolen —, men Skoleloven er dog hans Værk, og den vidner i alle Enkeltheder om hans Sagkundskab, Evner og Energi.

Skoleregulativerne og Skoleloven af 1814.

I det foregaaende har jeg søgt at tegne et Billede af Skolevæsenets Tilstand paa Pietismens Tid og indtil Adlers Embeds-tiltrædelse.¹⁾ Og vi ser, hvordan Opgangslinjen fra Pietismens første Tid blev afbrudt, og hvordan det hele endte i Forfald. Man savnede en ensartet Lovgivning og en ledende Haand. Thi Skolevæsenets Udvikling og Ordning var i Virkeligheden lagt i Forældrenes Haand, og de vilde ikke ofre noget for Skolens Skyld. For at spare paa Udgifter til Skolehuse holdt man paa »den vandrende Skole«, og man lejede Skolelærere efter det Princip: den billigste er den bedste.

Adler fortæller selv herom i 1807: »Ved min Embeds-tiltrædelse var der paa Landet, — Degneskolerne undtaget, — næsten

¹⁾ Oplysningstiden i Hertugdømmerne II, Sønderj. Aarb. 1934 p. 27—55.

slet ingen ordentligt indrettede Skoler. Skoleinteressenterne (d. v. s. Forældrene) lejede deres Lærere ligesom Tjenestekarle og gav dem Kosten paa Omgang og en ussel Løn paa nogle faa Dalere. Om Sommeren, mens Børnene glemte de Smuler, de havde lært om Vinteren, brugte de Lærerne som Daglejere«. Forældrene betalte 1 Sk. ugentlig, naar Barnet skulde lære at læse, 1½ Sk. for Læsning og Skrivning, og 2 Sk., naar Barnet ogsaa skulde lære at regne. »Men Skrivning og Regning hørte til Sjældenhederne, og mange Lærere kunde selv hverken skrive eller regne«, føjer Adler til.¹⁾ I Byerne var der ingen Folkeskoler, men kun visse »Vinkelskoler«, (Klippskoler), derimod var der i hver By en saakaldt »Latinskole«, de fleste af disse uden Værdi.

Var Skolens ydre Ordning ussel, saa var Lærerne og deres aandelige Habitus heller ikke rosværdig. For blot at nævne et enkelt Eksempel citerer jeg lige, hvad Amtmanden i Tønder, v. Holstein, har at fortælle herom.²⁾ »Vi har her i Amtet ca. 100 Lærere, af disse er næppe 4 eksaminerede« (af Provsten), og han tilføjer: »Den, der ikke vil arbejde eller vil unddrage sig Sessionspligten, den, som vil drive utilladelige eller hemmelige Haandteringer, eller vil have Sikkerhed for at kunne betle uden Fare, han er straks ude om at faa et Bevis for at blive Skolelærer. Han faar et saadant paa Forlangende og løber snart derfra, naar han ikke mere synes om at være der. Ofte kan saadant Menneske hverken læse eller skrive, han har næppe nok en menneskelig Forstand. Disse Lærere er til mere Skade end Gavn baade for Børn og Befolkning«.

Disse Forhold mødte Adler paa sine første Visitationsrejser. I 1793 rejste han saaledes fra Sogn til Sogn i Haderslev Provsti, og selv i Haderslev By saa han kun Forfald. Latinskolen var sunket dybt, og i »Skrive og Regneskolen« sad 170 Børn stuvet sammen i eet Rum, og nogle Børn — vel mange — gik slet ikke i Skole.³⁾ Paa Landet var Forholdet, som ovenfor skildret.

¹⁾ Pr. Ber. 1817, p. 258—67.

²⁾ XVIII. Nr. 631, Staatsarch. Kiel. Brevet er dateret 25. Nov. 1769.

³⁾ Se: Dr. T. O. Achelis, Deutsche und dänische Schulen einer Schlesw. Grenzstadt im Wandel der Jahrhunderte, Haderslev 1934.

Allerede dengang, i 1793, foreslog Adler, at der skulde oprettes særlige Skoledistrikter, hvert med sin Skole og Lærer, og at Lærerne skulde være »dygtige og eksaminerede Subjekter«.

Tanken og Forslaget var ikke nyt, thi allerede 30 Aar før havde Myndighederne tænkt paa det samme, og en Mængde Indberetninger fra alle Sognepræster vidner endnu derom, men først for den energiske Adler lykkedes det at faa Tanken omsat i Praksis.¹⁾

Som vi siden skal se, var Adlers Arbejde paa dette Omraade noget af en Stordaad, da uendelig mange Vanskeligheder først maatte overvindes. Adlers første Opgave paa Skolevæsenets Omraade var at skabe en fast, ydre Organisation. Han ønskede Hertugdømmerne delt i Skoledistrikter, saaledes at hvert Sogn, alt efter dets Størrelse, kom til at udgøre et eller flere saadanne Distrikter. I hvert Distrikt skulde der bygges en

¹⁾ I 1870 havde Amtmand v. Holstein og Provst Balthazar Petersen i Tønder forsøgt at faa Skolevæsenet ordnet efter lignende Principper.

Befolkningen modsatte sig Nyordningen, og Kancelliet ydede ikke Kirkevisitatorerne den fornødne Støtte. Følgen var derfor, at alt blev ved det gamle. Anledningen var en Skolestrid i Landsbyen Stadum i Læk Sogn. Provst Balthazar Petersen udarbejdede nu et Regulativ, hvorefter Beboerne i Stadum skulde indrette Skolevæsenet. Af dets Hovedpunkter kan bl. a. anføres:

- 1) Skolelæreren skal være en dygtig og examineret Mand;
- 2) Skolehuset, hvor der skal være Lærerbolig og Skolestue, skal bygges større; det er nu paa 4 Fag, men der skal bygges mindst 3 Fag.
- 3) 3 Demat Jord skal tillægges Skolelæreren, desuden skal Byen levere ham 5 Læs Hø aarlig.
- 4) Byen skal levere ham Brænde.
- 5) Foruden de ugentlige Skoleskillinger skal Læreren have 10 Rigsd. p. a.
- 6) Læreren skal ikke mere gaa paa Omgang hos Beboerne for at faa Føden.

Tønder, 21. 11. 1770.

Amtmand v. Holstein tilføjer: »Hosfølgende Forordning vedrørende Skolen i Stadum i Læk Sogn har jeg villet forelægge vort højlovlige tyske Kancelli, idet jeg ønsker, at ogsaa de øvrige Skoler i dette Amt maatte ved allerhøjeste Befaling blive indrettet paa lignende Maade og saaledes faa velegnede Skolemestre.«

Tyske Kancelli svarer den 19. Januar 1771, at da det nu en Gang helt er overladt til Kirkevisitatorerne i hvert Distrikt at indrette Skolevæsenet paa bedste Maade i Overensstemmelse med gentagne landsherlige Befalinger og Anordninger og svarende til hvert Steds og dets Indbyggeres særlige Forhold, saa er en ny kongelig Befaling kun nødvendig, i Fald Undersaatterne i aabenbar Egen-sindighed sætter sig op imod den nye Indretning.

Skole, hvor der tillige skulde være en lille beskeden Lærerbolig. Skolen skulde have en »fast Lærer« (som ikke lejedes »pr. Accord« og ikke afskedigedes efter Behag), og der skulde holdes Skole baade Sommer og Vinter.

Hidindtil var alle Skolereformforsøg strandede paa det økonomiske Spørgsmaal. Og Adlers Forsøg truedes en Tid lang af det samme ikke uvæsentlige Spørgsmaal, men de Aar, da Reformerne forberedtes, var en sjælden rig Opgangstid, og det hjalp ham over mange Forhindringer. Udgifterne til Lærernes Løn, til Skolernes Bygning og Vedligeholdelse, skulde udredes af alle Distriktets Beboere, uanset om de havde Børn eller ej. Ogsaa dette var noget nyt. Læreren, som ønskede Bestalling, skulde først examineres af Provsten, og han maatte ikke lejes eller ansættes af Distriktets Beboere, men skulde indsættes af Kirkevisitatorerne (d. v. s. Provst og Amtmand).

Endvidere ønskede Adler en bestemt Plan i Undervisningen, og Præsterne skulde føre Tilsyn med Skolerne og hjælpe Lærerne, naar Distriktets Beboere vilde forringe hans lovlige Indkomster (og det skete ofte, som vi siden faar at se). Ligeledes skulde Præsterne søge at modarbejde de hidtil saa almindelige Skoleforsømmelser, frugtede hans og Lærernes Paamindelser til Forældrene om at holde deres Børn til Skole ikke, skulde han indberette det til Visitoriet, og derfra kunde der saa paalægges Forældrene Mulκτη. Endelig sørgede Adler for, at der blev indført hensigtsmæssige Skolebøger, og med særlig Energi arbejdede han for at faa de tyske Regne- og Læsebøger erstattet med danske, og, som vi har set i det foregaaende,¹⁾ blev en Del nye, danske Skolebøger udarbejdet af nogle nord-slesvigske Præster i disse Aar.

Efter disse Principper udarbejdede Adler nu en Række saakaldte Skoleregulativer, eet for hvert Provsti, under særlig Hensyntagen til de lokale Forhold. Disse Regulativer betegner det første Skridt paa Vejen frem mod en fuldstændig Nyordning af hele Skolevæsenet.

¹⁾ Oplysningstiden i Hertugdømmerne II, Sønderj. Aarb. 1934, p. 41—48.

Ved en kgl. Resolution af 24. April 1797 fik Adler udvirket, at alle Latinskoler i Slesvig skulde nedlægges med Undtagelse af 4 (Haderslev, Flensborg, Husum og Slesvig). De øvrige omdannedes til saakaldte Borgerskoler, Lederen fik Titelen Rektor, og han skulde være Akademiker, for at han i Privattimer kunde forberede de særlig flinke Elever i Borgerskolerne til Latinskolen. De øvrige Lærere skulde være almindelige Seminarister.

Saaledes ordnedes Købstædernes Skolevæsen efter særlige Skoleregulativer, som for Slesvigs Vedkommende udkom i Aarene 1795—1810 (Bredsted 1795, Egernførde 1799, Garding og Tønning 1800, Haderslev 1802, Tønder 1803, Burg 1804, Frederiksstad, Sønderborg, Aabenraa og Flensborg 1807, Husum 1810). For Landdistrikternes Vedkommende udstedtes der lignende Regulativer i Aarene 1798—1808 i Stiftets 11 Provstier, og der oprettedes i disse Aar i Hertugdømmerne ikke mindre end 440 »faste Skoler«. (Skoleregulativerne for Landdistrikterne udkom i følgende Rækkefølge: Flensborg Provsti 1798, Aabenraa 1801, Femern og Bredsted 1802, Sønderborg 1803, Husum, Tønder, Hütten, Gottorp og Ejdersted 1804. Haderslev 1808).

At Skoleregulativerne betød et stort Fremskridt, og at de for den Tids Vedkommende ligefrem var epokegørende, vil vi lige vise ved at gennemgaa Hovedlinjerne i et af Regulativerne, nemlig Skoleregulativet for Aabenraa Provsti. (Landdistrikterne) som udkom 1801.¹⁾

Det giver os et ganske godt Billede af Forholdene i Landsby-skolerne før og efter Adlers Indgriben. Regulativet bestemmer, at Forbindelsen med Sogneskolen ophører (§ 1). Tidligere skulde alle Børn gaa i Sogneskolen, hvor Degnen underviste; det overholdtes vistnok saa godt som intetsteds, da man i hver Landsby holdt en lejet Dreng eller Karl som Lærer. Nu skal hvert Sogn deles i et eller flere Skoledistrikter, og i hvert skal der bygges en Skole og sørges for Skolelærerens Un-

¹⁾ Trykt i Rendtorff, die schl.-holst. Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts. — Schriften des Vereins für Schl.-holst. Kirchengeschichte I Reihe, 2. Heft. Kiel 1902.

derhold. »Han skal have Græsret og Foder til i det mindste 1 Ko, desuden 3—5 Tdr. Rug og i Løn 30—60 Rigsd. efter Distriktets Størrelse«. (§ 2). Læreren skal altsaa fra nu af have sit eget Hjem og skal ikke »gaa paa Omgang« hos Beboerne. Den saakaldte »Skoleskilling« betales ikke mere. Skolehusets Bygning og Vedligeholdelse samt Jordtilliggendet skal betales af alle Ejere af Bol og Parceller, uanset om de har Børn eller ej. Skolelønnen skal derimod udredes af alle »i lige Dele af hver Husholdning«, men Lejehusfolk skal kun betale, naar de har skolepligtige Børn. (§ 6—7). Den hidtil brugelige Skik, at Skolebørnene hver Dag bragte nogle Tørv med, ophører, derimod skal der af Distriktet leveres 8 Læs Tørv aarlig. (§ 9). Lærerne maa ikke mere lejes af Beboerne seiv, derimod indsættes de af Kirkevisitatorerne, og de faar deres Bestalling af Provsten (§ 13). Sognepræsten skal »flittigt besøge Skolen«, og der skal holdes Examen i hver Skole en Gang om Aaret »for at opmuntre Lærerne til større Flid og for at Forældrene kan vorde overbeviste om Børnenes Fremskridt i Lærdom«. En Gang om Maaneden skal Lærerne samles hos Præsten for at aflægge Beretning og for at angive Skoleforsømmelserne, for at Præsten kan formane Forældrene til at holde Børnene flittigt til Skole. Frugter det ikke, skal Skoleforsømmelseslisten indsendes til Visitatoriet. (§§ 17—19). Alle hidtilværende Lærere skal i 1801 møde hos Provsten til Examination, og »efter en omhyggelig Prøve« skal de dygtigste ansættes. (§ 20).

Alt dette tog sig jo godt ud paa Papiret. Men Regulativerne forberedtes under uheldige Auspicier. Thi da Adler gennem Overkonsistoriet paa Gottorp lod indhente Betænkninger i Sagen fra Provsterne, fik han just ikke opmuntrende Svar, ja selv de ivrigste blandt Oplysningspræsterne fraraadede Reformen, nu da Agendestriden havde skilt Præst og Menighed, og nu da Befolkningen havde erfaret, at den kunde vinde Sejrr, naar man blot stod sammen.

Saaledes fraraadede f. Ex. Provst Posselt i Løjt (Aabenraa Provsti) indtrængende den paatænkte Reform just paa dette

Tidspunkt. »Man har jo erfaret, hvorledes den nye Agendes Indførelse vakte Sensation, og hvor trodsigt man modsatte sig Ordren fra allerhøjeste Sted. Bonden har erfaret, hvad han formaar at udrette ved enig Modstand. Og denne nye Indretning kostede ham ikke en Penning. Hvad vil der saa ikke ske, naar der skal bygges Skolehuse, og naar Skolernes Nyindretning skal foretages?«¹⁾

Provsten fraraader Regulativet, da »der vil blive blæst Al-larm«. Ogsaa Pastor Grauer i Hjordkær, en varm Beundrer af Adler, maner til Forsigtighed. Tidspunktet er højst uheldigt valgt, mener han. Thi »ved Regeringens Eftergivenhed er Bondens Mod vokset«. Præsten i Hellevad, P. Paulsen, mener ligeledes, at Tidspunktet er uheldigt valgt. »Nogle Aar tidligere havde man kunnet reformere Skolen, nu faar han kun »grobe und kränkende Begegnungen«, naar han vil tale Lærerens og Skolens Sag i Sognet.

Men Adler lod sig ikke afskrække, skønt den Slags Breve strømmede ind allevegne fra.

Hvad sagde nu Befolkningen til den nye Indretning, som selvfølgelig vilde blive betydelig mere kostbar for Sognene end den gamle Ordning med lejede Lærere.

I Aabenraa Amt skulde Forsøget først gøres. Og da det blev bekendtgjort i Amtet, at Skolevæsenet nu skulde indrettes efter det ny udkomne Skoleregulativs Bestemmelser, skyndte man sig at faa sendt Ansøgninger af Sted til Kongen »Om Befrielse fra en haardtruende og ødelæggende Fare« — som det hedder i et af Brevene. Man lovpriste den gamle Ordning i høje Toner og søgte at skildre det unødvendige, ja ødelæggende i at hidføre en Ændring heri, da det vilde være økonomisk ganske uforsvarligt.

Fra Klovtoft By skrives der f. Ex. i 1802.²⁾ »Fra ældgammel Tid har vi haft Ret til selv at vælge en af Provsten forud examineret Skolemester og selv at accordere med ham om hans

¹⁾ C II, 2, Nr. 397, Kiel. Dateret 9. Nov. 1798.

²⁾ C II, 2, 398, Kiel. — Betr. die Neueinrichtung der Landschulen in der Probstei Apenrade — L. Kloster.

Salær. Erfaringen lærte os, at vore Børn paa denne Maade fik de nødvendige Kundskaber. — Og denne Indretning er vel saa gammel som vor By selv. Men nu skal vi have et af Provsten udpeget Subjekt og yde ham Salær, som slet ikke staar i noget Forhold til disse fattige Byers Evne.

Her rørte man ved det svage Punkt i den nye Lovgivning. Thi mange Landsbyer paa Hedeegnen var næppe i Stand til selv at bekoste nye Skoler og lønne Skolelærerne efter Regulativets Bestemmelser. I Maj 1802 fik Befolkningen i Amtet Afslag paa deres Ansøgninger, men det skabte ikke Ro eller Tilfredshed. Thi da de nye Lærere kom ud i Landsbyerne for at begynde Undervisningen, jog man dem bort samme Dag. Saaledes gik det f. Ex. Lærer Jes Nielsen fra Jægerup, der var sendt til Klovtoft og Hønkys. 1. Juni forsøgte han igen at tiltræde Stillingen som Distriktsskolelærer i de nævnte Byer, men han blev anden Gang »bei ihnen existieret«, (jaget bort) og i et Brev, som endnu er bevaret, beder han Amtmanden og Provsten om »ihnen (d. v. s. Beboerne) alle Ernstes zu befehlen, mich gleich bei Strafe der Execution anzunehmen«. Hele den vestlige Del af Amtet synes paa det Tidspunkt at have været »i gærende Uro, ja i Oprør«, og Provst Posselt søger at purre den noget ængstelige og hypokondre Amtmand v. Schmettau ud af Brøndlund Slot, thi — skriver han¹⁾ »nu er det paa høje Tid, at vi for Alvor søger at neddæmpe den vedvarende »Widersetzlichkeit u. Trotz«. »Tvangsindkvartering tjener vil ikke til andet end at gøre Befolkningen endnu mere opsætsig. Der findes vel heller ingen, som vil være Redskab hertil og risikere Liv og Lemmer.« Provsten er fortvivlet over disse Tilstande, og han ser ingen anden Udvej mere, end at belægge et enkelt Distrikt med Rytteri — f. Ex. Hønkys — »saa falder de trodsige Hoveder vel til Ro«. Adler havde nemlig lige meddelt Posselt, at Militæret for Tiden laa i Læk og Omegn »for at dæmpe Uroen om Skolevæsenet«, og at denne Forholdsregel havde haft god Virkning, da »al Opsætsighed og Uro dæmpedes«. Men v. Schmettau var træt af de

¹⁾ C II. 2, Nr. 398.

mange nervepirrende Stridigheder med Befolkningen, han lukkede sig inde og skrev sin Afskedsbegæring, og i Juni var Aabenraa Amt uden Amtmand. (v. Schmettau flyttede til Kiel, hvor han døde 1840.)

Hvad havde Folk da imod disse nye Skoleindretninger, som først skulde indføres i Aabenraa Amt. Ja, lad os høre Befolkningens egen Røst. Vi lader Bønderne i Hønkys i Egvad Sogn fortælle os lidt om Forholdene dengang. De skriver 24. Sept. 1802 saaledes til Kongen: »Vi nødes til at give vor haart trykkende Omstændighed for Vor Allernaadigste Konge til Kiende. Den Nye Skoleindretnings alt for haardt paalagte Byrde Kand vi ikke bære. Vore Egne er jo meget slet og ringe. Vort Land er for 30 Aar siden delet, og der er ikke noget til en Skoleholder, og til Høebirring, da mangler enhver for sig, og at hyre, da er der næsten ikke noget at faae for Penger, og af den Aarsag saa maae vi afsætte Creatureerne, derfor bliver vores Land Aar efter andet ringere, og Indvaarnerne blive med hinanden satte i slette og arme Omstændigheder. — — —Een af de største Gaarde her i Byen Kand ikke have paa Græs eller Foer mere end 2 eller i det Allerhøjeste 3 Hæster, og 4 eller 5 Stykker smaat snart fordervet Køer, og Et eller 2 Kalv, og saadant et Sted har lidet Rug eller Boghvede at selge, da vor Sæd bestaar af disse tvende Slags, det giver og saadanne Aar, at det ikke giver saa meget Boghvede, som til en Husholdning Behøves, og af saadan Gaard bør (skal) aarlig betales 16 Rdlr. Species og 8 Rdlr. Courant og i dette Aar 11—12 Rdlr. Magazin, dertil andre Afgifter, saa og til Kirke, Præst og Degn, og de ikke Kand blive betalt i Summa med 58 Rdlr. og de mindre Gaarde, som ere de fleste, og have Børn og Gamle folk og Kand mange Aar Aarlig fortære alt deres Korn, at der er ikke over 1 eller 2 Tønder Rug at sælge — — —.

Vi har Aarsag at spørge: Hvorfra skal vi tage Penger at betale den fast satte Skoleholder med og Penger til at købe Land og bygge Huus for, og til Korn og Smør, da enhver

iblandt os maa nødvendigvis købe dette Smør,¹⁾ som vi skal give Præst og Degn, og til samme Tid at betale Smør til en Skolemester, er os umulig, da vi ikke kand det, om vi self æder det tørre Brød. — — — Vi vil »hellere som tilforn self leje os en god examineret Skolemester, saa har vi jo derved ingen Familie at underholde, denne Familie er os jo ikke eller vor Ungdom nyttig men en trykkende Byrde. Vi har det fremfor saa mange andre her i Apenrade Amt saa magert og ringe.

Vor Elskværdige Konges tro og hulde Undersaatter med Ære, Gods, Liv og Blod«.

Brevet giver os tillige et Billede af de økonomiske Forhold i en nordslesvigsk Hedeegn omkring ved Aarhundredskiftet. Og selv om der ikke er sparet paa den klynkende Tone, saa viser det Materiale, vi har til Raadighed, dog tilfulde, at »der er ikke noget til en Skoleholder«. Og disse Mennesker kunde med god Grund spørge: Hvorfra skal vi tage Penge til at betale Skoleholderen med? Og dog var dennes fastsatte Løn vel nærmest Existensminimum.

Saaledes blev Aabenraa Amt faa Aar efter Agendestriden atter Skueplads for et nyt Tovtrækkeri mellem Befolkning og Myndighederne. Og efter Amtmand v. Schmettaus Bortrejse førtes Kampen ind i en ny Fase. Conrad v. Blücher, en energisk og bondevenlig Mand, blev Amtmand, og han saa snart, at »ved de sædvanlig anvendte Midler som Bøder, Udpantning etc. kan man ikke tvinge Befolkningen til Lydighed mod Deres Majestæts Befalinger«.²⁾ Derfor griber den nye Amtmand til det sidste Middel, han søger om Tilladelse til at rekvirere Militær som Hjælp. »Thi — skriver han — de (d. v. s. Landbefolkningen i Aabenraa Amt, særlig i Hønkys, Nr. Hostrup, Klovtoft, Vollerup o. fl. Steder) foragter enhver Trussel, og er fast besluttet paa ikke at modtage en ny Skolelærer i deres Byer«.

¹⁾ Saa længe der ikke var bygget Hus til Læreren skulde han have et vist Antal Pund Smør fra hver Gaard.

²⁾ Concept, vistn. Januar 1803, C. II, 2. Nr. 398. Kiel.

I Februar 1803 sendte Amtshuset saa Bud til Oberst v. Dürring i Haderslev om at sende Rytteri til de oprørske Landsbyer, og det ankom 12. Februar under Anførsel af en v. Ziegesar. »De urolige Landsbyer« belagdes nu med »Indkvartering i Hus ved Hus for at undgaa Opløb, Sammensværgelser og Udskejelser.«

Samme Dag kunde Blücher indberette til Kancelliet, at »straks var Lydighed til Stede«, og at alle andre Distrikter nu ogsaa gav efter og vedtog at betale Bøder, men paa Grund af Befolkningens store Fattigdom ønskede Amtmanden, at Bøderne blev eftergivet.

Naar Nøden var størst, henvendte Sønderjyderne sig altid til deres Konge. Og sidst i Januar sendtes endnu en Bønskrivelse til Kongen »Om Befrielse fra den haardttruende og ødelæggende Fare«.

»Vi trues af de gode Kirkevisitatorer med Rytterer. som skal plage og tvinge os« — hedder det i Ansøgningen, og man skildrer endnu engang den store Fattigdom i Amtets Hedeegne, og det ringe Udbytte, som Landbruget giver. »Den største Gaard i Byen, (Hønkys) Kand ikke udsaa i Landet, over 9 Tdr. Rug, af dend Sæd bestaar vor Indkomst, deraf Kand vi ikke høste 3 Fold igjen — og vi har hverken Skau heller Mose og icke det saakaldte Mergel til at forbedre vort Land med.«

Resultatet blev altsaa, at Befolkningen maatte bøje sig, og det nye Skoleregulativ blev indført. Man kunde nu ikke mere »accordere med en Lærer« og antage den, som havde det billigste Tilbud. — I Aarene 1802 og 03 byggedes de nye Skolehuse enten i selve Landsbyen eller — som oftest — ude paa »den vilde Mark« mellem 2 eller flere Landsbyer. I Ø. Løgum Sogn byggedes Skoler i Hovslund og i Rugbjerg — Nr. Jarup, »de kostede hver 1200 Mark, og begge blev saare slet byggede, »fordi den fordærvelige Skik blev anvendt at sætte Arbejdet til Underbud«, skriver Pastor Kier i sin Sognehistorie. Det ene af disse Skolehuse staar dog endnu.

Alle de hidtilværende Lærere blev i de samme Aar examinerede af Provsten, og de dueligste blev ansat som Distrikts-

skolelærere. Resultatet af denne Prøve faldt som oftest daarligt ud, men da der endnu var stor Mangel paa Seminarister, maatte Visitationen nøjes med de gamle foreløbig. Examineringerne omfattede Fagene: Religion, Regning, Skrivning og Kateketik.

Hvor daarligt det stod til med Lærernes Visdom og Evner, viser følgende Exempler, som kunde forøges med mange andre.

Chresten Bossen i Vesterterp.

- I Kristendom: yderst daarligt.
- Katekismus: ganske daarligt.
- Regning: maadeligt.
- Skrivning: meget maadeligt.

Johs. Ewald i Ø. Løgum, 34 Aar.

- I Kristendom: meget maadeligt.
- Katekismus: yderst daarligt.
- Regning: godt.
- Skrivning: maadeligt.

Flertallet af de Lærere, Bønderne havde lejet til Klipskolerne, blev nu Distriktslærere, i Regelen i andre Byer, men de vandt næppe noget udover, at de fik en ny Titel. Thi Befolkningen tog selvfølgelig ikke vel imod dem efter de udstaaede Stridigheder, og mange Steder led Lærerne under Beboernes passive Modstand mod de Adlerske Skoleregulativer. Det gik ud over de stakkels Lærere, og det har ikke været rart at sidde som Skolelærer i Aabenraa Amts Landsbyer i de Aar. Heller ikke økonomisk havde Lærerne vundet stort ved de nye Forhold, thi i Landsbyerne sørgede man for, at Lærerens Løn, som delvis bestod af Naturalier, blev saa ussel som muligt. Og den Jord, som han fik anvist, hørte til den daarligste og mest ubrugelige paa Udmarkerne. Det var da ikke underligt, at Adler modtog den ene Klage efter den anden fra Lærerne. Lærerne havde Krav paa Jord til »mindst en Ko og nogle Faar«, men hvad hjalp det, naar han fik anvist nogle Mosehuller eller en øde Hedestrækning som »Skoleland«.

Om Skolens Jord i Gjenner skriver Lærer Mathiesen f. Ex. i en Klage til Adler.¹⁾ »I den herværende Skolelykke findes et

¹⁾ C II, 2, Nr. 407, Kiel. Brevet dateret 6. Dec. 1813.

stort Stykke Mose, omtrent 2 Tønder stort, det skulde være »Græsland«, men er hertil ganske ubrugeligt. Thi det hele bestaar af et stort Morads »med saakaldte Føhntotter, smaa Bjærg med langt ubrugeligt Mosegræs og bevokset med Lyng, indimellem opfyldt af Sump og Vand, saa at næsten intet Kreatur kan gaa der.« Møjsommeligt har han maattet opdyrke noget Hedeland, og han har selv samlet mange Læs Sten. Alle i Byen er Modstandere af Skolen, og Øvrigheden maa tvinge Byens Folk til at udføre den mindste Reparatur.

En anden Lærer, Søren Eliassen Holm i Rugbjærg, klager lige saa ynkeligt. Hans »Skolejord« hører ligeledes til Landsbyens daarligste, og han maa til Stadighed holde det hele under Ploven, »hvis jeg ikke i Løbet af to Aar vil se det hele forvandlet til Hede«. Kun 2 Tdr. »Græsjord« er henlagt til Skolen, »og det kan umuligt føde en Ko, da man i Rugbjærg maa have 30 Tdr. Land til 8 Køer«. Det meste af Aaret har Familien ikke Mælk i Huset, og ingen vil sælge ham noget. »At spise tørt Brød med Vand til og endda knap kunne faa nok af det til at mætte sig med! Nej det er dog for galt« udbryder den stakkels Mand.¹⁾

Kort forinden havde den samme Mand i Forening med en anden Lærer indgivet en lignende Klage til Generalsuperintendenten. Den er offentliggjort af Dr. Achelis,²⁾ og da den ikke blot viser os Befolkningens passive Modstand mod Skoleregulativerne, men ogsaa er af kulturhistorisk Interesse, citerer jeg lidt af Skrivelsen.

»Hoy-værdige Fader og Foresatte!

Nøden driver os undertegnede til i Dybeste underdanighed at forestille Deres Højværdighed følgende Klage: De veed af regulativet vore indkomster, hvilke, beregnet, næppe udgjør det hvad nu til tids gives en Soldat! — og deraf skulle vi med Kone og Børn Leve! i Fald at Skolelæren skal og bør være vores Hovedsag. Dette gjør, at Skolemesteren, som skulde være de værdigste Lemmer af de gemene, maa e

¹⁾ Brevet dateret 2. Juni 1808.

²⁾ Sønderj. Maanedsskrift III p. 154 f.

gjøre sig til de Elendigste Betlere, bestille de nedrigste Arbejder for til nød at kunne Leve! De unge, som nylig har begyndt, trykker Nøden endnu ikke saa hart, saasom disse endnu ingen synderlig Huus-Familie har. — Men os!

Skal vi leve saa maa vi have Sæd, og skal vi græsse, saa maa Landet Ploges og besaaes, thi ellers er det om fiire Aar forvandlet til en Lynghede, NB. især paa vore magre Egne o. s. v.«

Skoleregulativerne bragte saaledes foreløbig kun lidet glædelige Resultater, og dog var Adlers Arbejde paa dette Omraade af overordentlig stor Betydning. Men Befolkningen forstod ikke, at Adler her virkelig arbejdede med en stor Sag, som fortjente Velvilje i Stedet for Trods og Uvilje. Lærerne led mest derunder, og der er lidt og sukket meget i de nybyggede, ganske pyntelige, men fattige Skolehuse. Og Fattigdommen blev større endnu ved Beboernes Boykot.

En saa betydelig og kyndig samtidig som P. Kier i Ø. Løgum skriver om Skoleregulativerne — efter at have fortalt om den Skæbne, de fik i hvert Sogn: »Saaledes var de nye Skoleindretninger lidet glædelige, og var der heller ikke Tilfredshed dermed, siden man fandt, (mente) at Børnene ikke lærte mere, end tilforn, da Skolerne ej vare saa kostbare. Jeg stræbte imidlertid efter Evne at danne Skolelærerne og at forbedre Indretningerne. Saaledes udarbejdede jeg en Læsetabelle, som de indførte, og jeg forandrede efter Omstændighederne. Man begyndte nu at undervise lidt i Jordbeskrivelse (Geografi), da min Lærebog i Verdensbeskrivelse udkom og i Naturhistorie. Men desværre, denne Egns Beskaffenhed tillod ikke Forældrene at sende Børnene flittigt nok i Skole, saa at sligt ogsaa kunde læres. Og da nu nye Skatter kom, og Krig trykkede, saa kunde Skolens Forbedring heller ikke virke det gode, man ventede sig deraf.«¹⁾

Med de Adlerske Skoleregulativer — som for Resten ikke var ganske ens i de forskellige Provstier — var der skabt en fast Ramme for Ungdommens Opdragelse og Tilegnelse af

¹⁾ Ø. Løgum Sogns Historie, MS; tilhører Gdr. Rasmus Callesen i Lerskov.

Kundskaber, og dog var det kun et foreløbigt Skridt. Maalet var et virkelig organiseret Skolevæsen, ja man fristes til at bruge et moderne Ord: et ensrettet Skolevæsen. Naar Skolen stilles i en politisk eller aandelig Idees Tjeneste, maa den nødvendigvis blive mer eller mindre »ensrettet«. Skolen skulde være Rationalismens Pioner, ikke blot i Købstæderne, men ogsaa ude paa den fattigste Hedeegn. Men netop i de fattige Egne kneb det mest med at faa oprettet »faste Skoler«, thi der lagde økonomiske Hensyn næsten uovervindelige Vanskeligheder i Vejen. Befolkningen kunde i Virkeligheden her — »paa Grund af Egnens Skarphed« — hverken overkomme at bygge Skoler eller forsørge en Skolelærer og hans Familie.

Trods alle Bestræbelser blev alt her ved det gamle. I Fjold drog f. Ex. Lærer og Skolebørn endnu i 1813 igennem Byen for at slaa sig ned i det Hus, hvis Tur det var »at behersberge Børn og Lærer i en Uge«. Og i Landsbyerne Stoltelund og Broderup i Tinglev Sogn fandtes stadig den gamle Tids Schola ambulatoria, endnu i 1814 kaldes Læreren der »ein Mietling« (han var lejet af Bønderne), som fik Føden »paa Omgang«. (Wandeltisch).¹⁾

I Aarene før og efter Aarhundredskiftet var Hertugdømmernes Skolevæsen altsaa i Støbeskeen. Det var ikke blot de aarhundredgamle ydre Former, som faldt, men ogsaa Skolens Arbejde og Maal blev et andet. Pietismens Skoleideal blev afløst af Rationalismens. Skolen skulde ikke mere være Kirkens ancilla men »Oplysningens«.

Ogsaa dette Hverv lagde Udviklingen i Adlers Haand. Skoleregulativerne var Indledningen, Skoleloven af 1814 Slutresultatet.

»Almindelig Skoleforordning for Hertugdømmerne Slesvig og Holsten« blev, nationalt set, — en skæbnsvanger Lov. Den har — som vi siden skal se — i høj Grad været medvirkende til, at Syd- og Mellemslesvig gik tabt for Danmark. Men — og det skal straks betones — det var ikke Adlers Skyld. Ad-

¹⁾ Pastor Schmidt i Tinglev, Visitatsindberetn. 1814, Kiel.

ler viste sig ogsaa her som den danskvenlige, tyskdannede Helstatsmand. Vi vil straks vise det, men først nogle Ord om Lovens Tilblivelse.¹⁾

I Foraaret 1804 udgik fra Tyske Kancelli en Skrivelse til Overkonsistoriet paa Gottorp om, at »Kongen havde besluttet, at der skulde affattes en almindelig og overalt i Hertugdømmerne gældende Skolelov, som skulde afløse de interimistisk gældende Skoleregulativer. Arbejdet med at affatte Udkastet blev overdraget Generalsuperintendent Adler, og i November samme Aar afleverede han dette til Overkonsistoriet («Entwurf einer allgemeinen Schulordnung für die Herzogthümer Schleswig und Holstein.») Ogsaa dette Udkast maatte tilbagelægge en lang og besværlig Vej, inden det 24. August 1814 blev forelagt Frederik VI. til Underskrift.

I det store og hele blev Adlers Udkast ophøjet til Lov, men paa et enkelt væsentligt Punkt foretoges en Ændring. Begge Overkonsistorier samt den holstenske Generalsuperintendent J. L. Callisen²⁾ havde ganske vist mangt og meget at kritisere, men det meste i denne Kritik forekommer os nu ret betydningsløst. Kun paa et Omraade var Kritikken skarp og tillige berettiget, nemlig hvor den gjaldt Forslagets religiøse Tendens, det rationaliserende og religiøst udvandede Præg. Her stod to saa forskellige Mænd som Callisen og Provst Fock, Kiel, sammen,³⁾ idet de begge krævede en kristen Børneopdragelse i en kristen Skole. «Eet ligger mig fremfor alt paa Hjærte, skriver Callise i sin Betænkning til Forslaget, at Skolens Hovedhensigt i den nye Plan ligesom i de ældre Skolelove skal være, at Ungdommen føres til kristelig Erkendelse, Sindelag og Opførsel. Jeg er efter 40-aarig redelig Bestræbelse for at bidrage til Ungdommens Oplysning i mit kære Fædreland graanet under den Erfaring, at den gavnligste Undervisning gives, og Ungdommen

¹⁾ Acta A. XVIII Nr. 450 i Kiel, Oversigt hos Rendtorff, a. S. p. 316 ff. Skolelovens Ordlyd sammesteds p. 144—177.

²⁾ Født 1738 i Preetz, Præst i Zarpen, Pløn og Oldesloe, 1792—1806 Gen.-Sup. over Holsten. † 1806, hvorefter Adler ogsaa overtog Superintendenturet over Holsten og beholdt det til sin Død i 1834.

³⁾ J. G. Fock, Provst i Kiel 1810—35. Rationalist.

bliver bedst forberedt til Livet der, hvor man bygger paa denne Grundvold«.

Selv Rationalisten Provst Fock slutter sig ganske hertil, idet han vel alligevel paa det Tidspunkt øjner Rationalismens ødelæggende Følger: Opløsningen af Kirke og Moral. »Det er højst vigtigt, at det udtales i Skoleloven, at Skolens Maal maa være: Ved Undervisning og Exempel at opdrage Børnene til retskafne Kristne«. Han forlanger, at Luthers Katekisme skal danne Grundlaget for Religionsundervisningen i Skolen. »Vi er næsten naaet saa vidt nu, at vor Ungdom i Byerne ikke kender den.¹⁾ »Was hilft es, wenn unser Vaterland viel Aufklärung, aber wenig Christenthum hat. Durch die Schulen vorzüglich muss den Verwüstungen im Reich unseres Heilandes Einhalt geschehen. — — Mehr Wärme u. Eifer für ächtes Christenthum bei unseren Schullehrern, in deren Händen die Nachkommenschaft ist — det er et af de vigtigste Krav, som maa stilles, naar vi atter skal naa til en bedre, en kristelig Tænkemaade. Vi Præster formaar det ikke alene.«

Den Kritik af Skolelovsforslaget, som her kom til Orde, maa have gjort Kancelliet betænkelig, thi først i 1809 tog man atter Sagen op, idet man tilstillede Adler Konsistoriets Betænkninger. Her vil det føre for vidt at gaa nærmere ind paa den øvrige Kritik og Forslagets senere Skæbne. Vi vil kun ganske kort gøre Rede for Lovens Indhold og den Betydning, den fik. Adler delte Skolerne i 3 Kategorier: Latinskoler, Borgerskoler og Landsbyskoler. Alle Latinskoler skulde herefter nedlægges med Undtagelse af 4 i Slesvig (Haderslev, Flensborg, Husum og Slesvig) og 5 i Holsten (Gymnasiet i Altona, Latinskolen i Glückstadt, Pløn, Meldorf og Kiel). Et af Konsistoriets Medlemmer havde foreslaaet at gaa endnu mere radikalt til Værks, idet han kun ønskede at beholde 3 i Holsten, ja, han foreslog

¹⁾ Hvad hjælper det, naar vort Fædreland har megen Oplysning, men kun liden Christendom?

Ved Skolernes Hjælp maa Ødelæggelsen i Guds Rige kunne standses.

Mere Varme og Iver for ægte Christendom! Det maa kræves af vore Skolelærere, i hvis Hænder Efterslægten er.

endogsaa, at Universitetet i Kiel skulde nedlægges, og de Penge, som herved kunde spares, skulde bruges »til Bedste for fædrelandske Skoler«. — Alle de andre »Latinskoler« degraderedes til Borgerskoler, men de særlig flinke Elever kunde her ved Privatundervisning hos Rektor — han skulde nemlig være akademisk uddannet — forberedes til Latinskolernes højere Klasser. (§ 42). Undervisningen skulde begynde med det 6te Aar. Skolerne skulde have uddannede og fastansatte Lærere, Latinskolernes Lærere og Rektoren ved Borgerskolen skulde have filologisk (i hvert Fald Latinskolernes 2 øverste Lærere) eller theologisk Embedseksamen fra Kiel.

Hvad der interesserer os mest i denne Sammenhæng er at se, hvorledes Oplysningstidens Mænd søgte at løse det sproglige Problem, som ogsaa trængte sig paa, da Lovforslaget jo skulde udarbejdes for et tvesproget Land. Som vi i det foregaaende har vist, havde der lydt stærke Røster i Mellem- og Syd-Slesvig om mere og bedre Danskundervisning.¹⁾

Hvilke Hensyn tog Adler og Rescensenterne nu hertil? Med Undtagelse af visse Dele af Købstadbefolkningen var Slesvig jo endnu paa det Tidspunkt et næsten helt dansktalende Land. Men netop paa det Punkt er Skoleloven af 1814 underlig tavs. Loven omfatter 77 §§, men kun i een (§ 68) berøres Undervisningssproget, og tilmed kun i vage Vendinger. Men et og andet vedrørende dette for Slesvigs senere nationale og kulturelle Udvikling saa betydningsfulde Spørgsmaal er dog blevet drøftet bag Kulisserne. I alle Latinskolerne skulde Tysk være Undervisningssproget, og Undervisningen i de klassiske Sprog blev her selvfølgelig Hovedopgaven. Men Lovens § 16 bestemmer, at der ogsaa skulde undervises i Dansk og Fransk. »Undervisningen i Dansk skal fortsættes gennem alle Klasser«. I de nævnte Sprog skal Disciplene i det mindste naa saa vidt, at de med Færdighed kan oversætte fra Dansk til Tysk og fra Tysk til Dansk, (og Fransk til Tysk). Men — hedder det saa videre — »Øvelserne i at tale Dansk og Fransk

¹⁾ Sønderj. Aarb. 1934 p. 49 ff.

forbeholdes Privatundervisningen lige som det at lære Engelsk, Italiensk eller andre levende Sprog«. I § 18 (Taleøvelser og skriftlig Stil) havde Adler oprindeligt nærmest stillet Dansk og Tysk paa lige Fod, idet Øvelserne skulde omfatte begge disse Sprog. Hertil bemærkede Overkonsistoriet imidlertid, at »Tysk og Dansk maa ikke — som her er sket — ligestilles i Latinskolen. E t S p r o g m a a v æ r e M o d e r s m a a l e t, og det er i Hertugdømmerne Tysk, ligesom Dansk er det i Danmark.« Resultatet blev saa, at Tysk blev eneraadende. Man var ængstelig for en indgribende Forandring, og den religiøse og nationale Universalismes Talsmænd havde ikke saa meget som en Gnist af folkelig Sans.

For Borgerskolernes Vedkommende gik det ikke bedre. Ogsaa her tier Skoleloven, naar Spørgsmaalet er om Undervisningssprog, og om der skal undervises i Dansk. Det tilføjes dog en passant, at der udenfor Timerne kan undervises i Dansk — ligesom i Fransk. Aarsagen til denne Tavshed finder vi i følgende meget talende Bemærkning til Udkastet, som fremsættes her i sin Helhed: »Die Entscheidung der Frage, ob auch die dänische Sprache in den Schulen gelernt werden soll, wird von dem Beschluss in Hinsicht der Einführung der dänischen Sprache überhaupt, abhängen. Ich habe daher, — da diese Frage bis jetzt noch unentschieden ist, über den Gegenstand überall nichts bemerkt. Soll die dänische Sprache in einigen Distrikten des Herzogthums nicht eingeführt werden, dann mögte wohl dieser Unterricht als eine Nebensache getrieben werden, ebenso wie französisch.«¹⁾

Adler har altsaa her stillet sig afventende. Det er i hvert Fald næppe hans Skyld, at Skoleloven af 1814 senere i Tiden blev et Fortrykningsmiddel af høj Rang. Her staar vi atter overfor et af de mange »Hvorfor«, som vor nyere nationale Hi-

¹⁾ Afgørelsen af Spørgsmaalet om, hvorvidt Dansk skal læres i Skolerne, afhænger af den Beslutning, som tages m. H. t. Indførelsen af det danske Sprog overhovedet. Da dette Spørgsmaal hidtil er uafgjort, har jeg i det hele intet bemærket herom. Skal det danske Sprog i nogle af Hertugdømmets Distrikter ikke indføres (i Borgerskolerne), saa er det bedst, at Undervisningen i Dansk betragtes som en Biting ligesom Undervisningen i Fransk.

storie er saa rig paa. Hertugdømmernes øverste Embedsmænd var dengang saa vist ikke Hadere eller Fjender af dansk Sprog og Kultur. Tværtimod. Adler selv har sikkert været villig til at give Dansk store Indrømmelser i den nye Skolelov. Var hans oprindelige Synspunkter trængt igennem, havde Slesvigs nyere Historie vel nok formet sig ganske anderledes.

Den tredie Gruppe af Skoler var *Almueskolerne*. Om Undervisnings sproget hedder det her i Lovens § 68: »I de tyske Skoler skal Undervisningen ske i det højtydske Sprog, i de danske Skoler skal der naturligvis blot tales Dansk.« For en Nutidsbetragtning ser dette jo egentlig ganske selvfølgelig ud, men Lovens Ord indeholder her et meget vagt og uklart Udtryk. Thi hvor langt naaede »de danske Skoler?« Hvor langt mod Syd strakte de sig? Det angives nemlig ikke i Lovens definitive Ordlyd. Oprindeligt var der tilføjet følgende klare Ord om »de danske Skoler«, hvor langt de skulde naa mod Syd: »overalt (allenthalben) hvor der tales Dansk«, d. v. s. saa godt som hele Slesvig. Denne Sætning kom imidlertid ikke med i Skolelovens § 68. Hvad har det ikke kostet Danmark? Ordlyden blev: *In den dänischen Schulen des Herzogthums Schleswig wird — wie es sich versteht — blos dänisch gesprochen.* (I de danske Skoler i Hertugdømmet Slesvig tales der selvfølgelig kun Dansk). Frederik VI' berømte Reskript udkom 1810, altsaa paa et Tidspunkt, da Skoleloven for de følgende Hundrede Aar endnu var under Forberedelse. Var Kongens Tanker kommen til at præge Loven — og Adlers og mange andre Tanker gik i samme Retning — saa havde det meste af Slesvig faaet dansk Undervisningssprog i 1814. Følgerne havde været uoverskuelige.

Nu fortolkedes Begrebet »de danske Skoler« saaledes, at de kun omfattede det Omraade af Slesvig, hvor Kirkesproget var Dansk, d. v. s. det nuværende Nordslesvig med Undtagelse af Bov og Ubjerg Sogne.

Flensborg - Tønderlinjen trækkes nu i 1814 skarpt op. Hidindtil havde den været ret udflydende, idet der enkelte Steder i Mellemslesvig ogsaa prædikedes paa

Dansk, i hvert Fald havde Bøndernes lejede Skolemestre ogsaa undervist paa Dansk her og der i det Omraade. Men efter 1814 ophører det. De nuværende Grænsestene sattes 1814.

Hvorfor? Fordi Rationalismen i Hertugdømmerne — Datidens Internationalisme religiøst og nationalt — ofrede »Hjærtet« til Fordel for »Hjernen«, og da Hjærtet krævede sin Ret og fik den, — var det blevet tysk. Rationalisterne forstod nok at skabe ydre Rammer, ogsaa for Skolen, — men det var ogsaa alt.

Saaledes forkludredes Sønderjyllands Skolevæsen i denne aandsforladte Tid. Adler havde utvivlsomt ønsket danske Skoler overalt i Nord- og Mellemslesvig (paa Landet). Han fik ikke hin betydningsfulde Sætning med i Skolelovens endelige Ordlyd, og Resultatet blev senere, at Kirkesprogets Grænse nu ogsaa blev Skolesprogets Grænse, og blev en ny Folkegrænse.

Det er næppe Enkeltmands Skyld. Det er Tidsaandens Skyld. Rationalismens Skyld. »Hjernemenneskenes« Skyld, som altid med deres grove Hænder ødelægger alt det, som ikke kan ses med Øjnene og ikke lader sig fange af Menneskehænder.

En ensartet Skole var Rationalismens Maal. Man naede det Maal.

Og Resultatet?

Det Slægtled, som efter 1814 gik i Rationalismens ensrettede Skole, blev helt det modsatte af, hvad dets Fædre havde været. Netop det Slægtled blev grebet af en religiøs Vækkelse, og netop det »vaagnede op« og blev et nationalt Slægtled. Historien viser os altid, at en aandelig Tvangsfodring skaber dybe Kløfter mellem to Slægtled. Chr. Paulsen blev 12 Aar gammel sendt fra Flensborg til Ærkerationalisten Salzmanns Opdragelsesinstitut i Schnepfenthal i Sachsen-Gotha, og han blev alt andet end en af Internationalismens Asfaltlitterater. Han blev netop hint nye Slægtleds Vejleder.

C. Kirkeligt Forfald og moralsk Opløsning i Hertugdømmerne.

Skoleloven af 1814 er egentlig Rationalismens sidste store Fremstød i Hertugdømmerne. Thi i det følgende Aar fik Bevægelsens Mænd nok at gøre med at holde sammen paa Stumperne, man styrede imod Katastrofen, Bevægelsens aandelige Falliterklæring.

Allerede ved det gamle Aarhundredes Slutning havde en og anden af de mere klartskuende blandt Rationalisterne øjnet den truende Opløsning i Kirke, Folkeliv og Moral, men nu i Begyndelsen af Aarhundredet blev det aabenbart for alle, som vilde se, at

»Wie es nun ist auf Erden
also soll es nicht sein.«¹⁾

Saaledes sukker en velmenende Mand i Flensborg i 1798, han er ved at miste Tilliden til Rationalismens højtflyvende Planer og Tanker om «et Paradis paa Jorden», som kunde oprettes, naar blot den menneskelige Hjerne blev fyldt med et tilstrækkeligt Kvantum Kundskab. Det var jo Bevægelsens klippefaste Overbevisning, at Livsudviklingen i Verden betegnede en opadgaaende Linje, og at denne Linje just nu skulde stige saa stejlt og højt som aldrig tidligere i Historien, fordi man havde sat Hjernen i Hjærtets Sted — og saa opdagede man først langsomt, saa lige med et, at det er Dæmonernes Rige, som behersker Menneskene. »Iblandt os tager sædelig Fordærvelse Overhaand, og Ungdommens Forvildelse stiger til det højeste«, skriver den førnævnte Flensborger, og hans Erfaringer gik ud paa, at hverken Politi eller Skolevæsen kunde dæmme op mod denne hurtigt voksende Tøjlesløshed. »Som det er nu, kan det ikke vedblive at gaa«, tilraabte han Samtiden.

Stod det da saa galt til?

Vel stod Kirkerne tomme, men til Gengæld arbejdede Sko-

¹⁾ Freimüthige Beurteilung über die Mängel u. die Ausbesserung der Schulanstalten in Flensburg. 1798.

len paa at føre Befolkningen ind i Dydens Rige, og man levede i en gylden Tid.

I det ydre saa det saare godt ud. En gylden Regn faldt over Hertugdømmernes Købstæder og fede Egne, thi hin »gyldne Tid«, som nogenlunde falder sammen med Rationalismens Tidsalder, betegner den stærke økonomiske Opgang, først og fremmest betinget af de høje Priser paa Landbrugsprodukter. Allerede ved Midten af det attende Aarhundrede var en almindelig Prisstigning begyndt, den tog stærkere og stærkere Fart ved Aarhundredskiftet og fortsatte i et bestandigt hurtigere Tempo i de følgende Aar. — Præsten i Ø. Løgum, som i mange Aar førte Regnskab over sin Præstegaards Indtægter og Udgifter, noterer i 1815, idet han ser tilbage til den gyldne Tid, at i 1786 kostede en Td. Rug 6 Mk., i 1805 11 Mk., »senere i visse Aar helt op til 21 Mk.« Paa de andre Kornsorter og paa Flæsk og Smør var Stigningen dels den samme, dels endnu højere. Prisstigningen paa Varer betød selvfølgelig ogsaa Prisstigning paa Landbrugsejendomme, og det medførte atter, at man fik lettere Adgang til Laan, kort sagt: Pengene kom og gik let i disse Aar.

Ligeledes blomstrede Handelen som aldrig før, dels fordi en Del Toldafgifter, Toldskranker og Licenser ophævedes, dels førte Transithandelen (en Følge af de politiske Konjunkturer, bl. a. engelsk Blokade af Elben) en ny Guldstrøm ind over Hertugdømmerne. Store Varemængder, som før gik direkte ad Elben til Hamborg, blev nu udlosset i Tønning og Husum, hvorfra Transporten saa gik videre paa Vogne over Itzehoe. Ogsaa Bønderne tjente godt herved, da der krævedes et Utal af Vogne. Men den store Fortjeneste lokkede mange bort fra Jorden, saa de forsømte deres Gaarde og satte baade Sundhed og Fortjeneste til under den omflakkende, demoraliserende Tilværelse.

Her skal denne Udvikling ikke følges videre.¹⁾ Vi minder blot om, at Napoleons Toldsystem, der brat afbrød Datidens Gullach-Periode, ramte Hertugdømmerne haardt, og Danmark

¹⁾ Gode Oplysninger faas i Rubins og Axel Linvalds offentliggjorte Studier.

kunde ikke i Længden udholde at importere ubegrænsede Vare-mængder uden til Gengæld at maatte udføre sine Varer, det førte saa til den store Indførselsforbudslov af 23. 5. 1812. — Vi ved, at »den gyldne Tid« tog en Ende med Forskrækkelse. I 1813 faldt f. Ex. Priserne paa Landejendommene i Hertugdømmerne med 75 pCt.¹⁾ og Panthaverne reddede kun ved Moratorium den sidste Fjerdedel, Handelsflaadens Drægtighed halveredes, og ved Rigsbankhæftelsen (Statsbankerotten) blev der indført en Førsteprioritet paa al Ejendom, den skulde forrentes med 6½ pCt. i Sølv. Samtidig med al denne økonomiske Elen-dighed okkuperede et stort russisk Korps Holsten, og Kosakkerne strejfede igennem Slesvig helt op til Vonsild.

I alt dette var Rationalismen selvfølgelig uden Skyld; men i dens Kølvand fulgte Materialismen i sin groveste Form, Nydelsessyge, Luxus, Usædelighed, og hvad dertil hører. Hvad havde Rationalismen nu at sige Menneskene i disse Aar, da alt det ydre ramlede sammen? Og havde Befolkningen Rygrad nok til at kunne taale dette økonomiske »op og ned«? I disse Aar afslørede hele Hulheden i Rationalismens mange store Ord. Nu skulde man til at tære paa de indre Reserver, og nu viste det sig, at der var ingen. Hvor blev »Borgerdyden« af, og »Sansen for Almenvellet« og »Paradiset paa Jorden«. — Tiden prægedes af en uhyggelig Modsætning mellem Overflod og Trang, mellem Luxus og Nød. Mange ubemidlede blev pludselig rige i disse bevægede Aar, idet de kom til Penge ad mange Krogveje (Kaperi, Transithandel, Smugleri etc.), hvorimod Folk med faste Indtægter, og de som levede af en Pension eller af Renten af deres Penge, pludselig blev ludfattige. Og midt i al den Elendighed stod Rationalismen hjælpeløs, thi dens skønne Teorier slog ikke til. Den økonomiske Fallit afslørede tillige en aandelig Bankerot af uhyrlige Dimensioner, den havde længe været latent tilstede, nu blev den aabenbar for alle. En saa uhildet og sagkyndig samtidig Iagttager som Rist²⁾ karakteri-

¹⁾ Rubin p. 403.

²⁾ II p. 139.

serer den aandelige og økonomiske Bankerot saaledes: »Papirpengenes fuldstændige Værdiløshed, Aager, Nød, nye Skatter, Tvangslaan, al Slags Svindel, Jødeindflydelse, Kapervæsen, Korruption, dyb Demoralisation i alle Klasser, fuldstændig Forvirring og Løsning af alle moralske Baand allevegne«.

Vi vil se lidt nærmere paa Rationalismens Fallitbo.

1. Kirke og Moral i Opløsning.

De tomme Kirker og den religiøse Ligegyldighed, som bredte sig videre og videre, virkede ikke straks nedslaaende paa Rationalisterne. Man undrede sig kun over, hvordan det kunde ske, nu da man havde læmpet sig saa meget efter Tidsaanden, at Evangeliet var forsvundet fra Gudshusene. Det nye Aarhundrede havde man hilst som Oplysningens skønne Morgenrøde, hvor »den sande Religion« (Rationalismen) Haand i Haand med Dyden, som man mente fulgte i dens Fodspor, vilde føre Menneskeslægten til den sande jordiske Lyksalighed.

»O, alt Oplysningens Morgen sig herligt udbreder,
Sandhed Vankundighedsnat ved sin Fakkell adspreder.«

Saaledes lød det ved Aarhundredskiftet, men snart sporedes en forunderlig mat og næsten modløs Stemning. Rationalisterne forstod vel at tømme Kirkerne, men »Dyden«, som man talte saa meget om, blomstrede ikke bedre, fordi aandelig Ligegyldighed bredte sig fra oven og nedad.

»Altergæsternes Antal synker Aar for Aar. Kirken bliver tommere og tommere«, saaledes lød det næsten overalt i Præsternes Indberetninger i de følgende Aar.¹⁾ Selvfølgelig virkede denne Udvikling foruroligende langt ind i de rationalistiske Rækker. Tilmed da alt tydede paa, at i Hælene paa den kirkelige Opløsning fulgte et moralsk og folkeligt Forfald, som man til at begynde med næppe vovede at tale om. Snart talte man om »en ny Moral«, som intet havde med Moral at gøre, om »Frihed for Kødet«, og hvor der endnu fandtes Præster, som ikke

¹⁾ Abt. 18. 45 a og b.

havde bøjet Knæ for Tidens Baal, skildredes de af »den nye Morals« Talsmænd som Bagstræbere, Repræsentanter for Dumhed eller Hyckleri, for Pengepugeri eller Bedrageri. Selv en af de ypperste blandt Rationalisterne, Pastor Dr. Funck i Altona, sukker i 1815 (i Indledningen til den allerede omtalte »Altona-Bibel«). »Hos os anses Vantro — og det Funck kalder for Vantro er Ateismen — for at være et Kendetegn paa virkelig Dan-nelse, og Foragt for den hl. Skrift for et Vidnesbyrd om Oplys-ning«. Nu høstedes de Frugter, som Rationalisterne selv havde saaet. Man havde selv sluppet en Dæmon løs, og den lod sig nu ikke mere indfange. »Læseraseriet har bredt sig allevegne« — skriver Prof. Geysler allerede 1793 til Tyske Kancelli — ja jeg kunde sige »indtil de mest skjulte Kroge af de mest afsides Pro-vinser og til Øerne«. Paa Sild kender han f. Ex. en Skolelærer, som ivrigt studerer Bahrds¹⁾ Skrifter. »Alle de sære Meninger, som forekommer deri, indsuger disse Mennesker med Begærlig-hed og de er ivrige efter at udbrede dem i Folket«. Men disse »sære Meninger« havde Universitet og Gejstlighed jo selv produ-ceret i Tale og Skrift. Intet Under, at de bundfældede sig i »Oplys-ningskredsene«, og derfra bredte sig videre ud i Folket. Semi-naristerne, som var udgaaet fra Müllers Seminar i Kiel, var overalt ivrige Formidlere af Rationalismens Tanker i den mest grove og ufordøjede Form, og undertiden udartede det til kri-stendoms- og kirkefjendtlig Satire og Spot. Jeg har f. Ex. et Manuskript i Eje, som en Degn i Nordslesvig paa det Tids-punkt har udarbejdet, som udaander Had paa hver Side, tyde-ligt et naivt Forsøg paa at bearbejde Bahrds Tanker for Almuen. Saaledes bredtes Indifferentismen endog i Landbefolk-ningen. Pastor P. Kier fortæller i sine Erindringer²⁾ om, hvor-dan »nogle forfængelige Personer, som gerne vilde hæve sig no-get over Almuen, fandt »noget stort i at spotte Kristendommen og gøre den latterlig«; særlig en Skolelærer, som søgte lidt Til-knytning til de højere Stænder, »haanede Bibel og Tro, hvorved han lettest vandt en vis Anseelse« — — saaledes bredte Vantro,

¹⁾ Vulgær-Rationalist. Prof. i Giessen, endte som Krovært.

²⁾ Meine Reise durch das Erdenleben I p. 209 M. S.

Frækhed og Laster sig fra de store Byer til de mindre og derfra ud paa Landet. Ungdommen, særlig den fra de saakaldte højere Stænder, blev opdraget uden Christendom og spottede Tro og Lære. Thi den tidligere strenge og gudfrygtige Opdragelse forsvandt.« Ogsaa Rist ved at fortælle om, hvordan Spot og Haan mod Kirke og Moral lød i de dannedes Kredse, saavel som i Smaabyernes «oplyste Kredse». »Ve Præsterne og Kirken! Saaledes fremmede de frække Fyre Ødelæggelsens Værk.«¹⁾

Rationalisterne havde selv saaet hin Sæd, som nu begyndte at bære Frugt. De alvorligste iblandt dem blev grebet af bange Anelser, de andre stak Hovedet i Busken ud fra Tankegangen: Efter os kommer Syndfloden. Lad os æde og drikke, thi i Morgen skal vi dø.

Vi vil se lidt paa begge disse Kategorier. Underligt nok synes Gen.-Sup. Adler at have foretrukket den store Tavshed. Udfra sit Staasted kunde han heller ikke blive en anden Balle, som i Ord og Skrift utrætteligt talte Kristendommens Sag. Et Blad som »Bibelen forsvarer sig selv« kunde Adler ikke udgive. Han foretrak altsaa at gøre gode Miner til slet Spil. Han tav. Men en Del af de andre førende Rationalister kunde ikke tie. Og Vantroens Angreb i Forbindelse med den altødelæggende Materialisme tvang dem over i et mere positivt Standpunkt. Det gælder f. Ex. Funck, Altona, Provst Fock i Kiel og Dr. Schmidt i Schönberg.²⁾

Allerede i et Skrift vedrørende Agendestriden havde Funck øjnet den truende Fare.³⁾ Allerede her møder man en underlig modløs Stemning, som staar i en skærende Modsætning til den naivt begejstrede Tone i den øvrige rationalistiske Agende-Litteratur. Han skriver f. Eks. her: »Udsigterne for den sande Op-

¹⁾ I p. 37 ff.

²⁾ Johann Georg Schmidt, f. i Hamburg 1763. Studeret i Göttingen og Kiel. Dr. phil. Kiel 1787. Privatdocent i Kiel 1787. Præst i Probststeierhagen 1790, i Schönberg 1807—20. R. a. D. 1813. Død 1820. Han var Svigerfader til den senere Superintendent Asschenfeldt i Flensborg.

³⁾ Freimüthige Beurtheilung des Verfahrens der dänischen Regierung bei Einführung der neuen Agende in Schleswig und Holstein. 1798.

lysning synes ikke lyse, thi Hertugdømmerne er saa fjernt fra den som aldrig før. Tilmed vokser Egoismen, Hang til Udskejelser, Pyntesyge, Yppighed, Bedragerier, Umoralitet og Mened i de sidste »gewinnreiche« Aar, saa at Moral og Religion nu kun er tomme Ord«. Materialismen breder sig i en uhyggelig Grad, og de umoralske trøster sig med, at »der ingen Gud er til, altsaa heller ingen Straf«. Funck inddeler Hertugdømmernes Befolkning i 3 Kategorier. Først er der »de enfoldige paa Landet«, og dem ynder han ikke, fordi disse Kredse modsætter sig den rationalistiske »Fornylse«. Saa er der de ligegyldiges store Masse, som hverken er for eller imod. De anser Religion for at være en Fornødenhed for Hoben, selv føler de sig højt hævet over den Slags Ting. »Til dette Parti hører de saakaldte oplyste i alle Stænder. De myldrer frem som Paddehatte af Jorden, og Fler-tallet af vore verdslige Embedsmænd giver i den Henseende Tonen an«. Og endelig er der Kredsene, hvorfra det lyder: »Mit der Religion und dem Predigtwesen ist alles lauter Lug u. Trug«. — Maatte og vilde Adler sige sin Mening, gav han os Ret«. »Det lader sig ikke nægte, fortsætter Funck, at hos os har der i de senere Aar indsneget sig en Ligegyldighedens Aand mod den offentlige Gudsdyrkelse, saa at en fuldkommen Opløsning af al Kultus, især i Byerne, er nær forestaaende«. Funck mener, at det er Kirkens egen Skyld, »fordi Kirken har ikke holdt Trit med Tiden. Mens alt gik fremad med Kæmpeskridt, blev alt ved det gamle indenfor Kirkens Mure«; den eneste Redning for Kirken er derfor, mener Funck, at Kirken lader »den naturlige Fornuftreligion« komme til sin fulde Ret. Saaledes taler han i 1798, og i de følgende Aar gik hans Ønske i Opfyldelse, men det forværrede kun Tilstanden. »At klippe en Taa og hugge en Hæl« var altsaa ikke Universalmidlet. Midlet blev anvendt overfor Kristendommen, og Resultatet blev, at Evangeliet forstummede i Kirken. I Stedet for nu at klæde sig i Sæk og Aske og vende tilbage til Evangeliet fandt man paa nye besynderlige Midler for at standse Opløsningsprocessen. I Prov. Berichte satte Forslagstillerne hinanden Stævne, og mens Nødstilstanden var paa sit højeste, strømmede det ind med gode Raad og

Forslag. I 1812¹⁾ fremsættes f. Eks. for fuldt Alvor det Forslag, at en kgl. Forordning skal tvinge alle Embedsmænd i Kirke og tvinge dem til at gaa til Alters »for at komme den synkende Kultus til Hjælp«. »Er der noget Anliggende, som kan vække Bekymring hos enhver Fædrelandsven, da er det dette («den synkende Kultus»). Hvor vidt det hele har udviklet sig, ligger klart for Dagen, sørgelige Eksempler kunde der nævnes nok af.«

I Patriotisk Selskab forhandlede man gentagne Gange (1813 og 1815) om »Forebyggelse af den overhaandtagende religiøse Ligegyldighed og den skadelige Indflydelse paa Folkets Moral«. Det var særlig det sidste, som ængstede de brave Borgere i Patriotisk Selskab. Der var saa vist ogsaa Grund til Ængstelse. Moraliserende Raad og Tilraab i Datidens Tidsskrifter og Journaler var der nok af, men Ondet bredte sig uanfægtet deraf fra Aar til Aar.

Hvad hjalp det f. Eks., at Borgmesteren i Haderslev, Lindenhahn, pegede hen paa Athen og Sparta og paaviste, hvorledes »disse Stater var et Mønster paa Sparsomhed, Afholdenhed og Renhed i Sæderne, saa længe de var fattige Stater, og at Dyden forsvandt i det Øjeblik, da Pengene strømmede ind i Landet.²⁾ Hvad hjalp det, naar den aandelige Sans var saa ringe, at den Slags Læsning kun kom i nogle faa Akademikers Hjem, hvor man godt vidste, hvordan det gik baade Sparta og Rom.³⁾

Den Slags akademiske Diskussioner kunde saavist ikke bremse Ondet, thi ned i det brede Lag naaede hine Røster ikke. I Aarhundreder havde Kirken haft Monopol paa at tale til Folket, og Kirkens Røst hørtes paa Gottorp saavel som i den mest afsidesliggende Hedegaard. Nu havde den rationalistiske Gejstlighed mistet al Indflydelse begge Steder. Og de Stemmer, som nu skulde erstatte den gamle Røst, talte

¹⁾ Prov. Ber. 1812, p. 522.

²⁾ Pr. Ber. 1814, p. 317.

³⁾ Hvor ringe det stod til med den aandelige Sans i Købstæderne, ses af, at i 1781 holdt T. K. det for umuligt, at mere end een Boghandler kunde bestaa i Flensborg, Haderslev, Tønder og Sønderborg, alle tilsammenregnet. E. Holm, Danmark—Norges Hist. V, p. 568.

ud i det tomme Rum. Folkemassen kunde de ikke naa, og alt gik sin Gang uanfægtet af Øvrighedens Formaninger. Med voksende Bekymring saa Statens Embedsmænd, hvorledes Bedrageriet florerede, men ogsaa i Embedsmandskredsene saas Korruption og Bestikkelse (Sønderborg, Slesvig, Aabenraa f. Eks.), og Staten selv gik i Spidsen ved sine Finansoperationer og ved sin Begunstigelse af Kaperuvæsenet, hvor der tjentes svimlende Summer. Pengenes stigende Værdiforringelse førte til Demoralisation i Handel og Vandel og Værtshussjov, Drik, voksende Prostitution, Skilsmisser og Utugt bredte sig ud over alle Grænser. Selv i de mindste Købstæder fandtes der Bordeller, og i Byerne klagedes der ikke uden Grund over det kvindelige Tyendes Usædelighed.¹⁾ Over Forholdene i Haderslev klager f. Ex. en Indsender i »Lyna«²⁾, og saa skildres det natlige Leben i Gaderne. Senere rettede Provst Strodtmann i Haderslev en »flehende Bitte an die Stadtobrigkeit« om Hjælp, men Myndighederne var raadvilde, thi hverken Natvægttere eller Politiplakater kunde ændre ved Udviklingens Gang.

Mange Betæneligheder vakte ogsaa **K ø n s s y g d o m m e n e s** voksende Udbredelse i Hertugdømmerne. »I de senere Aar har dette sørgelige Onde udbredt sig forfærdeligt«, skriver Prof. Weber i Kiel, da hans Sygehus nu er overfyldt af syfilistiske Patienter. »Det er paa høje Tid, at denne Pest bliver standset ved de skarpeste Politiforanstaltninger, ikke alene for de brave Indbyggers Skyld, men særlig for den ædleste Del af vore Ynglinges Skyld« (d. v. s. Studenterne). Ogsaa hin frygtelige Svøbe bredte sig ud paa Landet fra Byerne, men det ligger i Sagens Natur, at Kilderne her svigter, da det var en Sygdom, »man ikke taler om«. Vore almindelige kortfattede og lidt fyldestgørende Sognehistorier forbigaar dette Kapitel i Tavshed. Kun i det store og yderst værdifulde skriftlige Materiale, som Pastor P. Kier i Ø. Løgum har efterladt sig, omtales

¹⁾ Pr. Ber. 1823, IV, p. 121.

²⁾ Lyna, 1798, 495 f. »Uopdragne Lømler og løse Kvinder-Larmen i Gaderne har her i Staden naaet et Omfang, som jeg aldrig har været Vidne til selv i de største Byer«.

det, hvorledes de veneriske Sygdomme i disse Aar bredte sig paa Landet i en forfærdende Grad. I hans eget Sogn levede en hel Del Familier f. Eks. ganske isoleret fra Omverdenen, og ingen vilde gifte sig ind i disse Familier.¹⁾ Regeringen søgte at dæmme op mod de overhaandtagende Baller og Maskerader for at bekæmpe Ondet, der skulde nu hver Gang søges om Tilladelse til at afholde Bal eller Maskerade i Byerne.²⁾ Ansøgningerne blev ofte afslaaet, fordi »disse tillokkende og kostbare Fornøjelser ødelægger Borgerne, som under de nuværende Tidsomstændigheder maa opbyde al Energi for at kunne forsørge Familierne, og de ødelægger Ungdommen og begunstiger den stigende Luksus og Umoralitet.« Paa Landet søgte Øvrigheden ogsaa at modvirke de værste Udskejelser, f. Eks. ved at forbyde Afholdelse af Baller om Aftenen før Søn- og Helligdagene (f. Ex. »Verordnung für Norderditmarschen, wegen Abschaffung der Tanzgelage« —). Kromændene truede man med store Bøder, og hvis det ikke frugtede, skulde Kroerne uden videre nedlægges.

Politivedtægter og Natvægtene, Øvrighedsforordninger og Trusler var Oplysningskredsens sidste Haab, og Datiden var opfindsom, naar det gjaldt om ved Tvang at »skabe Moral« og ved Tvang at føre Folk tilbage til Kirken. Pietisterne havde i sin Tid ogsaa prøvet den Slags Midler, men det glemmes ofte, at Oplysningstiden ogsaa betjente sig af lignende Metoder, da man indsaa, at hverken Oplysning eller Kundskab skabte Dyd og gode Sæder.

Det er allerede nævnt, hvorledes man for fuldt Alvor tænkte paa at tvinge alle Embedsmænd til at gaa i Kirke, og da en saadan Forordning udkom i 1811 i Meklenborg, som paabød »alle Rangspersoner og Embedsmænd at gaa regelmæssigt i Kirke og tage Del i Communionen for at være et godt Eksempel for alle andre«, søgte Rationalisterne her i Hertugdømmerne at faa en

¹⁾ Ø. Løgum Menigheds Annaler, VII og IX Bind. Ø. Løgum Præstearkiv MS.

²⁾ T. K. Vorstell. 12. 10. 1804.

lignende Bestemmelse indført.¹⁾ Andre foreslog, at der skulde holdes Forelæsninger i alle Fakulteter i Kiel over »den christelige Religionslære«²⁾ og at ingen Embedsmand kunde faa Ansættelse uden at have Bevis for, at han havde fulgt disse Forelæsninger. Den Slags absurde Forslag viser kun, hvor fuldstændig den rationalistiske Falliterklæring var. Eller man søgte at genoplive Fortidens strenge Sabbatsforordning.³⁾ Rationalismen havde talt meget om Tolerance, men da den selv kom til Magten, viste den sig mindst ligesaa intolerant som Pietismen. Selvfølgelig var alle Anstrengelser ganske forgæves. Kirkerne var og blev tomme. Kun paa Konfirmationssøndagen fyldtes Kirken, dog ikke af en andægtig Menighed, men »af vilde Horder«. Ved saadanne Lejligheder viste det sig, hvor kirkefremmed Befolkningen i Byerne var blevet, hvor pietetsløs Masserne gebærdede sig paa det hellige Sted. Thi ofte kom det til rene Skandalescener i Kirkerne paa de Søndage. »Publikum opførte sig som i et Komediehus«, fortæller en Præst, og en anden forsikrer, at »den, som ikke selv har set hin Skandale i Kirken, kan ikke tro, at noget saadant overhovedet var muligt i en Kirke.⁴⁾ Man saa sig derfor nogle Steder nødsaget til at opstille Militær i Kirken under Gudstjenesten for at kunne holde Ro og Orden.

Store Dele af Hertugdømmerne lignede ved vor Periodes Udgang et afkristnet Land, og under hele denne Udvikling beholdt den rationalistiske Gejstlighed sig i det store og hele forunderlig tavs. Adler selv synes ikke at have rørt en Finger for at hidføre en Ændring, og mange af Præsterne havde, som vi siden skal se, blandet sig saa meget med Verden, saa at deres Mund var lukket, andre var sunket ned i Sløvhed og Ligegyldighed og endte som rene Subjekter, og selv saadanne Præster lod Adler roligt sidde i deres Embeder. Kun et Faatal, som virkelig led under Udviklingens Gang, prøvede paa at raabe Samtiden op i Tale og Skrift. Vi vil lige nævne tre af dem og se,

¹⁾ Lyna, 1812, Nr. 7 ff.

²⁾ Pr. Ber. 1816, 318 ff.

³⁾ Pr. Ber. 1816, 446 f. Obrigkeitl. Fürsorge für eine anständige Sonntagsfeier.

⁴⁾ Pr. Ber. 1823, III, p. 54.

hvad de har paa Hjerte. Det er Provst Fock i Kiel, Pastor Dr. Schmidt i Schönberg og Pastor Petersen i Højer. Fock udgav i 1814 en Prædiken med den mærkelige og matte Titel: »Warnung vor der Kirchenscheu«, hvis klynkende Tone staar i en underlig Modsætning til Grundtvigs omtrent samtidige Prædiken: »Hvorfor er Herrens Ord forsvundet af hans Hus« (som Pastor Hoyer-Jensen i Flensborg oversatte til Tysk i 1811). Men Fock tilhører det gamle Slægtled, medens Grundtvig er den nye Tids Mand. Den nye Tids Mand i Hertugdømmerne, Claus Harms, som kom til at betyde noget lignende her, som Grundtvig i Kongeriget, traadte først offentlig frem ved Reformationsjubilæet i 1817.

Fock taler præget af den store Haabløshed, men han taler dog. I hans Sogn (Kiel) var der ca. 12,000 Mennesker, men næsten ingen kom i Kirken, mange skammede sig ligefrem ved at lade sig se der, fordi de var bange for de andres Spot. Fock ser alt sort i sort, og han er nærmest tilbøjelig til at give en anden Sortseer, som skrev i Pr. Ber. 1813 (p. 165 ff.) Ret i, at »om 2—3 Menneskealdrer er alle Kirker enten nedbrudte eller lukkede«.

Pastor Petersen i Højer¹⁾ udgav i 1815 et dygtigt Skrift²⁾, hvori han satte Fingeren paa to ømme Punkter. Den Ulykke, som har ramt Hertugdømmerne i Form af et altødelæggende moralsk og kirkeligt Sammenbrud, skyldes særlig to Ting, mener Forfatteren. Det ene er, at Bibelen »er lagt paa Hylden«, det andet, at Gejstligheden er i Forfald, Præsterne forsummer. Ikke uden Grund klages der over daarlige Præster og daarlige Prædikener. At Rationalismens Prædikener var det rene Vand, har vi allerede paavist, og at en hel Del af Præsterne var under al Kritik, vil vi senere faa at se. For at bøde paa disse Mangler foreslaar Pastor Petersen, at der oprettes et homiletisk Seminar i Tilknytning til Fakultetet, hvor de vordende Præster kan faa en videre Uddannelse. Men Forfatteren sætter ikke alt sit

¹⁾ Født i Tinglev Sogn 1764, cand. Gott. 1789, Diaconus i Tønder 1795 — Sognepræst i Højer 1800—1818, d. 1818.

²⁾ Ueber die Bestimmung, Bildung und grössere Wirksamkeit des geistlichen Standes.

Haab til Retorik og gejstlig Talekunst, han ved ogsaa, at uden Bøn og Arbejde er den skønne Retorik forgæves. »Vort stakkels Slægtled — føjer han til — hvor har du maattet bøde haardt, fordi du satte den kolde Forstand til første og højeste Dommer i de dybeste og helligste Anliggender; da du foragtede Guds Stemme og hans Alter, da vendte din gode Genius sig bort fra dig. Dine Sønner blev ikke Mænd, sunde til Liv og Sjæl. Fædrelandskærlighed, Redelighed og gode Sæder forsvandt i alle Stænder, hvorimod Skilsmisernes og de uægte Børns Antal steg fra Aar til Aar, og de helligste Baand opløstes«.

Men den Mand, som tog hele dette Spørgsmaal op til den mest dybtgaaende Prøvelse, og som klart saa de Fejl, man havde begaaet, var den lærde Rationalist, Sognepræsten i Schönberg i Øst Holsten, Dr. I. G. Schmidt. Men heller ikke han kunde vise hen til nye Veje, som virkelig førte opad.

I Prov. Ber. for 1815 findes en interessant Afhandling af Pastor Schmidt, hvor han retter en voldsom Kritik mod Oplysningstidens Theologi og Kirke. Afhandlingen kalder han: Et hjerteligt Ord til alle sande Fædrelandsvenner. »Was geschah im Innern der Kirche, um den Verfall der Religiösität zu begünstigen, was muss geschehen, um die gesunkene Religiösität zu heben.¹⁾

Hvilke Resultater naaede Oplysningstiden saa til? spørger Forfatteren. Og Svaret er det pessimistiske: Ein System des Lebensgenusses. »Den misforstaaede og misbrugte «Oplysning» bragte Frivolitet og Libertinisme i Højsædet i vort stakkels Slægtled. Tranghjertet Egoisme og en fordærvelig Materialisme fik alle højere Følelser til at visne«. Overalt hersker der den største Begrebsforvirring m. H. t. Ret og Uret. De bedste i vort Land har nu alle den Overbevisning: Saaledes kan og maa det ikke gaa videre. »Men det er ikke nok, at vi sidder jamrende med Hænderne i Skødet, vi skal ud at arbejde i Guds Gerning. Vi maa ikke give tabt eller slumre videre, vi skal tale og arbejde.« Kirken er tildels selv Skyld i Tidens Irreligiøsitet, indrømmer

¹⁾ »Hvad skete der i Kirken, som kunde begunstige det religiøse Forfald, hvad skal der ske for atter at hæve den religiøse Kultus.

Forfatteren, thi idet en spekulativ Theologi kom paa Dagsordenen, søgte enhver at gaa videre og videre ad den Vej, for ikke at staa tilbage for de andre filosofiske Hoveder. Det absolute maatte vige Pladsen til Fordel for alt det relative, og man kastede det hellige ud i Forkrænkelighedens Malstrøm. Tro og Haab og vore Handlinger ud af Tro og Haab blev betragtet som Overtro. Ja, man gik videre. Alt det positive i Kristendommen erklæredes for unyttigt og skadeligt, og saaledes proklamerede man »Fornuftens Aarhundrede«, hin gyldne »vidunderlige Fredstid«, hvor alle Dyder vilde blomstre, naar »Fornuftreligionen« erstattede Kristendommen. Og mange af Præsterne er Skyld i, at det er gaaet, som det er. Schmidt beskylder sine Embedsbrødre for »Dovenskab, Indolance, Havesyge, Frivolitet«, og vi vil siden faa at se, at det var ikke grundløse Beskyldninger, som her rettedes mod den rationalistiske Gejstlighed. »Nogle forretter alt i en aandløs Slendrian, hedder det videre, og tænker kun paa at forbedre Embedets Indtægter, mange mangler den indre Varme, skyder alt kristeligt til Side til Fordel for »en filosofisk Religionstro«. — »Und die leidigen Moralpredigten einer gewissen Periode, welches Unheil haben sie angerichtet!« Siden Spaldings Skrift om »die Nutzbarkeit des Predigtamts« udkom, begyndte dette Uvæsen. Disse Præster har prædiket Folk ud af Kirkerne med deres tørre, iskolde moraliserende Afhandlinger (»Prædikener«) affattet i Komadiesproget og udstaferet med filosofiske Brokker. »Diese Gesundheits-, Ackerbau- und Rindviehpredigten haben der Religiösität tiefe Wunden geschlagen.«

Saaledes talte og følte en af de bedste og dygtigste af de rationalistiske Præster.

Pastor Schmidt er selv en af Tidens egne Mænd, men selv om han sagde sin Samtid drøje Sandheder og heller ikke betænkte sig paa at angribe Præstestandens uværdige Medlemmer, saa var hans Angreb i Provinzial-Berichte dog for intet at regne imod det offentlige »Vé Eder«, som lød i 1817, da Claus Harms udgav sine 95 Theser i Anledning af Reformationsjubi-

læet.¹⁾ Uforfærdet og uden Vaklen sagde Claus Harms her kort og godt det, der skulde siges, skønt det var lige ved at koste ham baade »Kjole og Krave«.

Det kirkelige Forfald, som Harms overalt havde for Øje, et Forfald, som var uden Sidestykke i Hertugdømmernes Historie, pinte ham i den Grad, saa han maatte tale uden Personsanseelse. Og dog rettedes Angrebet ikke mod bestemte Personer indenfor Kirken, men mod hele den rationalistiske Gejstlighed med Adler i Spidsen.

»Det kirkelige Forfald — skriver Harms i en af Theserne — skete, medens ingen holdt Vagt i Kirken«. Det var da ret naturligt, at disse Ord faldt baade Gen.-Sup. Adler og Tyske Kancelli, under hvilket alle kirkelige Anliggender sorterede, for Brystet, da de maatte opfattes, som Anklage rettet mod de ansvarlige i Kirken. Vi vil senere faa at se, hvilken uhyre Opsigt disse Theser vakte, ikke alene i Hertugdømmerne, men langt uden for disse. Og selv om alle førende Penne i Hertugdømmerne vendte sig i sandt Raseri imod »den lille Diaconus«, saa havde Harms alligevel mange Tilhængere langt ind i Rationalisternes Kreds, hvor den kirkelige Nødssituation ogsaa følte mere og mere.

Her skal foreløbig kun fortælles lidt om det næsten utrolige Forfald, som prægede den rationalistiske Gejstlighed i vore Egne. Det vil da heraf fremgaa, at Harms var i sin fulde Ret, da han tog saa skarpt til Orde, og at Adler ved sin mærkelige Tavshed bar Hovedskylden for disse dybt tragiske Forhold. Harms' Prædikener i Anledning af Reformationsjubilæet og hans Theser gav Anledning til, at der rejstes en Disciplinærundersøgelse imod ham,²⁾ og det viser sig, at Myndighederne lod Sagen mod Claus Harms falde, da der ellers vilde komme

¹⁾ Udgivet paany med Anmærkninger af Dr. theol. Ernst Feddersen, i *Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte* II Række VIII p. 448—461, 1928.

²⁾ Alle Aktstykkerne i denne Sag er udgivet af Provst Dr. theol. E. Feddersen i Kiel i *Schriften des Vereins für Schl.Holst. Kirchengeschichte* 2 R. VIII p. 462—565.

Ting for Dagen, som man ikke ønskede frem i Dagslyset. Man dækkede over Korruptionen indenfor Kirken.

Vi har skildret Rationalismen i dens Forfaldsperiode, men for at faa et sandt Billede af Forholdene, som de var, da Rationalismen ved Claus Harms fik Dødsstødet, er vi nødt til at nævne i hvert Fald nogle Exempler paa, hvor kompromitteret den rationalistiske Gejstlighed var.

Der hviler noget dybt tragisk over dette Slægtled af Præster, som utvivlsomt i deres Ungdom som Idealister gik i Kamp mod det, de kaldte Fordomme og Overtro, de mente, at en stor Gerning var henlagt til dem, men de lod sig lokke ud i en Ørken, og mange af dem — maaske Flertallet — led Skibbrud, gik i Stykker og forsumpede aandeligt og moralsk. Dengang maatte Sandheden ikke siges og kom ikke frem. Vel blev Harms ikke bragt til Tavshed, men hans Opgave var ikke at kompromittere Rationalismens Mænd, men at besejre Rationalismen, og da det var sket, gik han sine Modstandere tavs forbi.

Nu derimod ligger Sagen anderledes. Tidsrummet og Tidens Mænd er forlængst gaaet over i Historien, og derfor skal der ogsaa siges noget om Gejstligheden i Rationalismens Forfaldsperiode. Men først maa vi forudskikke nogle Bemærkninger om Præstestanden i al Almindelighed i denne Periode. Ogsaa den er præget af, at Oplysningstiden er en Tid, hvor alt skifter Ham, hvor meget gammelt falder, og hvor det nye arbejder sig frem med ubønhørlig Konsekvens.

Dette mærkedes ikke mindst ude i Landsbyen, hvor det aarhundredgamle Fællesskab just nu ophæves, og med det mistede ældgamle skrevne og uskrevne Love deres Gyldighed. Bonden blev Bonde paa en ny Maade, Indsiddere og Kaadnere blev mere selvstændige, Skolelæreren blev kommunal Tjenestemand. Alle i Landsbyen blev mere rodløse, end de før havde været. Og dette gælder i højeste Grad ogsaa Præsterne.

Vel har Sønderjylland, bortset fra Godsdistrikterne, ikke kendt til det Stavnsbaand, som hvilede tungt over visse Dele af

Kongeriget, men Fællesskabet og alt, hvad der stod i Forbindelse med det, lagde praktisk talt et aandeligt Stavnsbaand over Befolkningen paa Landet, ja, visse Befolkningsklasser var i Virkeligheden »stavnsbundne« — formelt ikke, men reelt, det gælder f. Ex. store Dele af Arvefæsterne paa Gaardene, den Slægt, som sad paa en Arvefæstegaard, var reelt »stavnsbundet«, i hvert Fald den ældste Søn og hans ugifte Søsken. Og det samme gjaldt Præsterne. Ogsaa Præsterne var i det store og hele »stavnsbundne«, og kun ret undtagelsesvis kendte man dengang til Forflyttelser, — «Befordring», som man kaldte det. Den jævne Landsbypræst virkede og døde i et og samme Embede,¹⁾ fordi det var saare vanskeligt, for manges Vedkommende ligefrem uoverkommeligt, at skifte Embede. Thi Præstegaardens Bygninger m. m. var — paa nogle Fag nær — Præstens egen Ejendom, og Indløsningen var økonomisk vanskelig og lidet attraaværdig, da det oftest førte til endeløse Stridigheder. Men dette Forhold førte ogsaa til, at Præsteembederne i de ældre, pengefattige Tider som oftest var »arvelige«. Sønnen afløste Faderen, Svigersønnen Svigerfaderen, eller, var Børnene endnu smaa og Enken forholdsvis ung endnu, fik en Kandidat eller ugift Præst Kald og Kone. Næsten i hvert Sogn i Nordslesvig fandtes der i hine ældre Tider helt op til Oplysningstidens Aar, »Præstedynastier«, d. v. s.

¹⁾ Af Eksempler fra Nordslesvig kan nævnes bl. a.:

Pastor Meyland, Præst i Fjelstrup i 50 Aar, † 1796.

Pastor Erich Fabricius, Præst i Aabenraa i 53 Aar, † 1782.

Pastor Knud Hybschmann, Præst i Løjt i 53 Aar, † 1760.

Pastor Peter Tode, Præst i Ø. Løgum i 50 Aar, † 1747.

Pastor L. Højer, Præst i Hellevad i 44 Aar, † 1772.

Pastor N. Freuchen i Ensted i 50 Aar, afsk. 1798.

Pastor N. Meyland, Præst i Felsted i 48 Aar, † 1815.

Pastor Schneider, Præst i Holbøl i 56 Aar, † 1786.

Pastor P. Meyland, Præst i Varnæs i 43 Aar, † 1777.

Ogsaa fra smaa, usselt lønnede Embeder kunde nævnes en Række lignende Eksempler, f. Eks.:

C. Ambders var Præst i Ubjerg i 40 Aar, † 1779.

N. Nissen, Præst i Uge i 37 Aar, † 1777.

K. Hybschmann, Diaconus i Løjt i 53 Aar, † 1760.

Dennes Svigersøn N. Nissen fra 1760—1800.

een og samme Slægt havde haft Embedet i Aarhundreder.¹⁾ Befolkningen synes at have holdt strengt paa denne Skik, i hvert Fald kunde der nævnes mange Eksempler herpaa ogsaa fra Tiden efter 1800.

Nu ændres dette Forhold radikalt netop paa Oplysningstiden. Og det var vistnok til Skade for baade Præst og Menighed. Thi det gamle patriarkalske Forhold forsvandt, og Præsten var ikke mere nær saa rodfæstet i sit Sogn, og han var ofte og blev ofte betragtet som en fremmed Fugl, en Trækfugl. Præsten var nu ikke mere og betragtedes ikke mere som »Vor Faer«, men blev Statens Embedsmand, som man stod i et langt mere køligt Forhold til. De gamle Præster havde været knyttet med stærke Baand til Menighed og Jord. Og det var et gensidigt Forhold, som har haft en overordentlig stor Betydning. Nu derimod, paa Oplysningstiden, ændredes alt dette, Pengene blev rigeligere. Indløsningsen lettere, og mange Præstegaarde overgik til Sognets Ejendom.

Præstestanden blev rodløs i mere end i aandelig Forstand. Hyppige Forflytninger og Embedsjageri i de mest utiltalende Former blev Befolkningen Vidne til. Lad mig nævne et Eksempel blandt mange andre. Pastor Daniel Petersen, en ivrig Rationalist, blev 1786 Præst i Holbøl. 1795 kom han til Oksenvad, 1796 til Fjelstrup, hvor Beboerne gjorde alt for at faa den afdøde Pastor Meylands Søn til Præst.²⁾ Her led han Skibbrud ved Indførelsen af Adlers Agende, flyttede i 1800 til Bov og i 1820 til Horst.

¹⁾ Som Eksempler herpaa kan nævnes »Præstedynastier« i følgende Sogne:

Hoptrup i Haderslev Provsti en og samme Slægt 1655—1789 (Brun, Meyland, Klinker og Harboe).

Vilstrup i Haderslev Provsti, 1660—1769 (Slægten Zoëga).

Løjt i Aabenraa Provsti, samme Slægt 1589—1753 (Ditmer, Fabricius).

Ø. Løgum, Aabenraa Provsti. 1570—1747 (Slægten Brun, Hybschmann).

Hellevad-Egvad, Aabenraa Provsti 1663—1772. (Slægten Højer).

Hostrup, Tønder Provsti, 1696—1813. (Slægten Mauritius, Fabricius, Eichel).

Karlum, Tønder Provsti, 1617—1747 (Slægten Højer).

²⁾ T. K. Vorstellungen 1796, August p. 196.

Denne almindelige Udvikling medførte, at Oplysningstidens Præster blev endnu mere fremmede for deres Menigheder og i dem. De blev rodløse i en dobbelt Forstand. Det maa ogsaa nævnes, naar man vil bedømme Præstestanden som Helhed.

Derved maa vi erindre, at næsten alle de gamle Præsteslægter forsvandt under Oplysningstiden. Overalt møder man nye Mænd og nye Navne. Megen gammel Slægtskultur forsvandt med de gamle Slægter, meget gammelt aandeligt Arve-gods gik i Graven med dem.

Vi har i en anden Forbindelse¹⁾ hørt om Universitetets Klager over den nye Studentertype, som dukkede op paa Oplysningstiden, Professorerne gav den Skudsmaalet »roh und ungesittet«. Ved det nye Tidehverv rykker denne Type ind i de slesvigske Præstegaarde, vi vil snart faa at se, at de fleste af dem var »raa og uden Sæder« ogsaa siden hen.

Ogsaa Generalsuperintendent Adler griber gentagne Gange ind for at forhindre, »at Tallet paa de Studenter, som studerer Theologi, og som er uden Sæder, udannede og blottede for de mest nødvendige Kundskaber, stiger«.²⁾ En anden Eksaminator ved Embedseksamenen paa Gottorp, den tidligere omtalte Provst Schwollmann i Slesvig, siger bl. a. hertil: »Det kan ikke nægtes, at mange unge, der gaar paa Akademiet og der kaster sig over Theologien, er ligesaa vanskøttede med Hensyn til Sæder og Dannelse som af Naturen smaat udstyrede med Evner«. Et andet Sted klager Adler over, at »det er sørgeligt at lægge Mærke til, at der findes saa mange raa og udannede Ynglinge blandt de Theologistuderende. M. H. t. Sæder og Videnskablighed er de lige forhutlede og forkomne. De fleste Uroligheder ved Universitetet anstiftes af theologiske Studenter, og Hovedparten af de Studenter, som er blottet for Evner, bestaar ligeledes af Theologer.«

Adler og andre førende gejstlige klagede herover til Kancelliet i 1794, men Sagens Akter fik i Kancelliet Paategningen

¹⁾ Sønderj. Aarb. 1933, p. 82 ff.

²⁾ A. XVIII, Nr. 449, Brev af 23. 7. 1794.

»Wegzulegen«¹⁾, og Forholdene ved Universitetet forværredes snarere i de følgende Aar, da man der intet kunde gøre for at standse Tilgangen af »rohe und ungesittede Köpfe«.

Alt dette danner Baggrunden for det Forhold, som præger Præstestanden paa Oplysningstiden, og holder vi os den her skildrede Udvikling for Øje, forstaar vi maaske bedre, at de rationalistiske Præsters Lære, Liv og Levned ikke blot vakte Forargelse, men blev en af Hovedaarsagerne til, at Oplysningstiden blev en religiøs og moralsk Forfaldstid uden Lige i vor Historie.

I 1818 døde Domprovst Jasper Boysen som Sognepræst i Borsfleth, vel nok den betydeligste af Rationalismens Mænd næst efter Adler. Boysen havde været den ivrigste og mest radikale af Oplysningstidens Gejstlige og havde naaet een af de højeste Stillinger i Kirken. Vi har gentagne Gange mødt hans Navn, fordi han spillede saa stor en Rolle i Tiden. Det var Jasper Boysen, som udgav det berygtede Tidsskrift »Beiträge zur Verbesserung des Kirchen- u. Schulwesens« og den fuldkomne naturalistiske Katekisme »Abriss der christlichen Glaubens- u. Sittenlehre«. Han var Claus Harms' bitreste og mest hadefulde Modstander.²⁾ Til almindelig Forfærdelse viste det sig nu ved hans Død, at Boysen havde været Bedrager i stor Stil, idet han som Enkekassens Administrator havde brugt betroede Midler, saa at Præsteenkerne mistede deres Pension.³⁾

Dette var et forfærdeligt Slag for Rationalismen. Bevægelsens aandelige Fallit var aabenbar for alle, kunde den nu ogsaa taale, at dens Ledere afsløredes som Bedragere, Drukkenbolte m. m.? Næsten endnu værre var det, at Kongen, Frederik VI, forlangte en Disciplinærundersøgelse indledt mod Claus Harms, fordi han havde rettet saa voldsomme Beskyldninger mod Rationalismen og dens førende Mænd i Hertugdømmerne, og denne Undersøgelse vilde utvivlsomt bringe Ting for Dagen, som ganske vilde kompromittere den rationalistiske Gejstlighed, thi Claus Harms vidste for meget, og nu tvang Regeringen ham til

¹⁾ *ibid.*

²⁾ 95 Theses Harmsii totidem thesibus oppositae. 1817.

³⁾ Se bl. a. Kirkekalender for Slesvig Stift II, p. 65.

at tale. Tilfældet Jasper Boysen — og meget andet af lignende Art — viste, at Rationalismen kunde ikke overleve en saadan Ransagning.

Man havde bl. a. bebrejdet Harms, at han havde sagt i sine Theser: »Der er ingen Vagt i vor Kirke«. Uden at nævne Navn havde Harms nu i sit Svar til Kancelliet (af 25. Sept. 1818) rørt ved en Mængde Forhold, som, hvis Sagen kom offentligt frem, vilde vække Skandale. »Hvilken Last, hvilken Forbrydelse kan nævnes, som ikke een eller flere af de rationalistiske Præster har gjort sig skyldig i?« spørger han i sin Svarskrivelse,¹⁾ og han nævner baade Mord, Brandstiftelse, Drukkenskab, Ægteskabsbrud og Bedrageri som Forbrydelser, de rationalistiske Præster beskyldtes for; her hentyder han ogsaa til Jasper Boysens Bedragerier.²⁾

Man lod Sagen mod Claus Harms falde og indrømmede derved indirekte, at han havde Ret i, »at der var ingen Vagt i Kirken«, d. v. s. intet Tilsyn. Men hverken Generalsuperintendent Adler eller Konsistoriet rørte ved de skandaløse Forhold, skønt baade Adler og Konsistoriets Embedsmænd vidste særdeles god Besked. Man lod alt gaa sin skæve Gang og holdt Haanden over de Forbrydere og Subjekter,³⁾ som i ikke ringe Tal sad i de slesvigske og særlig i de holstenske Præstegaarde.

Det er vel Adlers og hans Styres Hovedfejl, at han altid tav. Han tav, naar Spotterne talte og skrev, og han tav, naar hans Meningsfæller vakte Forargelse. Man faar det Indtryk, at naar blot en Præst var ivrig Rationalist, saa kunde han gøre, hvad han lystede, og leve, som han fandt for godt, thi ingen greb ind. En Modstander af Rationalismen sværtes og forhaanes derimod altid for sit Standpunkts Skyld.

Adler vidste god Besked. Paa sine Visitatsrejser saa og hørte han utrolige Ting, men han greb aldrig ind, søgte aldrig

¹⁾ Se Dr. Feddersen, a. S., p. 510.

²⁾ »In Betreff der Kirchengüter will ich nur an jenen bekannten Fall im Schleswigschen erinnern, wo im Concurse eines Convisitors mehrere Kirchencapitalien, die derselbe zu sich genommen hatte, verloren gegangen sind«, Feddersen, a. S., p. 511.

³⁾ Udtrykkene er ikke for stærke, som siden skal vises.

at faa de uværdige Præster fjernet.¹⁾ I sin »Predigerprotokol« har han ført Register over uværdige Præster,²⁾ men denne Fortegnelse kunde fordobles adskillige Gange, den giver altsaa ikke et sandt Billede af disse dybt tragiske Forhold.

Vi vil lige nævne nogle Eksempler herfra:

L, Paulsen, Sommersted, dem Trunk ergeben.

Claudi, Aastrup, ligeledes.

Bjørnsen, Højst, in Gefahr sich dem Trunk zu ergeben.

Eichel, Hostrup, unter aller Kritik.

Boysen, Gml. Haderslev, etwas leichtsinnig.

Paulsen, Hellevad, leider etwas »

Thodsen, Udbjærg, etwas »

Jessen, Dedsbøl, verfallen.

Krongaard, Bylderup, lebt uneinig mit seiner Frau, hat keine Achtung in der Gemeinde.

Beyer, Burkal, treibt zu viel bürgerlichen, namentlich Viehhandel.

Men Adlers egne Oplysninger kunde suppleres af mange og meget værre Eksempler paa Præstestandens moralske Forfald. Adler kunde ogsaa have nævnt sin egen Svoger f. Eks., Petersen i Burkal (d. 1830), om ham og om Forholdene i hans Hus fortælles der: »I Præstegaarden saa det sørgeligt ud. Præsten var Genstand for Verdens Latter. Hans Hustru Johanne Sophie, født Adler, en Søster til Gen.-Sup. Adler, havde ikke noget at sige i Huset, men derimod kunde en anden Kvinde, som ogsaa var i Huset, faa af Præsten, hvad hun vilde. Der holdtes ogsaa ofte Gilder i Præstegaarden med Svir og Drik i Sus og Dus hele Natten igennem. — Naar Præsten var i Tønder, fandt han der i den første Diakonus, Tychsen,³⁾ en god Kollega. De spillede Kort og svirede hele Natten igennem. Var P. Petersen en Lørdag i Tønder, kom han først Søndag Morgen lige før Guds-

¹⁾ Han forhindrede ganske vist i et enkelt Tilfælde, at en Drukkenbolt blev befordret til et større Embede, men han lod samme Mand sidde i Valsbøl til sin Død, »hvor man ikke er vant til andet.« Præsten døde i Valsbøl 1818.

²⁾ Abt. 18, Nr. 70 e. Kiel.

³⁾ Han var »Byens Skændsel«, opholdt sig mest paa Værtshusene, bandede og drak som en Matros«.

tjenesten til Saxborg Kro ved Burkal, tog der sin Præstekjole paa og gik i Kirke.¹⁾ — —

Eller lad os nævne et andet Tilfælde, hvor Adler lod en Slagsbroder og Drukkenbolt sidde i sit Embede lige til sin Død, skønt denne var til offentlig Forargelse for alle. Det drejer sig om Diaconus Asm. Backmann i Løjt ved Aabenraa. Tilfældet er særlig grelt, fordi B. var Præst samtidig med Pastor A. Matthiesen, een af de faa kristne Præster, som fandtes i Slesvig paa Oplysningstiden, en sjælden rigt begavet Mand, en stor folkelig Prædikant. Matthiesen blev chikaneret og forfulgt paa alle Maader, fordi han var i skarp Opposition til Rationalismen, medens Backmann var een af Tidens Yndlinge, som man i hans unge Aar satte store Forhaabninger til.

For at vise, hvordan de kirkelige Myndigheder talte om disse to Mænd, der var saa forskellige som Dag og Nat, anføres følgende Udtalelser af Visitatsindberetningerne.

I 1806 skriver Adler følgende: Pastor Matthiesen, schwärmerische, pietistische Saalbeterei, Falsche Exegese.²⁾

I 1815 skriver Provst Paulsen i Aabenraa³⁾ (Visitatorialia

¹⁾ J. Brodersen, Fra gamle Dage, p. 399. Jeg citerer kun her denne Bog, skønt den indeholder en Mængde Eksempler paa uværdige Præsters Liv paa Oplysningstiden. Men Bogen er uhyre ensidig i sin Bedømmelse og er i hvert Fald nogle Steder — ikke ganske paalidelig. Men det her nævnte Citat er i Overensstemmelse med Samtidens Udtalelser.

²⁾ Pastor Andreas Matthiesen, født i Skovlund, Medelby Sogn, 1771, cand. Gottorp 1796, Præst paa Hallig Nordmarsch 1800. Diaconus i Løjt 1802, Pastor prim. sammesteds 1812—1843, død 1843. Pastor Matthiesen var en meget betydelig Prædikant, som talte i en folkelig Stil, og ofte benyttede han Folkemaalene. Han samlede store Skarer om sin Prædikestol, og Folk søgte langvejsfra til Løjt, særlig ogsaa fra Aabenraa, hvilket var Provst Paulsen en Torn i Øjet. Matthiesen havde særlig sine Venner blandt Smaakaarsfolk og andre jævne Mennesker. Han stod i Forbindelse med den folkelige religiøse Vækkelses Mænd paa Fyn (Pastor Balslev i Haarslev), og han er Forløberen for den senere Vækkelse i Nordslesvig. Hans Minde lever endnu i Sognet.

³⁾ Nur über einen muss ich dieser Hinsicht klagen und dennoch das Zeugnis voraussetzen, dass er nach innigster Ueberzeugung und mit warmen Eifer u. angesträngter Tätigkeit für seine Ueberzeugung wirkt, es ist der Pastor Matthiesen in Loit. Sein Pietismus geht mehr u. mehr in Schwärmerei über, in eine Schwärmerei, die wider seinen Willen, vielleicht ohne sein Wissen verderblich auf den religiösen u. sittlichen Zustand der Gemeinde wirkt. Die häufigen Betstunden, die er selbst für den männlichen, seine Schwester für den weiblichen

1815, Kiel) til Adler om de kirkelige Forhold i Provstiet. Han omtaler ogsaa Præsterne og tilføjer bl. a.: »Kun over een har jeg Grund til at klage, dog maa jeg give ham det Vidnesbyrd, at han ud af inderlig Overbevisning, med varm Iver og anstrengende Virksomhed virker for sin Overbevisning. Det er Pastor Matthiesen i Løjt. Hans Pietisme gaar mere og mere over i Sværmeri, som mod hans Vilje, maaske uden hans Viden har en fordærvelig Indvirkning paa Sognets religiøse og moralske Tilstand. De hyppige »Bedetimer«, som han afholder med Mænd, hans Søster med Kvinder, hans Fremstilling af Forsoningslæren og Nadveropfattelsen, udbreder mere og mere den Forestilling, at Deltagelsen i hint ved Tilegnelsen af Forsoningen i Jesus Christus er et Sovemiddel for de værste Synder. Derfor strømmer alle aandeligt forkrøblede Mennesker, ja Forbrydere, til ham, derfor iler alle ængstede Sjæle til ham, og Skinhellighed og Hykleri træder mere og mere i Stedet for trofast Pligtopyldelse og sand Tilbedelse af Gud i Aand og Sandhed. — — Forkynderen af alt dette Sludder er et højst agtværdigt Menneske, ren i hver Gerning, tro i alt. — — Værdigt opfører sig Diaconus Asm. Backmann ved Siden af denne Skændsel (Unfug)«. I 1818 klager Provsten atter over P. Matthiesen,

Theil hält, seine Darstellung der Versöhnungs- u. Abendmahlslehre verbreiten mehr u. mehr den Glauben, dass schon in dem Besuche jener u. in der Feier dieses bei völliger Selbstverachtung u. gewaltsame Aneignung der Versöhnung durch Jesum ein Sühn- u. Tilgungsmittel der ärgsten Sünden enthalten sei. Daher strömen ihm die geistig Lahmen u. Krüppel, ja fast bürgerlichen Verbrecher zu, daher eilen besonders die ängstlichen Seelen zu ihm, und Frömmelei u. Heuchelei treten mehr u. mehr an die Stelle treuer Pflichterfüllung und wahre Verehrung Gottes im Geist u. in der Wahrheit.

Seine Predigten, ähnlich den fanatischen Aussprüchen wütender Methodisten, sind geistlos und lassen den denkenden Zuhörer kalt, daher und auch ihrer Länge wegen jene Zuhörer sie nicht mehr besuchen.

Ich weiss nicht, wie solchem Unwesen abzuhelpen ist. Bitten u. Ermahnungen sind vergeblich und bestärken den Schwärmer nur in der Meinung er sei und müsse Märtyrer seiner Überzeugung sein, öffentlich u. obrigkeitlich lässt sich nichts entgegen wirken. Denn solche Zusammenkünfte sind nicht nur erlaubt, sondern auch sogar durch Gesetz empfohlen und auch ist es bedenklich auf ein Verbot derselben anzutragen. Und — was wirklich alles Entgegenwirken hindert — so ist der Verkünder dieses Unsinnns ein höchst achtungswürdiger Mensch, rein in That und treu in seiner gesetzlichen u. bürgerlichen Obliegenheiten.«

det hedder bl. a. heri »den fejlagtige og fordærvelige Paastand, at Troen alene gør salig, har for den halvdannede for meget tillukkende og er en Sovepude for Dorskhed. Særdeles mange af M.s Tilhængere hører til den fattige Kirkebys daarligste Pak (schlechtesten Gesindel).

Præst sammen med Matthiesen er Diaconus Backmann, en talentfuld Præst, som kunde modarbejde hint Onde noget mere, hvis han ikke var indskrænket til at prædike hver tredie Søndag, og hvis han ikke for sit Temperaments og sine huslige Omstændigheders Skyld hengav sig saa meget til Spil (Kortspil) i lystige Fyres Selskab. Derved vækker han megen Forargelse blandt de svage, og det faar dem til at hælde over mod Matthiesen. Dennes Vandel er værdig og ren«. I 1824 hedder det »Matthiesen forbliver i sin stive Herrnhutisme til sin Endeligt. Med usvigelig Troskab forretter han for Resten alt i sin Embedsgerning. Hans Tilhængeres Antal stiger stadig, ikke blot i Sognet, men mange kommer ogsaa fra andre Sogne, især fra Aabenraa.

P. Backmann er uden Indflydelse paa Grund af hans maaske ikke just usædelige, men heller ikke anstændige Vandel«.

I 1830 indberetter Provst Paulsen: »Om Præsterne i Løjt vilde jeg helst tie ganske (de sædvanlige Udgydelser over Pastor Matthiesen) — og Backmann har ved sin stadige Snapsen sat al Agtelse til. Han lever i lystige Fyres Selskab og anvender ikke den fornødne Flid paa sine religiøse Foredrag, hvor han ellers paa Grund af sit ydre Talent kunde udrette meget godt« d. v. s. (for at modarbejde Matthiesen).

Pastor Backmann drak sig ihjel i 1833. Om hans Endeligt fortæller hans Foresatte og Meningsfælle, Provst Paulsen, følgende i et Brev¹⁾ til Sønnen Peter Paulsen, Forstander for Døvsstummeanstalten i Slesvig. »— — Sidste Mandag fandt Backmann saa den længe ventede Afslutning. 8 Dage i Forvejen rejste han bort, forsynet med 18 Flasker Vin; dem svirede han

¹⁾ Abt. 400, Nr. 344, Kiel.

op med Drikkebrødre paa Haderslev-Egnen, gik saa over til Brændevinen, kom i Søndags tilbage uden Sans og Samling, fik om Mandagen delirium tremens og døde i Krampe. I Gaar blev han begravet under Udfoldelse af en uhyre Prunk (efter stedlig Art). Mange Fremmede var efter Begravelsen forsamlede til Spise- og Drikkegilde i Huset, hvor de drak hans Rest af Vine og udbragte allehaande Skaaler! — Jeg maatte ikke holde Parentationen i Huset, for at der ikke blev rørt ved hans Liv og Død, men alligevel talte jeg nogle advarende Ord, som — med Guds Hjælp — ikke er talt forgæves.«

Saaledes levede, døde og jordfæstedes en Præst paa Oplysningstiden.

For at vise, hvor dybt den rationalistiske Gejstlighed var sunket, og hvilket kirkeligt Forfald der prægede Rationalismens sidste Tid, vil vi nævne nogle flere Eksempler fra samme Provsti, Her var Forholdene langt fra værst — i Angel, Ditmarsken og Holsten stod det endnu mere sørgeligt til, — men vi vil nøjes med at anføre nogle Eksempler fra Aabenraa Provsti.

I Bjolderup sad Provstens egen Svoger, Pastor Prehn, som Sognepræst (1799—1831). Om ham fortæller Fru Amalie Nielsen, en Datter af Pastor Jep Hansen i Nabosognet Hjordkær, at hendes Fader »foruden sit eget Embede ogsaa maatte bestride det i Bjolderup, fordi P. Prehn laa i Sengen og drak«. ¹⁾ Om sin Svoger skriver Provst Paulsen i dulgte Vendinger i Indberetningen i 1830: ²⁾ »Med dyb Sjælekummer vender jeg mig nu til min ulykkelige Svoger, — — — som søger Glemsel der, hvor kun nye Smerter er at finde. Deres Magnificenz, tillad mig at tie og kun at tilføje den Forsikring, at det har ikke skortet paa Formaninger, og endnu er der ikke forekommen nogen ofentlig Forargelse«.

Præsten i Rise, som hed Wulff (født i Brede, Sognepræst i Rise 1821—1856) skildrer førnævnte Præstedatter fra Hjordkær som en gerrig Mand, der aspirerede til at være Kunstner og gav sig af med baade at digte og male, »men til Præst duede han

¹⁾ H. Tonnesen, Nordsl. Kirkeliv 1880—1920. I., p. 32.

²⁾ Visitationaria, Apenrade, 1830, Kiel.

ikke. Han og P. Prehn var flade Rationalister, de brød sig ikke en Smule om Kristendommen, men tænkte kun paa deres egen verdslige Fordel. Denne Udtalelse af en samtidig stadfæstes af andre Udtaleser. Wulff synes at have været en rigt begavet Mand, han har f. Eks. oversat nogle af Schillers Digte ganske mesterligt, men ogsaa han blev ødelagt af Drik. Dette, i Forbindelse med »eine finstre Hypochondrie«, førte ham til Tider næsten ud i Vanviddet. Wulff var en yndet Lejlighedsdigter, og hans Drikkeviser var kendt viden om. Mest kendt var een, som kaldtes »Lad os drikke, synge, støje!«

Brødre, her ved dette Bord
er helt godt at være.
Gid det paa den hele Jord
Ingensteds var værre!
Lever man dog her som i
Gylden-Tidens Telte!
Alle sunde, glade, frie
drikke vi som Helte!¹⁾

Kirken i Rise stod tom, og da Provsten spurgte en Bonde om, »hvordan det kunde være, da P. Wulff da prædikede fornuftigt nok, fik han til Svar: »Ja, han er en god Søndags-Præst, men dermed er det ogsaa kommen.«²⁾

Ogsaa i Hellevad—Egvad var der tomme Kirker. Sognepræsten (P. Höeck) laa i Strid med Sognet paa Grund af Agenden, og dels fordi han krævede Tiende og Gebyrer med haard Haand, undertiden endog ved Øvrighedens Hjælp. Kirken i Hellevad var ved at falde i Grus, og Præsten haabede, at det snart vilde ske, for at de to Sogne saa kunde forenes til eet.

Hans Navnefælle i Felsted var ogsaa kendt for sine Tiendestridigheder og sin Proceslyst. Han nød stor Anseelse som Lovkyndig og Lovtrækker.³⁾

I 1815 klagede flere af Præsterne i Aabenraa Provsti over, at Højtidsofferet var sunket ned til en Trediedel, de lod det

¹⁾ Findes aftrykt i »Lyna« 1812, Nr. 11.

²⁾ Visitat. Apenr. 1824, Kiel.

³⁾ Ny Kirkehist. Saml. II, p. 354.

derfor opkræve ad retslig Vej, Striden begyndte vistnok i V a r n æ s Sogn, hvor den pengegridske Rationalist, P. Bernth, havde indført Offersedler for hver Familie i Sognet. Menigheden gav nu den forhadte Præst det Svar: »Vi afskaffer nu Ligprædikenen for derved at spare de Penge, som nu skal betales i Højtidsoffer«, og man blev enig om,¹⁾ at ingen maatte forlange Ligprædikenen ved Begravelser, (hvor Pastor Bernth før fik 6—7 Rigsdaler).

Sagen kom nu for Retten, og Beboerne fremførte mange Klager over deres Præst, »en rig Mand med ubeskrivelig store Indtægter«, og en hertugelig Embedsmand fremsatte ogsaa voldsomme Beskyldninger mod Bernth, de fik Medhold paa højeste Sted, idet baade Statsminister C. D. F. Reventlow (Ejer af Bøjskov) og Hertugen paa Augustenborg tog Parti imod den pengegridske og ryggeløse Pastor Bernth. Kun Provst Poulsen holdt med denne og taler om »en mærkelig Forening af høje og lave imod en fattig Landsbypræst.« »Den fattige Landsbypræst« forlod i 1816 Sognet og tog Ophold i Aabenraa hos Provsten og testamenterede denne hele sin Formue.²⁾ »Døden var ham saa bitter, og Jordelivets Nydelser havde han saa kær, at han vilde give alt for disse. Jeg foragtede ham, ikke for hans Svagheds Skyld, men fordi han levede efter afskyelige og meneskefjendske Grundsætninger«, skriver en Mand, som kendte Varnæs-Præsten særdeles godt.³⁾ I P. H. Stensvangs »Glædens Kilde« og øvrige Skrifter findes ogsaa en Del Hentydninger til denne ryggeløse Præst.

Fra Varnæs gaar vi til R i n k e n æ s, hvor den ulykkelige Jes Asmussen var Præst til sin Død i 1817. Hans Hus var et ægteskabeligt Helvede. Præstekonen sneg sig bort om Natten og drev omkring i Værtshuse og Danseboder.⁴⁾ I hans Eftermands, Pastor H. C. Haustedts Tid blev Forholdene i Præstegaarden endnu værre. P. Haustedt levede et lignende Liv som

¹⁾ Aabenraa Provstiarkiv. Landsarkivet.

²⁾ Kier, Meine Reise. II p. 184.

³⁾ ibid. p. 114 og 184.

⁴⁾ Der Stifts-Kirchenbote 1893. Nr. 22 ff.

den allerede omtalte Pastor Backmann. Svirebrødrene hentede ham undertiden lige efter Gudstjenesten for at faa Præsten med i deres Spille- og Drikkeselskaber. Saaledes gik det ogsaa 3. S. efter hl. 3 Konger 1841, en Drikkebroder hentede ham med Vogn, da Præsten var kommen hjem fra Kirken. Haustedt lagde Ornatet og kørte med til Broager, hvor han døde samme Dag i Kroen. Man lagde saa Liget bag i Vognen og kørte hjem til Rinkenæs. Mens man kørte gennem Byen, raabte Præstens Fælle: »Her kommer jeg nu med vor døde Præst.«¹⁾

De her skildrede Forhold i det nuværende Aabenraa Provsti kendte Adler særdeles godt, dels gennem Selvsyn, dels gennem Provstens Indberetninger, og han vidste, at Forholdene her var hverken værre eller bedre end andre Steder. Men det ses ikke, at Adler nogensinde greb ind for at fjerne den Slags Meningsfæller.²⁾

Kancelliet i det fjerne København kunde og skulde ikke befatte sig med Kirkens indre Anliggender. Til at tage sig af de Sager havde man en Generalsuperintendent³⁾ og to Overkonsistorier. Disse Mænd maa bære Ansvaret for disse Forhold.

Thi ogsaa Overkonsistoriets Mænd vidste god Besked, fordi en Mængde Ekspeditioner gik igennem Medlemmernes Hænder. Vi vil nævne et enkelt Eksempel, som viser, at heller ikke her greb man ind for at rydde op i disse uværdige og beskæmmende Forhold.

¹⁾ Tidligere Præst i Rinkenæs, Høck, i »Der Stifts-Kirchenbote« 1893 Nr. 22 ff.

²⁾ Nævnes bør det ogsaa, at Adler lod en lang Række gamle og ganske uduelige Præster sidde i Embeder, som de slet ikke kunde bestride. Som Eksempler kan anføres følgende: Provst C. A. Valentiner sad som Provst over Provstiet Rantzau og Præst i Elmshorn lige til sin Død i 1816. Han var da 93 Aar gammel. Sognepræst J. Wilder i Collmar døde 1822, 92 Aar gammel. Han var næsten blind og havde i to Aar været eneste Præst i Collmar, da Embedet som Diaconus stod ledigt. Pastor Burchardi i Grube døde 1823 i Embedet 83 Aar gammel, han var blind de sidste 2 Aar. Pastor Petersen i Nr. Løgum døde 1826, 84 Aar. I 1824 skriver Adler om ham, »han er halvblind og lammet i den ene Side«. Bertelsen i Hoptrup var 86 Aar, og kunde hverken læse eller skrive eller færdes udenfor Huset. Pastor Groth i Nr. Brarup døde i Embedet 1835, 97 Aar gammel osv.

³⁾ Siden 1806 var Adler ogsaa Gen.-Sup. over Holsten.

I 1816 klagede Pastor Clasen i Tønning (Sognepræst i Tønning 1809—38.) til Tyske Kancelli over, at der holdtes saa mange Dansegilder om Søndagen, og det skulde være Hovedaarsagen til, at Gudstjenesten næsten ikke blev besøgt. Da Stalleren over Ejderstedt, Mommels,¹⁾ blev spurgt om sit Syn paa disse Forhold, skriver han i sit Indlæg bl. a.: »Den stadig tiltagende Nedgang i Kirkebesøget, hvilken Supplicanten angiver som Argument for at faa »de lystige Aftener« forbudt, skyldes i n y e r e T i d mere Præsternes end Indbyggernes Opførsel. — I forrige Tider saa man næsten aldrig en Præst i offentlige Værtshuse; Præsterne var da af den Formening, at Deltagelsen i offentlige Forlystelser og den derved skete uundgaaelige Tilnærmelse til tvetydige Personer, skadede deres Stilling og Anseelse. — Nu, derimod, er Forholdene ganske anderledes. Selv Ansøgeren (Pastor Clasen) ses ved enhver Lejlighed og selv paa Søn- og Helligdage i Værtshusene, og lige efter Prædikenen er han Deltager i Drikkelaget (Zeche), ja, han danser endog Aftenen før Skærtorsdag i sit Præsteornat, selvom han den næste Dag skal nyde det hl. Sacramente sammen med Konfirmanderne«.

»De Stille i Landet«.

En gammel Erfaring viser, at naar den officielle Kirke svigter sin religiøse Opgave, forfalder og verdsliggøres, saa overvintrer den sande Kristendom, i faa og smaa og ofte ubetydelige Kredse, indtil det atter er Foraar og Grøde. Denne Erfaring stadfæstes ogsaa paa Oplysningstiden.

Vi har fulgt det kirkelige Forfald til dets sidste Stadium. Tilbage staar endnu at vise, hvordan »de Stille i Landet«, Præster og Lægfolk i Forening, bjærgede Kristendommen gennem denne golde og aandsforladte Tid.

Fromheden har altid Tid til at vente, indtil »Tidens Fylde« atter er nær. »Her vil ties, her vil bies — —« havde een af Landsdelens egne sunget.

¹⁾ Kirchensachen, Varia 1712—1825. Overkonst. Gott. Rigsarkivet.

Det var ret forskellige Mennesker, som her fandt sammen. Det var »de Stille i Landet«, hvis Navne ingen Historieskriver kender, men som altid faar som Opgave at bære Livsværdier videre til et udueligt Slægtleds Efterkommere.

Der var Resterne af pietistisk Vækkelse, som stod i Forbindelse med hverandre og plejede Fællesskab med lignende Kredse i Nordjylland og paa Fyen. Vi vil senere prøve paa at udrede disse Forbindelsestraade. Disse Kredse næredes ved Brugen af de gamle Opbyggelsesbøger og Psalmebøger, og de sluttede sig ofte til Brødremenigheden i Christiansfeld, som netop paa Oplysningstiden faar sin Blomstringstid i Nordslesvig. Først og fremmest i Oplysningstidens Forfaldstid fik Christiansfeld Betydning og Indflydelse, dels gennem de Præster, som stod i Forbindelse med Brødremenigheden og dels ved Lægprædikanter, som i hele vort Tidsrum havde nogen Tilknytning til de fleste nord- og mellemslesvigske Sogne.

Nævnes skal ogsaa, at de bedste blandt Rationalisterne kom, drevne af aandelig Nød, forpinte over det Forfald, de saa for deres Øjne, i nærmere Forbindelse med »den skjulte Kristendom«.

Men det afgørende var, at netop disse Kredse — »de Stille i Landet« — med Universitetet i Kiel som Mellemed, fostrede to Mænd, som banede Vej for en helt ny Tid i Hertugdømmerne og blev et nyt Slægtleds aandelige Fædre. Twesten og Claus Harms, den ene Professor, den anden Præst, begge i Kiel.

Fromme, folkekirkelige Kredse i Nordslesvig.

Da Rationalisterne havde prædikeret Kirkerne tomme, nøjedes Hovedparten af Befolkningen vel nok med at holde sig horte fra de rationalistiske Præster. Det Slægtled, som havde ført Agendekampen, brød med den nye Præst.¹⁾

¹⁾ Her kan dog ikke generaliseres. Thi der kan ogsaa nævnes en Del Eksempler paa, at rationalistiske Præster blev afholdte og elskede. Nogle af disse Præster var udpræget folkelige og tjenstvillige, de prædikede ogsaa paa Folkemaal — f. Eks. Pastor Lützen i Uge. »Er predigte ganz für das Volk — skriver Adler i 1791 — herzlich u. populär u. in dem Volksdialekt«. Pastor J. C. Lautrup i

Her og der sad endnu Præster »af de gamle Sæder og den gamle Tro«, og i saadanne Sogne levede man som før med Kirken som Sognets Midtpunkt og som det selvfølgelig Samlings-Sted. Som Eksempel kan anføres Felsted Sogn, hvor Pastor Meyland var Præst lige til 1815 (fra 1767). »I hans lange Embedstid — fortælles det¹⁾ — var hans rummelige Kirke næsten hver Søndag saa fuld af Tilhørere, at de maatte strides om Pladsen. Da Adler ved en Generalvisitation havde angrebet Pastor Meylands Lære, slog denne op i Bibelen og raabte: »Jeg har svoret, at jeg vil lære og prædike efter, hvad der staar i denne Bog, og derved vil jeg blive til Trods for al Verdens Superintendentener«.

Hvor de nye Præster derimod holdt deres Indtog, tog man de gamle Postiller frem og Pontoppidans Psalmebog — vel den kæreste Bog, Slesvigerne har ejet — og samledes til Husandagt. I saadanne Kredse cirkulerede ogsaa Prædikener af Præster, som havde et godt Navn i Landsdelen. Folk med gode Ben og en god Hukommelse gik gerne nogle Mil for at høre en saadan Præst, og hjemme i Landsbyen samledes man saa for at læse Referatet af Prædikenen, og diskutere dens Hovedtanker. Saadanne Referater kunde saa cirkulere i flere Sogne.

I de samme Kredse digtedes ogsaa aandelige Sange, som i Afskrifter naaede viden om. En enkelt af disse Sange er tilfældigvis bleven bevaret for Eftertiden, og vi vil anføre noget af Indholdet, da den viser os, hvilke Synspunkter der raadede i Kredsene. Digtet cirkulerede i Afskrifter i Sundeved og helt ind paa Aabenraa-Eggen. Forfatteren er en from og begavet Bonde, Jørgen Hanssen i Ravnskobbel (1732—1814).²⁾

I Digtet »Om den indbrydende og overhaandtagende For-

Brede, een af de betydeligste af Oplysningstidens Præster i Nord-slesvig fik det Eftermæle, at »han var tro i sit Kald som faa og agtværdig ved alle en Christens Dyder, uhyklet Kærlighed og Agtelse ledsagede ham til hans Grav« (Ribe Avis, Juli 1845).

¹⁾ Ny Kirkehist. Saml. II p. 352 ff.

²⁾ H. P. Hanssens Oldefader. Digtet er fundet i Afskrift i Felsted Sogn ca. 1900. For Afskriften og flere Oplysninger er jeg H. P. Hanssen Tak skyldig.

dærvælsens Strøm i Lærdommen« taler han til sine Venner paa Sundeved.

Først tiltales Frelseren i Indledningsverset:

O! du arme Syndres Glæde,
Sødste Immanuel, —
Vil man dig nu undertræde?
Du, som gjorde Alting vel,
Fordum dig dit Folk forskød
Og forfulgte til Din Død,
Nu Dit Folk som skulde være
Lige Fjendskab mod Dig bære.

Til alle alvorlige Menneskers Bekymring og Bedrøvelse begynder »Frækheds Aand« at rejse sig, »pustet op af Slangens Gift«, den vil ændre Sandhed til Løgn og opbygge et nyt Babelstaarn, kort sagt:

»Al Guds Lære,
De for Fantasi erklære«.

Saa kommer Rationalisten til Orde i V. 8:

»Vi kan af Naturens Kræfter
Gjøre alt det, som os bør.
Ingen Smitte derved hefter,
Som Gud paa os dadle tør.
Vi har ingen Hjælp behov,
Frelseren vi gir Forlov.¹⁾
Vil vi kun Naturen²⁾ lyde,
Herlig Løn vi da skal nyde«.

Mod denne Tale vender Hanssen sig saa i en lang Række Vers, hvor det bl. a. hedder:

V. 9. »O, I Arme, om I kjendte
Ret Naturens giftig Rod,
Skulde Eders Øjne rinde
Ud af Angest Taareflod
For saa grov en Daarlighed
I begaa, at I herved
For en hellig Gud tør træde
I saa grovt besmittet Klæde.

¹⁾ d. v. s. »Frelseren giver vi Løbepas«.

²⁾ Menneskenaturen.

- V. 11. I vil nu med Voksevinger¹⁾
 Storme Gud og Himlen an,
 Skjøndt det Eder ej gelinger,
 Aldrig naa I vil til Land!
 I vil op mod Solen gaa,
 Men dens Straaler falde paa,
 Vingerne af Hede smelte,
 Og I ned i Pølen vælte.
- V. 12. Bedre var paa Jakobs Stige,
 I en Stang blandt Engle fik,
 De paa den fra Himlens Rige
 Kom og did igjen opgik.
 Guds Ords Stige er den Vej,
 Hvorpaa man vildfarer ej.
 Hvo som op paa den vil stige,
 Lykkelig naar til Frydens Rige.
- V. 17. Vid det da, I Jesu Fjender!
 I, som haanligt ham beler:
 Han blev Slangens Overvinder,
 Han just Hjørnестenen er,
 Hvorpaa I nu støder an,
 Da den Sten saa let dog kan
 Eder, i hvor højt I bruse,
 Med sin Magt isønder knuse«.

(Luc. 20,18).

Det Digt giver vel et godt Indtryk af de Tanker og Stemninger, som rørte sig i Lægfolkkredsene paa Rationalismens Tid i Nordslesvig. I saadanne fromme, kirkelige Kredse er det opstaaet, og til de samme Mennesker er det sidste Vers rettet, til »Zion, Guds Veninde«.

Du, som han paa Arme bær,
 Fast i Aanden Dig forbinde
 Til at staa mod Fjendens Hær.
 Synes Ulvens Magt end haard,
 Langt Din Hyrdes overgaar,
 Hvo vil af hans Haand Dig rive,
 Naar Du kun hos ham vil blive.

Johs. 10, 27—28.

¹⁾ Vinger, fastgjorte med Voks.

I de samme Kredse læstes ogsaa Biskop Balles Blad »Bibelen forsvarer sig selv«. Ja, selv langt ned i Angel og Sydslesvig naaede det, hvor en Landmand i Svensby, Jacob Boysen, oversatte det til Tysk. Ogsaa Grundtvigs Dimisprædiken oversattes til Tysk: »Warum ist des Herren Wort aus dessen Hause verschwunden«. Selv i det rationalistiske Ugeblad »Lyna« i Haderslev falbyder Bogtrykkeren, Seneberg, denne Prædiken,¹⁾ hvilket kunde tyde paa, at Publikums Smag i 1812 er en noget anden end ved Aarhundredskiftet.²⁾

Nævnes maa ogsaa i denne Forbindelse Math. Claudius' Navn. Hans barnlig fromme og glade Kristendomssyn passede saa godt til disse stille Kredse:

Gud Fader i det høje,
lær mig at skelne nøje
det sande fra sit Skin.
Og mens jeg er i Live,
lad lig et Barn mig blive,
Skænk mig et fromt, enfoldigt Sind!

P. v. Hedemann-Heespen gør med Rette opmærksom paa,³⁾ at det først og fremmest skyldes Matthias Claudius, »dass trotz aller Aufklärung der hellenistische Geist von Weimar unser Land mehr gestreift als durchdrungen hat.«⁴⁾

De Mennesker, som samledes i disse Smaakredse, var selvfølgelig kun en ringe Part af Befolkningen, men de var Saltet og Surdejgen, og da Rationalismens kolde Bølger skyllede hen over vort Land, skimtedes her og der nogle smaa Halliger, hvor Livet ikke kvaltes. Her overvintrede Kristentroen, og herfra udgik det nye Foraar. Her blev »Tonen slaaet an«,⁵⁾ her har den senere religiøse og folkelige Vækkelse sin Rød.

¹⁾ Lyna 1812, p. 319.

²⁾ Ogsaa »Kirkens Genmæle« blev oversat i 1825. »Protest der christlichen Kirche gegen den After-Protestantismus des Professors der Theologie Dr. H. N. Clausen«. Oversættelsen er foretaget af Pastor Egge i Tolk.

³⁾ A. S. p. 539.

⁴⁾ »at trods al Oplysning den hellenistische Aand fra Weimar mere har strejft end gennemtrængt vort Land«.

⁵⁾ Thade Petersen, De sønderjydske Frimenigheders Historie 1921. p. 7 ff.

Som oftest var disse Mennesker paavirkede af Brødre-
menigheden, eller de havde Forbindelse med de gudelige For-
samlinger paa Fyn, og — for nogles Vedkommende — med jyd-
ske Kredse. Det var ikke uden Betydning, at der paa Oplys-
ningstiden knyttedes aandelige Venskabsbaand med vakte
Kredse i Kongeriget. Havde de rationalistiske Præster næsten
udelukkende deres Forbindelse mod Syd, med det tyske Kultur-
omraade, — derfor er Rationalismen i Hertugdømmerne saa
forskellig fra den samtidige danske —, saa fandt de
kristne Lægfolk, med enkelte Præster som Mellemmænd,
Forbindelse med ligesindede i Kongeriget.

Vi vil se lidt nærmere paa dette betydningsfulde Forhold.

Under Paavirkning fra Brødre menigheden fandt en Del
fynske, jyske og slesvigske Præster sammen allerede i Fyr-
rerne og Halvtredserne af det 18. Aarh. — f. Eks. Præsterne i
Asperup, Kerteminde, Kolding, Ribe, Brarup, Stepping, Lade-
lund. — De holdt ogsaa jævnlig Konventer.¹⁾ Særlig Vorbasse
var et Centrum for Brødre menighedens Tilhængere, og her kom
ogsaa slesvigske Præster, f. Eks. Lundius i Ladelund, Kastrup
i Stepping, Ewald i Hvidding. I Slutningen af Aarhundredet
blev Fausing det mest levende Sted i Jylland. — Men selvfølge-
lig var det kun et svagt og skrøbeligt Bolværk, som her rejstes
mod den frembrydende og altopslugende Rationalisme.

Større Betydning fik det, da en Del slesvigske og fynske
Præster og Lægfolk omkring ved Aarhundredskiftet traadte
sammen i »det danske Selskab til Udbredelse af Evangeliet og
sand praktisk Kristendom«, hvis drivende Kraft Pastor Rs.
Balslev i Haarslev var. Af slesvigske Medlemmer nævnes: Præ-
sterne Feddersen og senere Salling i Vonsild, Vindekilde i
Vilstrup (Fader og Søn), Matthiesen i Løjt, Lautrup i
Tyrstrup, Ebbesen i Hammelev, Gjelstrup i Skærbæk,
Fabricius i Ullerup, Matthiesen i Oversø, Reuter i
Havetoft, Borgmester Richtsen i Tønder, Kontrollør
Hansen i Slesvig, Skolelærerne Mumme Jensen og Decker i

¹⁾ J. Lundbye, Hernhutismen i Danmark, p. 100 f.

Angel.¹⁾ Dette fynsk-slesvigske Selskab synes at have udfoldet en betydelig Virksomhed, og blandt dets Medlemmer møder man alle Rationalismens mere betydelige Modstandere her i Sønderjylland. Som Modtræk mod den rationalistiske Pjecelitteratur udgav Selskabet en Række smaa Opbyggelsesskrifter, som udkom i stort Antal i flere Oplag. Det første af disse Smaaskrifter, som »det fynsk-slesvigske Selskab« lod trykke og kolportere, var Balslevs »Betragtninger over Christendommen«; de danske Skrifter oversattes undertiden til Tysk, saaledes bl. a. »Børnebibelen, eller bibelske Sprog med korte Opmuntringer for opmærksomme Børn«, oversat af Pastor Vindekilde i Vilstrup. Den udkom i 20,000 Eksemplarer. Ogsaa tyske Skrifter oversættes til Dansk.²⁾ Et periodisk Skrift »Evangelisk Magazin for danske Sandhedselkere« udkom ogsaa i en Aarrække, det havde 1000 Abonnenter, et efter Datidens Forhold meget stort Tal.

Det var den ene Side af »det fynsk-slesvigske Selskabs« Virksomhed. Men lige saa vigtigt var det, at de enkelte Medlemmer hver for sig og hver paa sin Plet søgte at underminere Rationalismen. Man søgte at anvende enhver Lejlighed og hvert Middel, som frembød sig i Tale eller Skrift til at modarbejde Rationalismen, hver paa sit Omraade. Hovedvægten lagde man paa Konfirmandundervisningen og den personlige Sjælesorg, der skulde drives systematisk og med Takt og Finfølelse. Selskabets virksomste og betydeligste Medlem var vel nok den af Rationalisterne saa forkætrede og forhadte Pastor Matthiesen i Løjt, det skyldes særlig ham og hans utrættelige Arbejde i Nordslesvig, at Selskabet vakte Opmærksomhed ogsaa i Udlandet. I 1806 søgte Ebenezer Henderson³⁾ f. Eks. Forbindelse med Pastor Matthiesen og var bl. a. i Christiansfeld og i Løjt.

En Aflægger af det fynsk-slesvigske Selskab var vel nok

¹⁾ Lundbye a. S. p. 170 f. Matthiesens Saml., Rigsarkivet, Jens Møllers theol. Bibl. XIX, (1821).

²⁾ »Von der Vergebung der Sünden« — »Etwas fürs Herz auf dem Wege zur Ewigkeit«.

³⁾ Født 1784 i Skotland, uddannet paa Rob. Haldans Seminar i Edinbourgh.

»Evangelisk Selskab« i Slesvig By, som baade virkede for Traktatudbredelse og ogsaa støttede Missionsvirksomheden.¹⁾ Det blev stiftet 1820. Her var det særlig Provst Callisen i Slesvig, som var den drivende Kraft. Han var i hvert Fald Traktatsagens varme Ven, ogsaa han havde Forbindelse med ligesindede Mænd i Kongeriget, bl. a. med Bone Falck Rønne, Præst i Kongens Lyngby, den første Ophavsmand til det senere Arbejde for indre og ydre Mission.

Traktatselskabet i Slesvig virkede for Udbredelse af Psalmebøger, Bibelhistorie og Smaaskrifter i ægte evangelisk Aand. Dets nærmeste Forbillede var vel nok det britiske Tract-Society (1799). Men foruden de nærmere Opgaver søgte man ogsaa herfra at støtte Missionsarbejdet i Grønland, i den danske Koloni Trankebar og »i den øvrige Verden«. I denne Forbindelse kan det ogsaa nævnes, at der fandtes en lignende Missionsforening i Løgumkloster, som særlig støttede Jøde-Missionær Hans Nicolaisens Arbejde.

I endnu nærmere Tilknytning til Christiansfeld stod de Kredse, som samledes om herrnhutisk paavirkede Præster, der samarbejdede med Udsendingerne fra Christiansfeld. Allerede i 1745 har en saadan »Menighedsarbejder« fast Station i Stepping Præstegaard, og i samme Aar tog Ægteparret Zeidler Bopæl i Burkal.²⁾ Ogsaa i Ladelund, Hvidding, Flensborg o. a. St. havde en »Broder« eller »Søster« Arbejdsmarker. Mindre Kredse fandtes i Ballum, Daler, Frørup, L. Kloster, Løjt, Hammelev, Vilstrup. Adler lagde Mærke til disse Kredse paa sin første Visitatsrejse i 1793. Men »de er kun til Skade og Anstød for Folket«, skriver han i sin Indberetning til Kancelliet,³⁾ de foraarsager Splid i Sognene, adskiller Ægtefolk, og mange, som gaar til Forsamlingerne, har et trist og melankolsk Væsen og mener, at de er bedre Christne end andre«.

¹⁾ J. Oskar Andersen, Bone Falck Rønne, p. 117.

²⁾ Schrøder, Christiansfelds Grundlæggelse. Sønderj. Aarb. 1923 p. 9 f.

³⁾ A. XVIII. Visitatsindb. 1793, Kiel.

Ikke saa helt faa Præster i Nord- og Mellemslesvig stod i venlig og nær Forbindelse med Brødremenigheden.¹⁾ Ogsaa nogle Lægmands Navne bør nævnes f. Eks. Advokat Meyland i Haderslev, Tingskriver Jacob Kloppenborg i Gram, Borgmester, Justitsraad Richtsen i Tønder.

Religiøs Længsel i Hertugdømmerne i Rationalismens Forfaldstid.

Den store Dommer, Livet selv, fældede forbausende hurtigt sin Dom over det rationalistiske Slægtled i Hertugdømmerne, og det nye, unge Slægtled, som voksede til, medens Rationalismen var eneraadende i Kirke og Skole, slog snart ind paa helt andre Veje. Dette uhistoriske og fantaserende Slægtled, som først, da det var for sent, lærte Livets sande Virkelighed at kende, formaaede hverken at omdanne Folkets Psyke, som de havde ventet, eller at fastholde Ungdommen, som de havde haabet. Folkets brede Lag fik de ikke Tag i, de drev det kun til at blive Lyseslukkere, som banede Vej for Materialisme, Sløvhed og Død.

Der kommer Tider i ethvert Folks Historie, hvor et dybt Svælg adskiller to Slægtled, hvor man knap nok øjner en kontinuerlig Overgang. Hvor forunderlig staar dog de skiftende Slægter overfor hinanden! Det erfares ved de store Vendepunkter; naar »en ny Tid« fødes, naar unge, stærke Hænder hejser nye Faner og former nye Idéer, lægger de gamle stille til Side eller slænger dem bort. Det skaber Bitterhed eller i bedste Fald Vemod. Bitterhed og Vemod præger det rationalistiske Slægtled omkring ved Aar 1817, da de for Alvor mærkede, at en ny Tid stod for Døren, religiøst og nationalt. »Wir begannen mit den Festen der Thron- und Altarumstürzungen,

¹⁾ Særlig Matthiesen i Løjt, Windekilde, — Fader og Sønner — i Vilstrup og Fjølstrup, Kastrup og Mygind i Stepping (1776—1809), Saling i Vonsild (1812—33). Petersen d. æ. i Burkal († 1789) Quedens i Klangsbøl, Franzen i Nibøl, Reuter i Havetoft, Boesen i Nr. Løgum — den senere Biskop over Slesvig —, Ebbesen i Hammelev, Krahe i Skrydstrup, Prætorius i Hellevad, senere i Burkal.

unsere Söhne feiern schon wieder den Wiederaufbau.¹⁾ Saaledes skriver Provinzial-Berichtes Redaktør bittert i 1824:²⁾ »Vi har set Roma opstaa — og atter gaa under.« Og dette »Roma« var det »Paradis paa Jorden«, som Oplysningstiden havde drømt om.

De, som brugte Øjne og Øren vel, forstod, at man nu stod ved et Vendepunkt. En af Rationalisterne i Nordslesvig, den ofte omtalt Pastor P. Kier, følte i 1813 »det udsigelige i Øjeblikket, da en usynlig Haand vender et Blad i Historiens Bog«.

»Siden 1813 er Forholdene meget forandret«, skriver Prov. Ber. i 1818. »Udviklingen er standset eller brudt sammen«. Det er derfor naturligt at fastsætte Tidsrummets Afslutning til Aarene omkring 1817. Oplysningstidens Mænd følte da selv, at deres Tid var forbi, at nye Mænd med nye Tanker stod for Døren.

Men ogsaa i Folket rørte sig nye Længsler, der var Hunger i Landet. Man ventede paa Manden, hvis Ord vilde fænge som Ild i tørt Græs.

»Eet er sikkert«, hedder det i Pr. Ber. 1822, p. 33, »Folket vender tilbage til sine Templer. En religiøs Længsel er vaagnet i en Grad, som man aldrig har mærket før«. Og i Patriotisk Selskabs Beretning fra samme Aar³⁾ tales der bl. a. om, at »Længselen efter det bortkastede Klenodie vaagner i Folket«. Patriotisk Selskab ængstes for et helt Slægtleds Skæbne, »som nu synes at gaa til Grunde for vore Øjne. I alle ædle Naturer vaagner, saa kraftigt som aldrig før, den aldrig helt hendøde Længsel efter en Oplysning fra oven.«

Disse Udtalelser stammer fra Mænd, som fulgte nøje med i Tiden, og som kendte Folkestemningen.

Det nye Tidehverv, som den rationalistiske Retnings Falit fremkaldte, og som den økonomiske Katastrofe fremskyndede,

¹⁾ »Vi begyndte med at feste for Omstyrtning af Trone og Alter. Vore Sønner fejrer allerede efter 30 Aars Forløb Genopbygningen af dem.«

²⁾ Prov. Ber. 1824 p. 154.

³⁾ Prov. Ber. 1822, p. 64.

bevirkede ogsaa, at man i de rationalistiske Kredse længtes efter en urokkelig Autoritet, efter »en Oplysning fra oven«, nu da alt det, man hidtil havde stolet paa, svigtede og faldt ynkeligt sammen. Selv om Claus Harms' Angreb paa Rationalismen og dens førende Mænd (Theserne, som han udgav ved Reformationsjubilæet i 1817) fremkaldte Modsigelse og bitre Svar, saa var der ogsaa til Gengæld Folk i Modstandernes Rækker, som i al Stilhed ydede ham deres Bifald og følte, at hans Ord var Sandheden, som ikke kunde holdes nede. Saaledes fortæller den kendte nordslesvigske Præst, P. Kier i Østerløgum bl. a. om det Indtryk, Harms' Angreb paa Rationalismen i 1817 gjorde paa ham. Skønt Kier var Harms' Modstander, »saa følte jeg — skriver han¹⁾ — et hemmeligt Velbehag ved at læse disse Sætninger — — Vel indeholdt de en haard Anklage mod Nutidens Lære og Læreart, og jeg var ganske vist blandt Modstanderne, men her lød en stærk og gribende Røst, som rettede sin Anklage mod Tidsaanden og dennes Foragt for den helige Skrift, Gudsfrygt og Kirke, en Foragt, som alt længe havde tirret mig. Det var nær ved, at jeg selv var blevet draget med ind i denne Strid, thi Provst Paulsen opfordrede mig til at skrive imod Harms, men nogle Ord, som Provsten ytrede overfor mig, afholdt mig fra dette Skridt. Jeg var glad herover, thi ved nærmere Eftertanke naaede jeg til det Resultat, at Thesernes Forfatter havde mere Ret end Uret, ja, det var kun godt, at de blev fremsat«.

Saaledes følte og talte de bedste i det rationalistiske Slægtled.

Livet værgede sig. Og derfor kom allerede Rationalisternes Sønner til at opleve et vældigt grødefuldt Tidsskifte, med Forbavselse og Væmmelse saa de tilbage paa den forstandstørre Tid, paa Fornuft-Tilbedernes Ængstelse og Frygt for Fremtiden.

Hvor afgørende egentlig dette Tidsskifte — omkring ved Aaret 1817 — var, ses bl. a. af, at de nye Mænd — »Sønnerne«

¹⁾ Meine Reise durch das Erdenleben II, p. 211 (Manuskript).

— brød fuldstændig med Fædrenes Sværmeri for det universelt-menneskelige. Den Fornuft, som skulde omfatte hele Verden (jævnfør J. H. Voss' Digte, citerede S. A. 1933, p. 45), eksisterede ikke, og i dens Sted traadte Følelsen for den overkommelige Helhed. Rationalisterne mente at kunne overkomme at elske Jordens 1500 Millioner Mennesker, — i hvert Fald i Teorien.

»Sønnerne« viste, at man meget vel kan elske alle Tyskere eller henholdsvis alle Danske. Derfor blev det nye Slægtled et nationalt Slægtled.

I en brusende Oplevelse ud over al Fornuft erfarede de dette. Og dette nye Udbrud blev paa een Gang baade Religion og Politik, baade Kultur og Livsanskuelse.

Derfor blev Oplysningstidens sidste Aar ikke blot en religiøs Brydningstid, som førte over i en ny Vækkelse, men i dennes Kølvand fulgte det irrationelles anden Hovedfaktor, Sansen for den levende Helhed, Blodet, Folket, Folkets Jord, Fædrelandet, som førte til en folkelig Opvaagnen.

Rationalisterne kunde nøjes med en fornuftordnet Helstat, et Folkenes Forbund, bestaaende af Danske, Norske og Holstenerne, og de sang Lovsange til dette Forbunds Pris og hyldede dets Overhoved, den danske Konge.

»Sønnernes« følelsesbestemte Antiintellektualisme maatte nødvendigvis sprænge det.

(Sluttes.)

A. Regenburg og Sønderjylland.

Af Pastor **H. F. Petersen**, Flensborg.

III. Efter 1864.

»Fremfor alt henvend Dem til Regenburg, hvis De ikke alt har gjort det; thi uden hans Assistance gaar det ikke«.

Borgmester Knudsen til C. F. Monrad Nov. 1871.

Regenburgs Haab — 28. Jan. 1864, se Pag. 39 — om, at Danmark kunde være i Stand til at modstaa Preussens Erobring af Sønderjylland, opfyldtes ikke. Endog Vejret, den strenge Frost, var Danskerne imod, der kun havde forberedt sig paa en evt. Krig ved Sommertid.

Hvorledes virkede da Begivenhederne i 1864 og deres Udfald paa Sønderjyden Regenburg? Jeg tror at kunne skimte Svaret i den sidste Sætning af det omtalte Brev: »Dog Sagen ligger i Guds Haand; gid vi kun alle maa have den Bevidsthed at have gjort vor Pligt og intet at have forsømt«. Naar han udtalte sig saaledes, saa mente han det, ja, han udtalte kun, hvad han ikke kunde lade være med at sige. Det, der gjorde Regenburg »stor i hans Sorg som i al hans Gerning« — dette Udtryk bruger Pastor I. Barfod 1865 i et Brev til Provst Aleth Hansen — var nemlig hans Gudsforhold, som netop prægedes af en ganske sjælden umiddelbar Tillid til Gud. Fortrolig som han var med det nye Testamente — otte Gange i sit Liv gennemlæste han det paa Græsk — og hver Morgen bedende Fadervor paa Græsk og bekendende Troen paa Latin, havde han valgt Skriftstedet Markus Ev. 5, 25—35 om den blodsottige Kvinde og især »Dersom jeg rører blot ved hans Klæder, bliver jeg frelst«, som sit Ord, og med Rette staar det paa hans Gravsten.¹⁾ Endog efter Frankrigs Nederlag i 1870 bevarede

¹⁾ »Stiftamtmand Dr. phil. Aug. Regenburg, et Hundreedaarsminde«, udg. af Statsbibl. i Aarhus (Aarhus 1915), S. 30—31.

han en sønderjysk Kulsvietro paa, at den danske Sag i Sønderjylland nok skulde vinde endelig Sejr.

Foreløbig — som altid — vedblev Regenburg at gøre sin Pligt og forsøgte intet at forsømme. Det var jo ikke hans Skyld, at Krigen kom, og som Departementschef var der nok at bestille. Bl. a. indsamlede han paalidelige Meddelelser om Tyskernes Fremfærd i Sønderjylland under Krigen og udgav dem i Januar 1865 under Titlen »Meddelelser om Begivenhederne i Slesvig siden den preussisk-østerrigske Invasion«, men uden Forfatternavn.¹⁾ Paa A. F. Kriegers indtrængende Opfordring sendtes han til Londoner-Konferencen (20. 4.—25. 6. 1864) for som Sagkyndig at bistaa de danske Udsendinge. Han erklærede som sin Overbevisning, at Danmark viide være i Stand til nationalt at fordøje de blandede Distrikter indtil Slien,²⁾ et Bevis paa, at Regenburg ikke ønskede sin Sprogordning ugjort.

24. Okt. 1864 afskedigedes han fra sin Stilling som Chef for Sekretariatet og 3. Departement under det slesvigske Ministerium. De følgende — Ventetidens — Aar indtil 1870 optoges han af Afgivelsen af de slesvigske Arkivsager til Preussen, en baade ansvarsfuld og pinefuld Opgave, som imidlertid ingen anden kunde paatage sig saa godt som han. For ham var Arkivsagerne ikke døde Papirer, men særlig fra Tiden efter Trearskrigen betroede Livsskæbner, som han var angst for at give fra sig til Gabestok eller Forfølgelse. Nænsomt prøver hans Ven, Aleth Hansen, den 23. Dec. 1867, at hjælpe ham til Rette:³⁾ »Vistnok er det slemt at udlevere Ting, hvor Faren for Misbrug ligger saa overmaade nær. Fordringen, som stilles, ligner i visse Maader den, som i gamle Dage blev stillet til Carthago. Men Ansvarret for Tilbageholdelse er ogsaa saa overmaade stort, og om Du nu i den omspurgte Henseende stryger Flaget, da har Du dog den Bevidsthed, som ingen vil kunne

¹⁾ At de skyldes Regenburg, fremgaar af en Dedikation til J. P. Bekker, se T. O. Achelis i Zeitschrift der Gesellschaft für schl.-h. Geschichte, Bd. 54 (Kiel 1924), S. 495.

²⁾ N. Neergaard: »Under Junigrundloven« II, 2 (1916), S. 1266.

³⁾ Regenburgs Privatarkiv, ligesom de øvrige Breve til Regenburg.

gjøre Dig stridig, at Du med en mageløs Sejghed og Udholdenhed har kjæmpet og stridt i Aaringer. Jeg taler ogsaa, kjære Regenburg, for din egen Skyld. Det maa bestandig være for Dig som at være lagt paa Pinebænken. Det ødelægger og opriver Dig, uden at Du selv veed det, før Tiden, og den Dag kan komme, da Din Aand og Kraft atter kan gjøres behov for den Sag, Du med os andre og meget mere har viet Dit hele Liv til«.

Som før 1864 vedbliver Regenburg at staa i en forunderlig umiddelbar Forbindelse med Personer og Sager i Landet Syd for Kongeaaen. Overhovedet kan man næsten sige, at der intet skete i Forholdet Kongeriget og Sønderjylland, uden at Regenburg blev hørt.¹⁾ Dette gjaldt ikke blot Ansættelsen i Kongeriget af tidligere slesvigske Embedsmænd, men ogsaa hvad Sønderjyderne selv foretog sig i den nationale Kamp. Thi Mage til klarhovedet, varmhjertet, energisk og modig Mand i indflydelsesrig Stilling skulde man lede længe efter, og selv om Sønderjylland var fravristet Danmark, bevarede Regenburg sin vældige Position i det danske offentlige Liv. I hans Hjem, først i Nørregade 15 og fra 1. April 1870 i Stiftamtmandsboligen i Skanderborg, mødtes Politikere og Embedsmænd — ja, hans hjertelige Gæstfrihed kaldte paa Sønderjyderne og deres Børn — og gennem Brevveksling støttede han de dansk-slesvigske Foretagender ude og inde. Altid var han rede, gjaldt det end en nok saa »lav« Tjeneste som at laane Penge ud, sende Bladudklip og Bøger o. s. v.

Her skal gives nogle Eksempler paa, at man i nogen Maade paa denne myndige Embedsmands Forhold overfor den sønderjyske Sag kan anvende de Ord, som Laurids Skau kunde udtale som Forklaring paa, at han sled sig op for Sønderjylland: »Jeg er jo Slesvigs Træl«.²⁾ For Resten satte Re-

¹⁾ Under Forhandlingerne i Okt. 1867 om Garantifordringerne m. II. t. en evt. Afstemning virkede Regenburg som Raadgiver for den danske Regering.

²⁾ »Sønderjyllands Historie«, Bind IV, S. 284.

genburg, da han i 1894 udnævntes til Storkorsridder, øverst paa sit Vaabenskjold det korte, betegnende Motto: »Semper tiro« (altid Rekrut!).

Overlærer C. F. Monrad i Flensborg, der stod som Mellemmanden mellem de kongerigske Støttekredse og de sønderjyske Personer, skriver den 24. Sept. 1864 til Regenburg: »Det har været mig en stor Glæde og Opmuntring gennem Appellationsraad Schmidt at modtage en Hilsen fra dig, der viser mig, at du fremdeles mener, at der endnu er Grund for de Stumper, der er tilbage, til fremdeles at søge at holde det gaaende«

4. Dec. 1864 hedder det: »Forinden jeg fatter min endelige Beslutning med Hensyn til Fremtiden, er det mig i høj Grad magtpaaliggende endnu engang at tale med dig umiddelbart, ikke ad den saa ofte uheldige middelbare Vei Om der allerede er foretaget eller forberedes noget mere omfattende til at virke for Slesvig i Slesvig selv, er du kjære Regenburg, vel den nærmeste til at vide, og er der alvorlige Bestræbelser igang i den Retning, saa er du vel den nærmeste til at lede dem«

16. Juli 1865: »[Ang. en dansk Præst i Flensborg] beder jeg, du vil gennemlæse indlagte Brev til Krog, sætte en Oblat for det og putte det i en Postkasse. Jeg vilde saa inderlig gjerne havt den hele Sag ordentlig fremmet, inden jeg tog bort; men Udsigterne blive jo, som det synes, svagere. Hvor det dog maa være tungt for dig, hvis Døre i gamle Dage vare belemrede af Søgere, nu ikke med al Søgen at kunne finde een!«

16. Okt. 1867: »Dine Bemærkninger om Forholdstalsvalgmaaden takker jeg dig meget for Tak ogsaa for dit Tilbud om at være mig behjælpelig ved at udklippe af Dagbladet etc. Vi ere denne Gang i stor Tvivl med Hensyn til de forestaaende Valg, da der nu skal vælges efter en ganske ny Valglov og vi aldeles ikke ere i Stand til at skjønne, hvorvidt vi for Flensborgs Vedkommende kunne faae Majoritet. I hele vor Valgkreds ansee vi det for fuldstændig givet, at vi ikke kunne faae Majoriteten. Men det er jo muligt, at vi for Flensborgs Vedkommende kunne sætte en overveiende dansk Valg-

mandsliste igjennem. Dersom du mener, at vi paa denne blotte Mulighed bør deeltage i Valget, og dermed selvfølgelig ogsaa udsætte os for at komme i Minoritet her i Byen, vilde dette være os et væsentligt Moment med Hensyn til den Beslutning, vi jo nu nødvendigviis en af de første Dage maae fatte. Paa Løverdag skal her være et stort Landmandsmøde. Dersom du strax efter Modtagelsen af dette Brev vilde svare mig, saaledes at dit Brev afgik Fredag Aften, kunde jeg have det Løverdag Middag. Hvis du mener, at vi i ethvert Tilfælde bør vælge, kunde du f. Ex. ogsaa telegraphere til mig: »Jeg modtager gjerne de Tilbud, du har gjort mig. August.« Saa vidste jeg allerede din Mening i n d e n Mødets Begyndelse.

Der gaaer her stærke Rygter om, at der skal udnævnes en dansk Consul for Flensborg (hele Slesvig, siger nogle). Jeg troer, at Ingen med større Nidkærlighed og Dygtighed vilde tage sig af alle Danskes Interesser end Jakob Plætner. Vilde ikke ogsaa du ansee ham for en ganske anderledes paalidelig og virksom Repræsentant end f. Ex. Detlefsen, Tramsen, Hjort og andre, jeg har hørt Tale om, og i saa Fald gjøre, hvad der maatte staae i din Magt, hvis der overhovedet nu skal skrides til at vælge en dansk Consul?»

2. Maj 1869: »Vil du ikke nok, kjære Regenburg, aflevere Ansøgningen (evt. ogsaa modtage Svar) og gjøre, hvad du kan, for at skaffe ham det ansøgte?«

31. Dec. 1869 [med forandret Retskrivning]: »Du har vistnok af vore blade sét, at jeg er valgt til »menighedsældste« for Marie sogn. De, der have sat mit valg igjennem, have gjort det i det håb, at jeg i den stilling skulde være istand til at gøre noget for en mulig genoprettelse af en dansk menighed og en offentlig dansk borgerskole Jeg vilde nu, kjære Regenburg, bede dig om din gode bistand til at fåe udarbejdet en passende indstilling til menighedsrådet om den sag, navnlig forsyning med de faktiske oplysninger om tidligere forhold, du er i besiddelse af — og du opbevarer nok så omtrent alle aktstykker, der vedrøre ophævelsen af menigheden i 1864, dennes status før og tilstanden efter m. m. Jeg har intet uden Allens sproghistorie.

Jeg håber også, at du venligt vil sige mig din mening i almindelighed om sagen, som jeg forøvrigt ikke agter straks at fremkomme med«

10. Maj 1871: ».... Du har nok set af vor avis, hvorledes vi ere komne i uro over det nye skridt til Nordslesvigs Fortyskning [den af Overpræsident Baron von Scheel-Plessen bebudede Indførelse af Tysk i Nordslesvigs Folkeskole]. Jeg håber, at der vil komme en stærk bevægelse i hele Nordslesvig i den anledning. Johannsen var igår i Åbenrå for at holde samråd med lederne der og en mand fra Tønderegnet, hvor jo Vestslesviske Tidende har taget stærkt fat på sagen. En del mænd fra Nordslesvig vil, tænker jeg, snart komme sammen for foreløbig at drøfte sagen. Jeg har gjort et forsøg på at præcisere de punkter, som jeg mener navnlig skulde gøres til genstand for forhandling og eventuelle andragender. Jeg sender dig herved en afskrift og beder dig, så hurtig du kan, at sige mig din mening derom, navnlig sige mig, om du mener, at man, med nogen nytte, kan støtte sig på tidligere bestemmelser«

2. Nov. 1874: »Til et Foredrag, jeg næste Uge vilde holde i vor Foredragsforening over Nederlændernes Frihedskamp, ønskede jeg gerne enkelte Oplysninger, som mine Kilder ikke give mig« Allerede 5 Dage efter kan han tilbagesende de af R. laante Bøger med Tak for Laan.

20. Aug. 1878: »A. D. Jørgensen har sat sig eller vel rettere fået den Opgave at skrive en kort, concis, pålidelig og muligst fyldig Fremstilling af den tyske Regerings Fremfærd i Nordslesvig siden Indlemmelsen. Det var min Tanke, at også du, kære Regenbug, rimeligvis vilde være i Besiddelse af en Del herhen hørende værdifuldt Materiale«

30. Jan. 1879: ».... I Dag kun et Par Ord om en Sag, hvori jeg vilde bede dig om mulig give en venlig Haandsrækning. En af vore trofasteste og dygtigste Medarbejdere i »Nordslesvigsk Søndagsblad« — »Knud Skytte« eller Lærer J. Nielsen i Sjælle — søger en lille Statsunderstøttelse til sin Forfattervirksomhed«

4. Jan. 1883: »... Hvis du får Tid til at skrive et Par Ord til mig, vilde det glæde mig at høre, hvad du dømmer om J. Jessens Redaktion af »Flensborg Avis« ...«

Febr. 1889: »Gustav Johannsen får ofte i Rigsdagen Spørgsmål om de vestindiske Øer. For et Par Dage siden fik han atter et sådant af en Rigsdagsmand, der netop Aftenen i Forvejen havde været i Selskab hos Grev Herbert Bismarck, og holder Joh. sig overbevist om, at Forespørgslen til ham i Virkeligheden stammer fra Herbert, vistnok i Faderens Ærinde. Da Ty-skerne for Tiden er kolonigale, tror Joh., at der er Tanker oppe om en mulig Erhvervelse af de danske vestindiske Øer, eventuelt ved en Afståelse af en Del af Slesvig — beder om Oplysninger. På Red. Jessens Vegne takker jeg dig for Oplysningen om ubi solitudinem etc.«

Brevene fra Gustav Johannsen til Regenburg er baade interessante og oplysende m. H. til sidstnævntes Indsats for Sønderjylland fra 1864 og til sin Død i København den 7. Juni 1895.

27. Juli 1866: »Med Deres nøie Kendskab til Flensborgs trofaste Befolkning vil De for længe siden være kommen til det Resultat, at Magistratens Lykønskingsadresse til Preusserkongen, betragtet som en Udtalelse af Byens sande Stemning, er en stor Løgn Længselen efter en Gjenforening med Danmark voxer Dag for Dag, og Hadet til Preusserne lige-saa«

18. Maj 1869: »Der tænkes i denne Tid paa at sætte en Petition til Preusserkongen i Scene, og har man efter Raadslagning overdraget mig at indhente Deres Mening desangaaende. Petitionen skulde udtale Nordslesvigernes dybe Sorg over den øieblikkelige Tilstand, fremhæve vort store Tab ved Adskillelsen fra Moderlandet og udtale en Bøn om snarlig Udførelse af Pragerfredens Art. V. Den nordslesvigske Presse skulde iforveien fremhæve det aandelige og materielle Tryk, hvorunder vi lide, og saa skulde Petitionen i en Fart bringes rundt. Spørgsmaalet er nu kun for os, om det kan ansees for godt og gavnligt, naar vi i denne Tid, hvor der ellers ikke er noget Ordent-

ligt at tage fat i, komme med en saadan Udtalelse af det Nord-slesvigske Folk. De vil gjøre os en stor Tjeneste, naar De godhedsfuldt vil meddele mig deres Mening.«

p. T. Berlin, Central-Hotel, 23. Marts 1889 [R.s Svar 25. 3.]: »I den nærmere Tid vil jeg komme til at omtale Sprogforholdene i Sønderjylland, rimeligvis ogsaa Forholdene i Tiden fra 1851 til 1864. Da dette nu vil ske i den preussiske Landdag, er det for mig af Betydning, at jeg i kort, men aldeles sandfærdig Omrids kan udtale mig. Af særlig Vigtighed er det for mig, at jeg efter Amter, Herreder og Sogne kan angive, hvad der var rent dansk, blandet og rent tysk, og hvorpaa man havde baseret denne Inddeling. Endvidere, hvad man forstod under dansk, blandet og rent tysk. Endskjøndt jeg nu tror at kende disse Forhold, saa vilde en Udtalelse fra saa kompetent Side som Deres, Hr. Etatsraad! være mig en svær Beroligelse at kunne holde mig til. Jeg mener dog ikke, at jeg vil nævne Deres Navn, naar De ikke synes om det, og dette maa jeg vel forudsætte. Skulde De nu være villig til at tjene mig i denne Sag, beder jeg om at gjøre det snart. Med særdeles Højagtelse ærbødigst Gustav Johannsen, Medlem af den preussiske Landdag og den tyske Rigsdag.«

Berlin, 27. Marts 1889: »Min hjerteligste Tak for Deres venlige Svar af 25. ds. Hvis det ikke gør Dem for megen Ulejlighed, vilde jeg være glad ved at modtage til eventuel Benyttelse Allens tyske Værk og »Schleswigsche Beleuchtung«.¹⁾ Jeg føler saa tidt, at det skorter mig paa saadanne Hjælpekilder i min Kamp, thi det er en stor Forskel, om man har noteret sig Et og Andet ved Lejlighed, eller om man kan ty til selve Kilderne. Det glæder mig hver Gang, Mænd som De udtale sig samstemmende med mig i min Kamp, og De vil kunne forstaa, at det til Tider og paa visse Omraader koster mig meget Ar-

¹⁾ Regenburgs meget omhyggelige Værk »Schleswigsche Beleuchtung einer Preussischen angeblich officiellen Denkschrift schleswigsche Verhältnisse betreffend« (Kbh. 1862) med Mottoet »Eidora Romani Terminus Imperii« og Slutsætningen: »Man har i hvert Fald i Tyskland valgt et højt ejendommeligt Middel til at udbrede sin Kultur, idet man nemlig Aar ud, Aar ind fylder sin Presse med et Utal af de usandfærdigste Beretninger om det lille Danmark.«

bejde, da jeg fra Begyndelsen af ikke havde alle de Forudsætninger, der hjælpe saa godt; men jeg har Lyst og Mod til at slaas med vort Folks Dødsfjender.«

»Margrethes Minde«, 26. Aug. 1889: »Da De sendte mig Al lens »Geschichte der Dänischen Sprache« [28. 3.], ønskede De mig Held i min Kamp. Jeg er vis paa, at De har læst min Tale i Landdagen i Anledning af det Andragende, min Kollega Lassen og jeg havde stillet, og De vil da have set, hvad jeg fik sagt. Havde man ikke sluttet Debatten efter min Tale, skulde Lassen først og derpaa jeg have taget fat paa Kultusministerens Ytringer om det danske Folkesprog i Nordslesvig, men nu har Hr. v. Gossler vort Svar tilgode. Kan De endnu for en Tid undvære de Bøger, De laante mig? Den brave Monrad fik ikke Genforeningsdagen at se; han vilde saa gerne. Jeg savner ham svært, baade som Kampfælle og som den, der sørgede for den Side af Livet, for hvilken jeg ikke har synderlig Tid tilovers og som dog ubarmhjertig kræver sin Ret.«

Det var jo et vidtforgrenet dansk Arbejde Sønderjylland over, som skulde opretholdes ad fuldstændig privat Vej, og i Kongeriget maatte man desuden af udenrigspolitiske Hensyn indsamle i det skjulte. Særlig Skolevæsenet, de private Skoler i Byerne samt Ungdomsskolerne i Brøns, Slyngsten, Valdemarstoft og andensteds, krævede kongerigsk Støtte, og endda maatte det ene Foretagende opgives efter det andet, idet man dog ogsaa erkendte, at Ungdommens danske Paavirkning foregik bedre under Kongerigets frie Kaar. Efterhaanden dannedes de sønderjydske Foreninger for at aflaste de private Kredse, og Arbejdet vandt derigennem i økonomisk Stabilitet og mere almen Tilslutning.

I Haderslev var det Pastor J e n s i n i u s J o h a n s e n, som, saalænge som det var muligt at holde sin Realskole gaaende, stod i livlig Brevforbindelse med Regenburg. Han skriver den 12. Juli 1866: »At jeg ogsaa under min Gjerning føler en hjertelig Taknemlighed for den varme Interesse, De saavel i denne Sag som tidligere har beviist mig, haaber jeg, at De ikke vil tvivle om. Turde jeg ikke ogsaa nok bede Dem om at meddele

de to Mænd, som saa villig rakte mig Haand [Amtmand Oldenburg og Tømrermester Kayser], til at faae de fornødne Midler, Lidt om, hvorledes det gaaer og bevidne dem min oprigtige Erkjendtlighed«

Da han ved Nytaar 1867 erfarer om Regenburgs Benbrud, skriver han: »Maatte vi nu snart høre glædelige Tidender herovre angaaende Deres Sundhedstilstand, kjære Hr. Etatsraad. Skjøndt jeg veed. at hele vort Fædreland føler varmt for Dem, saa er der dog Ingen nærmere til det end vi, som bygger og bor i den Egn, De saa trofast har omfattet og mandigt værget i Medgangs og Modgangs Dage.«

Ikke mindst A. D. Jørgensen havde en god Ven og Hjælp i Regensburg, som fik ham ansat ved Flensborg Latin-skole og i 1866 sendte ham til Sønderjylland for at sætte en Adressebevægelse i Gang til Fordel for en Genforening med Danmark. Saa sent som 11. Jan. 1887 skriver A. D. Jørgensen til R.: »Det glædede mig meget at modtage et par ord fra Deres hånd og deraf se, at De endnu bevarer mig i venlig erindring. Årene gå nu så lumskelig, og det forekommer mig, at jeg intet synderligt får udrettet, særlig ikke for den sag, jeg dog egentlig anser for min hovedopgave, bevarelsen af Sønderjylland i vor litteratur og historie. Der er så mange andre opgaver, som tid efter anden trænger sig frem og kræver tid og arbejde, og jeg må ofte beklage, at jeg så sent har kunnet faa tiden til min rådighed fra helt uvedkommende sysselsættelser. Også i den henseende vilde meget være bleven anderledes, om De var bleven i centraladministrationen; jeg føler ofte med beskæmmelse, hvor tillidsfuldt De tit i sin tid gav mig den første opmuntring til at tage fat på fædrelandshistoriske arbejder, medens det mange år efter, da jeg dog havde begyndt at producere, skulde blive så vanskeligt at vække interesse for deres fremme Det havde været min dristige plan bl. a. at besøge Dem i Skanderborg [i Sommer], og jeg havde glædet mig til en længere samtale. Men måske må jeg tænke derpå en anden gang«. Det blev først til Regenburgs Begravelse i Juni 1895, at A. D. Jørgensen kom til Skanderborg, og hans Tanker

i den Anledning danner som bekendt sidste Afsnit af »En Regdegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab« i 1901: Historikeren føler sig kaldet til efter at udtale, hvor megen Tak vi skylder Regenburg, at gaa til den umilde Dom over hans store Fejlsyn.

Regenburgs Fortjenester for dansk Historieforskning var saa store, at han i 1862 valgtes til Medlem af det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog, og at han ved Københavns Universitets 400-Aars Fest i 1879 promoveredes til Dr. phil. Hans righoldige Bogsamling gav han som en af Grundstenene til et haardt tiltrængt Statsbibliotek i Aarhus, da han af egen Erfaring kendte til Savnet af historiske Hjælpemidler. Den 28. Dec. 1870 betror han den historiske Professor Allen:¹⁾ »Det er heller ikke let at faae Tid til videnskabelige Sysler Desuden er jeg aldeles indskrænket til egne Hjælpemidler Stiftsbiblioteket [i Aarhus] ligger paa et Loft, er i en Række af Aar ikke suppleret og synes aldeles ikke at kunne finde et Locale, saa det kan opstilles. I Byen er der aldeles ingen Interesse derfor. Jeg glæder mig derfor dobbelt over, at jeg selv har en Del Bøger....« Ved sin Død testamenterede han sin Formue til Københavns Universitet under Navnet »Stiftamtmand Regenburgs Legat til Fremme af nordisk Historie«, hvoraf en Legatportion aarlig uddeles til en Students Undersøgelser vedrørende sønderjydsk Historie«.

Medens Regenburg gav Stødet og skaffede Støtten til, at mange betydelige Kildeundersøgelser udkom i Trykken, nøjedes han selv — af Mangel paa Tid og af medfødt Afsky for at være vigtig — med at samle og vurdere Kilderne. Hele sit Liv igennem fulgte han alt, hvad der baade i Ind- og Udland udkom om Sønderjylland, hans Bøger er fulde af Notater og Bemærkninger paa smaa Sedler.

I 1915 fortalte Henrik F. Rosbøl i «Illustreret Tidende» om, hvorledes det som 14—15-aarig Skoleknøs var hans kæreste

¹⁾ Ny kgl. S. Fol. 1622, 2.

Oplevelse om Søndagen at tage ned til den statelige Stiftsamtsgaard i Skanderborg og faa Lov til at ledsage Regenburg paa hans Spadseretur: »Paa Spadsereturen forsvandt den faamælte Mand, og han begyndte at fortælle. Maaske lige saa meget for sig selv som for den videbegærlige Drengesjæl, der hang ved hans Læber. Han fortalte om Kampen i Slesvig med næsten glødende Lidenskab, som viste, hvor dybt hans Hjærte var med i alt, hvad der rørte sig sønden for Kongeaaen. Fortalte saaledes, at mit Hjærte begejstredes og jeg første Gang forstod, hvad det vil sige at elske sit Fædreland Hans Hjærte havde i den Grad været med i Arbejdet for Slesvigs Bevarelse, at Nederlaget ramte ham i Sjælens Inderste.«

Regenburgs gamle Kampfæller fra før 1864 mindedes ham, saa ofte de saaledes, og sendte ham Hilsener. Saaledes modtog han i 1874 følgende Venneskrivelse fra tidligere Præster i Angel:

Karleby ved Nakskov, 9. Febr. 1874.

Kære Hr. etatsråd!

Det er nu 10 år siden, at vi, hvem De vil finde samlede på dette billede — på nogle få nær, som hviler i Sønderjyllands jord — dreves bort fra vort hjem og fra den gerning, til hvilken De havde kaldet os.

Vi er spredte som avner for vinden, men dog samlede i kærlighed til hin del af gamle Danmark, som nu trampes af en troløs fjende, i dyb sorg over adskillelsen og i et levende håb om en oprejsningens dag efter ydmygelsens, om vi end ikke skal se den gry: og dermed er det sagt, at vi i ånden er samlede om Dem, i hvis hjærte vi véd, at Sønderjyllands navn er indgravet med uudslettelig skrift.

Medens vort fædreland synes at skulle opløses i indre partikampe, og »forvildet slægt raser mod sit eget bryst«, fordi kærlighed til folk og land ligger under for egenkærlighed i rå og uskønne former, dvæler tanken med vemod ved hin tid, da én mand med glødende fædrelandskjærlighed, ædelt højsind, vis besindighed og et skarpt øje samlede alle sin rige

ånds kræfter om det ene store mål at bevare Sønderjylland som en uadskillelig del af Danmarks rige.

De nåede ikke målet: båndet brast. Det er vor sorg, som Deres. Men det åndelige Bånd, som knyttede vore hjerter til Dem og Deres gerning, er ikke bristet. Vi beder Dem modtage dette lille billede som et vidnesbyrd om, at de følelser af beundring, hengivenhed og kærlighed, som vi nærrede for dem dengang, aldrig skal udviskes eller blegne.

Gråe. Ewaldsen. Al. Hansen. Krog. Nissen.
Bock. Prip. Hjort. Rørdam og Imm. Barfod.

Ligesom det ikke mellem Krigene rørte Regenburg det bitterste, naar slesvigholstenske Præster og Journalister overdængede ham med de utroligste, hadefulde og barnagtige Løgnehistorier, forblev han fast og bestemt, da Biskop Martensens Bog »Af mit Levnet« i 1884 gav Anledning til en vældig offentlig Drøftelse for og imod hans Sprogreskripter. Fra forskellig Side opfordredes han stærkt til — i Sandhedens Navn — at give en saglig Fremstilling og Forklaring. Men han sagde Nej, og Grunden dertil har han nedlagt paa en Seddel, som danner Grundlag for et Brev til Redaktør Hjort Lorenzen, og som her skal gengives.¹⁾

»For at imødegaa de Angreb, som nu fremkomme mod Sprogreskripterne af 1851, maatte man have det slesvigske Arkiv, Lyst og Tid. Jeg har ingen af Delene, Archivalierne ere jo i al Fald ikke tilstede, og nu efter tyve Aars Forløb at støtte sig blot paa Hukommelsen er misligt, hvor man netop maatte være sikker paa ikke at tage fejl i Enkeltheder, endog Smaating. Den Artikel, som har givet Anledning til Deres Brev, har jeg ikke seet, jeg maa altsaa aldeles lade den ude af Betragtning og indskrænker mig til et Par Bemærkninger.

Vil man kjende Sprogforholdene i Angel og navnlig i Nørrebrarup, da kan man holde sig til Jaspersens Erklæring af 1811

¹⁾ Haandskr. Nr. 41 i Statsbibl. i Aarhus. Det meget kortere Brev til Hjort Lorenzen er dateret Skanderborg den 25. Jan. 1884 og findes i Ny kgl. S. 1725 D.

om Runtoft, der jo strækker sig ind i Sognet (Slesv. Stændert. 1853 Ann. Sp. 445 ff.) og Lt. Beckers for 1851 gældende Udtalelser (Allen tysk Udg. S. 568 ff.). Jeg har dengang selv besøgt Wilster paa Flarupgaard og tør sige, at sidstnævnte skildrer rigtigt. Er en eller anden Skolelærer kommen til en anden Opfattelse, saa ligger Feilen hos ham; han har ikke været istand til at gjen-nemskue og omgaaes Angelboerne, hvad jo heller ikke er hver Mands Sag, eller har lidt af Ensidighed eller anden Mangel; har han, da han søgte en Virksomhed der, maaskee troet, at Sa-gen var let, saa er det ingen Under, at han føler sig skuffet, men gjorde saa sikkert ogsaa bedst i at tie.

Ganske vist var Nørrebrarup ikke noget let Sted at komme til, Det blev derfor ogsaa 18. April 1851 betroet til Jespersen, som Januar 1860 forflyttedes til Sommersted. At han kunde Tydsk, var i al Fald lige saa sikkert, som at han ikke vilde handle uventet med Indførelsen af Dansk. Efter ham kom Hartnack, hidtil i Jørl, samvittighedsfuld og pligtopfyldende, men alt andet end diplomatisk — der var dengang nok ikke noget bedre Valg; han blev 27. Aug. 1862, forflyttet til Ødis. Derpaa fulgte Nis Bertelsen 5. Novbr. 1862, dengang Præst i Frederikstad. Valget var atter indskrænket. Imidlertid vidste han, hvad han gik ind til, kjendte Opgaven, søgte den frivillig og kunde saaledes ogsaa ventes at ville opfylde den loyalt. Jeg antager ogsaa, at han under gunstige Forhold vilde have gjort det. At han ogsaa under de snart efterfølgende vanskelige Forhold skulde nolde Stand, var ikke at vente. Tiden var for kort til at have en afgørende Mening om hans Virksomhed. At et sølle Skrog, som Clausen maa være, ikke skulde finde Støtte i ham, er givet. Forøvrigt antager jeg, at Pastor Clemmensen, nu ved St. Petri Kirke, bedst vil kunne give Oplysninger.

Forøvrigt tale de, der nu vil dømme om de slesvigske Forhold 1851—63, igrunnen som Løver, Martensen, den mest lidenskabelige og anselige, i Spidsen. De synes at have glemt, hvorledes der agiteredes og skreves i Tydskland under Christian VIII, hvorledes Tydskland 3 Gange i Træk 1848—50 paaførte os Krig, hvorledes der maatte sluttet en tam Fred, som gav Fjen-

den Lejlighed til hver Dag at begynde igjen, saasnart Forholdene bleve gunstige, og dette netop efter Krimkrigen, Nikolaus Død, Napoleons Dekadence, Englands Svaghed under John Russels Udenrigsministerium blev det i den Grad, at Fristelsen maatte være der for en Mand som Bismarck. Fra Udlandets Side vare Forholdene siden 1852 alt andet end heldige.

At 12 Aars under de største Vanskeligheder og Hindringer førte Arbeide ikke var tilstrækkeligt til at fuldføre et Værk som det 1851 begyndte, maatte være Hvermand klart, og i Virkeligheden vare vi i 1863 komne forbausende vidt og havde derfor dannet en Skare af dygtige nidkjære Mænd, som gave god Borgen for dets Fuldførelse. Mærkeligt er det derfor, at Mænd som Martensen kunne glemme, at Sprogsagen i 1853 før den slesvigske Forfatning blev forelagt Stænderne og atter efter at disse havde givet Betænkning i 1854, før Forfatningen blev endelig vedtaget, har været for i Statsraadet, hvor dengang Ørsted var Conseilspræsident og Bluhme Udenrigsminister og hvor man altsaa kan være vis paa, at Sagen har været grundig overveiet, selv om man vil see bort fra, at Justitsministeriet bestyredes af Scheel, som ved Siden af sine andre Egen-skaber havde den at have været en Tid i Flensborg som Medlem af Notabelforsamlingen.

Før Sagen var forhandlet i Stænderne, havde Carl Moltke ikke taget sin endelige Beslutning, og hvad Martensen lader ham sige, kan han ikke have sagt paa den Maade eller i den Forstand, som det fremstilles. Martensen kunde have faaet en lovlig Indflydelse paa Sagen, hvis han havde modtaget Bispedømmet til Slesvig. Da han ikke turde eller maaske i Forventning af det Bedre ikke vilde, burde han have tiet og afholdt sig fra enhver Indblanding. Om saadant et jammerligt Menneske som Bornemann er det slet ikke værd at tale; han vilde engang selv gjerne have havt Virksomhed i Slesvig.«

IV. Dommen over Regenburg.

»Danmarks trofaste Søn« satte man 1898 som Indskrift paa Mindestenen for Regenburg paa Skamlingsbanke, og

ingen jævnere og sandere Dom kunde udtales om ham, baade naar man tænker paa hans Arbejde i Sønderjylland og hans Indsats i København og Skanderborg.

Rundet af Sønderjyllands Muld, udrustet med en fremragende Intelligens og en sejt Vilje, i Besiddelse af en Forening af varm Menneskevenlighed og myndig Personlighed, modig nok til at kunne staa alene i Partistrømningerne og fremfor alt lydige overfor Samvittighedens Røst — var Regenburg hele sit Liv en Høvdingeskikkelse i det danske Folk. Modsat Bismarck og andre Politikere blev det ikke ham beskaaret at se sin Sags Sejr. Men til Trods derfor skal han ikke have Skyld for, at Danmark mistede Sønderjylland i 1864. For Sprogpolitiken bærer han og har han taget Ansvaret; men det vil blive en kommende Historieforsknings Sag at udrede den Hovedskyld, man fra dansk politisk Side tog paa sig ved at stille en saa betydelig Mand paa en Uriaspost — efter et væbnet Oprør med en uforandret Stænderindretning, en indenrigsk forvirret Politik og en stadig udenrigsk Indblanding — uden at give ham Magt til at gennemføre sin Sag eller at afskedige ham.

Uden at ville foregribe denne nye Dom over Regenburg, som jeg er sikker paa vil komme, har jeg i denne Afhandling villet vise Regenburgs Personlighed ved at fremdrage nogle historiske Kendsgerninger om og af ham. Thi en national og administrativ Personlighed skal ikke have Skylden for Politikens Afmagt, særlig ikke for den demokratiske Politikens Barndoms-vanskeligheder i Aarene mellem 1848 og 1864.

Dagbladet »Politiken« skriver i det Eftermæle, som det gav Regenburg ved hans Død: »Han havde Bopæl i Skanderborg og var i denne lille By æret som en Konge. Naar han om Eftermiddagen lod sig ro over Skanderborg Sø, stod Skanderborgerne og saa derpaa med samme Ærbødighed, hvormed Københavnerne i sin Tid betragtede Frederik VI's Sejlads i Frederiksberg Haves Kanaler En nobel Karakter, en kundskabsrig, arbejdsom Mand, der altid havde en selvstændig og velbegrundet Mening om de Sager, han forelagde til Behandling.«

Den samme Vurdering blev Regenburg til Del i Sønderjylland, og derfor skal disse Meddelelsers Mosaik afsluttes med Gengivelsen af Indholdet af den fint udstyrede Adresse — med de slesvigske Løver paa Omslaget — som overrasktes Regenburg paa hans 80 Aars Fødselsdag den 20. April 1895, atlsaa kort før hans Død, fra hans ellers forskelligt indstillede sønderjydske Landsmænd:

Højvelbaarne Hr. Dr. phil. A. Regenburg,
Storkors af Dannebrog og Dbm.

Tillad undertegnede paa egne og talrige nordslesvigske Landsmænds Vegne paa Deres 80 Aars Fødselsdag at rette en hjærtelig Tak til Dem, for hvad De for en Menneskealder siden udrettede for vort fælles Hjemland.

Det faldt i Deres lykkelige Lod at gennemføre, hvad alt i en lang Aarrække enkelte klartskuende Mænd havde set og udtalt og flere og flere af vore Landsmænd i den nærmest foregaaende Tid havde kæmpet for: *M o d e r s m a a l e t s R e t i d e t e n d n u d a n s k t a l e n d e S ø n d e r j y l l a n d*. I de 14 Aar, der for bestandig vil blive henregnede til de lykkeligste for det nordslesvigske Folk, ledede De Arbejdet for at genopvække og styrke vor sørgeligt vanrøgtede Nationalitet og føre os tilbage til det lykkelige Fællesskab, der næsten var gaaet i Glemme. De tunge Aar, som siden er gaaet hærgende hen over vort Hjemland, har tilfulde baaret Vidne om, at der ikke er arbejdet forgæves, thi altid dybere er det bleven følt, altid klarere er det bleven erkendt, at hele vort Aandsliv og alle vore bedste Evner kun da kan udfoldes, naar det sker paa den Grund, som blev lagt i hin Tid.

Naar derfor vort mægtige Nabofolk i disse Dage har hyldet den 80-aarige Statsmand, som mere end nogen anden har Ansvaret for den Uret, som er tilføjet og daglig tilføjes os [Bismarck], saa ønsker vi med en stille Tak at mindes Dem, der i

Kærlighed til Fædrelandet og Modersmaalet har bidraget saa mægtig til at ruste os i Kampen for vort bedste Eje.¹⁾

C. Appel Folkely	A. Asmussen Kjøbenhavn	L. Arnum Bovlund
M. Andresen Aabenraa	R. P. Clausen Smedager	N. H. Callesen Lerskov
Axel Larsen Kjøbenhavn	H. F. Feilberg Askov	J. Fausbøl Branderup Mølle
Carl Herold Kjøbenhavn	H. P. Hanssen-Nørremølle Aabenraa	Fred. Høyberg Nørmark
A. D. Jørgensen Kjøbenhavn	J. Jessen Flensborg	A. P. Jürgensen Graasten
Gustav Johannsen Flensborg	H. Å. Knudsen Trøjborg	Chr. Knudsen Visby Hedegaard
Marie Kruse Kjøbenhavn	Carl Kruse Kjøbenhavn	J. Michelsen Kolstrup
Nikl. Nissen Kjøbenhavn	L. B. Poulsen Bovlund	P. Reimers Sønderborg
R. P. Rossen Flensborg	Marie Skau Sommersted	P. Skau Bukshave
J. N. H. Skrumsager Kjøbenhoved	H. C. Steffensen Kjøbenhavn	H. Thomsen Roost
M. C. Mathiesen Haderslev	V. Mussmann Haderslev	

¹⁾ Statsbibl. i Aarhus.

Slaget i Listerdyb 16. Maj 1644.

Af Thade Petersen.

Den 15. Maj 1644 ankom Christian IV med 9 Skibe til Listerdyb for at tage et Tag med en hollandsk Flaade i svensk Sold paa 28 Skibe, der laa inden for List. Det føjede sig saadan, at Kongen med »Trefoldighed« i Slagets første to Timer maatte alene tage Kampen op mod 24 af de hollandske Skibe, og selv om han ikke tilføjede dem noget Nederlag, saa holdt han dog Stand mod dem, indtil de andre 8 Skibe kunde komme ham til Hjælp. Man kommer overfor det uvilkaarlig til at spørge: Hvad var Grunden til, at han kunde holde sig saa længe, og at de 9 danske Skibe tilsidst tilføjede de 28 hollandske et saadant Nederlag, at de maatte trække sig ud af Kampen. Vi vil først se, hvad der i Almindelighed vides om denne Begivenhed. Af de almindeligt kendte Skildringer, vi har af Slaget, er den ældste af Niels Slange, i hans Christian IV's Historie, der ganske vist først udkom 1749, men var skrevet mange Aar før, paa Grundlag af Dokumenter og Optegnelser, der til Dels var samtidige med Slaget og i alle Tilfælde stammer fra Tiden kort efter dette. Den lyder:

»Kongen kom den 11. May om Aftenen med bemældte sine Skibe under Øen Føer; lagde til Ankers og fik Kundskab, at de Svenske-Hollandske laae i Lister-Dyb ved Silt. Der henad seiglede Hans Majest. den 15. May; men Lodserne gavve at forstaae, at med saa dyb-stikkende Skibe kunde man ey komme de Svenske nær. Den 16. May, som var en Torsdag, saae mand 24 af bemældte Svenske Skibe komme ud af Hafnen, færdige til at antaste de Danske. De Svenske hafde Strømmen med sig. Kongen med sit Skib Trefoldighed, som lagde dem næst, tog alene imod dennem, og Slaget begyndte Klok. 10 om Formiddagen og varede til Klok. 4. efter Middag. I de tu første Timer, nemlig indtil Klok. 12. fegtede Kongen med sit ene Skib imod alle disse 24. og ikkun af den ene Side, i gandske

stille Væyr. Der blev skudt paa det heftigste og skarpeste fra begge Parter. Efter Klok. 12. komme de andre Skibe, efter at de ved Ebben hafde faaet mere Vand, ogsaa dertil, og da gik Striden saa meget skarpere an. De tre største Hollandske Skibe, Admiralen, Vice-Admiralen og Skoutbynachten gavve sig alle tre om Kongens Skib og gjorde deres beste til at entre: Men de blefve i den sted af bemældte Skib Trefoldighed heel ilde tilredte alle tre, og mest Admiralen, der Klok. 3 hafde mistet Raae, Gallion, en af Masterne, sin Fok-Raae og sin Meysan med Segl og alt. Siden kom 4. af deres andre største Skibe tilseglandes dennem til Bistand, saa at de vare nu 28 Endeligen vigede de alle af og slebte sig fort efter Klok. 4. Intet fortrød Kongen og de danske Capitainer mere, end at Hans Majests. Skibe vare her for dybgaende og hafde ikke Vand nok under Kølen til at forfølge dem; men maatte formedelst Grundene lade falde Anker og vente, om de Svenske Hollændere vilde endnu anden Dagen komme igjen. Mand saae da ofver, hvad Skade vores hafde lidt, som var kun 11 Mand døde og qvæstede, og en deel Kugler i Skibene og uden paa indskudte. Kongen sendte om Aftenen sin Cammer-Tiener med 40 Soldater i følge, til Sildt, til at forespørge sig hos Lodserne; men der var ingen Fortrøstning. Om Morgenen efter, den 17. May, saae mand imod Solens Opgang 7. af de Hollandske komme seglende. De Danske lættede Anker, og vilde gaae dem imod. Hvilket da Hollænderne fornumme, lagde de strax ofver og ginge deres Vey tilbage. De Danske jagede dem efter den hele Dag, indtil det imod Aftenen blev blik-stille; og derved komme Hollænderne dem af Sigte. Den 18de gaf Kongen Ordre til Hiemfarten og seglede til Kiøbenhafn«.

Af de senere Skildringer af Slaget skal kun anføres enkelte særligt oplysende Træk, som ikke i det væsentlige findes hos Slange.

I sin Bog »Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700« (udkommen 1861) giver H. C. Garde, som rimeligt er, kun en ganske kort Omtale af dette Sammenstød, men i denne Omtale findes efter Sjællandske Register XX12 den Befaling, Kongen

Dagen før Slaget havde udstedt med Hensyn til Angreb. Den lød: »Naar Vinden faldt til, eller Eskadren skulde varpe ind i Havnen, skulde dette ske i følgende Orden: 1. Trefoldighed, 2. Neptunus, 3. Fregatten, 4. Den norske Løve, 5. Tre Løver, 6. Rytteren, 7. Phønix, 8. Lindormen og 9. Postillonon. Eskadren skulde sejle paa højre Haand (Norden om) bag Fjenden, og naar den saa, at »Jeg korter op til Fjenden, daa skall de och saa gjøre det samme, indtil de kommer Hin anden saa ner, at de dobler, om Huem der skall spille mester.«

Af en mindre Skildring af Slaget, som daværende Kap-tajn Axel Larsen (Liljefalk) har givet i hans og Beering Liis-bergs Bog om Christian IV, skal her kun anføres en enkelt Sætning: »Marten Thyssen søgte med sit Skib »Den gyldne Svane« fulgt af flere andre saa tæt ind paa »Trefoldighed«, som gjaldt det en Entring; men den hollandske Admiral fik en »Dvaledrik i n d a f B o u g e n o g u d a f S p e j l e t « og fortalte senere i sin Beretning, at Kuglerne havde suset saaledes om Ørerne paa dem, at de ikke vidste, hvorhen de skulde vende sig. »Den gyldne Svane« blev saa gennemskudt, at det var et Under at se. Stormasten var to Gange skudt igennem, Fokken var skudt i Stykker. Bov, Bugspryd, Vanter og Sejl beskadigede, Løjtnanten og 34 Matroser var døde eller saarede og af Soldaterne var Oberst Lohausen dræbt tillige med flere Officerer, og 21 Soldater gjort ukampdygtige«.

Disse Efterretninger om Slaget, dets Gang og dets Udfald er her uden videre overtaget efter de nævnte Kilder. De antages i alt væsentligt at være saa godt underbyggede, at en fornyet Undersøgelse næppe vilde bringe noget nyt for Dagen. Imidlertid er der et Par meget væsentlige Punkter vedrørende dette Slag, som ingen af disse Beretninger kaster Lys over. Det ene af dem røres der slet ikke ved, og det andet synes man, hvor det omtales, helt at være i Vildrede med. Det er først Spørgs-maalet: Hvor stod Slaget? og dernæst, hvad var Grunden til, at det fik det forbavsende Forløb, at ét dansk Skib i hele to Timer holdt Stand mod 24 fjendtlige Skibe, og at de 9 danske tilsidst nødte de 28 fjendtlige til at trække sig tilbage. Det kan

ikke altsammen have sin Grund i, at de danske var større og bedre udrustet. Da Maarten Thijssen i Ribe havde faaet 800 Bøsseskytter af de bedste, som Torstenson raadede over, om Bord, altsaa omtrent 30 paa hvert Skib, har han ikke været daarligt rustet, hvordan det saa end stod til med hans Artilleri.

De to Spørgsmaal: Hvor stod Slaget? og: Hvad var Grunden til dets for os heldige Forløb? hører nøje sammen. Det er dem, jeg her til prøve paa at give Svar paa, skønt jeg ikke er Sømand og saa godt som aldrig har været om Bord paa nogen Orlogsmand. Min Adkomst til at skrive om denne Begivenhed ligger alene i mit Kendskab til Flod og Ebbe og de Strømforskelde, de afstedkommer i dette Farvand.

Spørgsmaalet: Hvor stod Slaget? maa først besvares. Slange siger saa godt som slet intet om det. Imidlertid fremgaar af hans Fremstilling, at det maa have været indenfor den Barre, der ligger udenfor Listerdyb omtrent 6 klm til Søs, regnet fra Albuen af. Det kan jo kun have været den, der har hindret de otte mere dybtgaaende Skibe i at følge »Trefoldighed«. Naar de først var over Barren, havde de Vand nok hele Vejen ind til List og endda længere. Paa Barren er der nu 6 m Vand ved Middelspringtids Lavvande, og inden for den er der 8, 10, 20 og endnu dybere Vand helt ind til List og endda langt længere ind inden for Sild.

Om Vandstanden paa Barren den Gang var den samme som nu, er vanskeligt at afgøre. Paa Meyers Kort af 1643 er Dybden angivet til $4\frac{1}{2}$. Det er naturligvis Favn. Efter det skulde der have været omtrent 9 m Vand. Selv om man antager det for at være Højvands Vandstand, bliver det dog vist rigelig meget. Efter det vilde jo Ebbevandsstanden blive omtrent 7 m, altsaa en Meter mere end nu. Dette er næppe sandsynligt. Mere rimeligt er det, at Dybden har været lidt mindre end nu, da der den Gang endnu løb et 3 Favne dybt Farvand indenom Havsand til Blaadyb. Dette Farvand maa jo have taget en stor Del af det Vand, der nu gaar ud og ind ad Listerdyb. Strøm-

men maa altsaa den Gang have været noget svagere end nu og Muligheden for Sandaflejring paa Barren noget større.

Den Antagelse, at Dybden maa have været noget ringere end nu, støttes ogsaa af en senere Angivelse. Søkortdirektør Jens Sørensen var paa sin berømte Milevognsrejse langs Vestkysten 1695 ogsaa herude, nemlig den 7. Oktober. Han fandt her »yderst paa Syd Kanten paa Lister Dyb paa 2 Fv. dyb ved Lister Dybs Indsejling«. Selve Udtrykket er noget uklart, og selv om man regner med, at han har taget sit Lodskud ved Lavvande, mens Joh. Meyers Angivelse maa antages at gælde Højvande, saa kan de dog ikke bringes i Overensstemmelse med hinanden. Sin Maaling foretog han ved Sydsiden af Listerdyb, men efter hans Pejlinger, der dog ikke kan gælde for helt nøjagtige, har Punktet, hvor han loddede, ligget lidt nordfor Nordsiden af Indløbet, saaledes som det var i 1921. Dette kan dog godt være rimeligt, da et saadant Dyb hyppigt skifter Plads. Muligt er det da, at det ikke netop har været paa det dybeste Sted, han har taget sit Lodskud. Udtrykket »Yderst paa Sydkanten« kunde tyde i den Retning. I 1850 opgav »Den danske Lods« Dybden til 19—22 Fod, altsaa lidt mere end de nuværende 6—6,1 m.

Hvordan det nu end forholdt sig, saa var Vandstanden saadan, at da »Trefoldighed« kunde gaa ind, maatte alle de andre Skibe blive liggende der udenfor.

Kun »Trefoldighed« havde altsaa kunnet flyde over Barren og to Timer førend de andre naa ind til det Sted, hvor Maarten Thijssen mødte Kongen til Kamp. Men hvor var det? Kongens Befaling om, at Eskadren skulde sejle paa højre Haand bag Fjenden, har Oberst Liljefalk forstaaet som Norden om. Deraf synes at fremgaa, at han har tænkt sig Hollænderne ligge i den flade Bugt, der efter Joh. Meyers Kort den Gang fandtes i Nordsiden af Albuen, og som dér er kaldt Kongehavnen. Garde siger endog ligefrem, at de efter Slaget trak sig tilbage til Kongens Havn. Men i den paa Meyers Kort viste Bugt har Hollænderne ganske sikkert ikke ligget. Der havde

de nemlig ingen Mulighed for at trække sig tilbage paa lavere Vand, som de senere gjorde, da de maatte opgive Kampen.

Det, at de kunde søge ind paa lavere Vand, hvor de danske Skibe ikke kunde følge dem, og navnlig det, at de Dagen efter Slaget kunde trække sig saa langt tilbage, at Kongen kunde forfølge dem hele Dagen uden at naa dem, passer kun paa Farvandet inden for List og Sild, det henved 2 Mil lange List Leje og Panderdyb, samt maaske Højer Dyb og det den Gang betydelige Koldby Leje inden om Jordsand.

Vi gaar altsaa ud fra, at Hollænderne virkelig laa ved List. Om de laa inde bag den daværende Holm Melhorn eller ude i List Leje, er af mindre Betydning og kan ikke afgøres.

Hvordan maatte saa Kampen, da den begyndte Kl. 10 om Formiddagen, forme sig under de givne Forhold?

De givne Forhold er først og fremmest Vindstille, kun, som vi senere skal se, nu og da afbrudt af let Brise, en rivende Flod- og Ebbestrøm og et i Forhold til Skibenes Antal smalt Farvand.

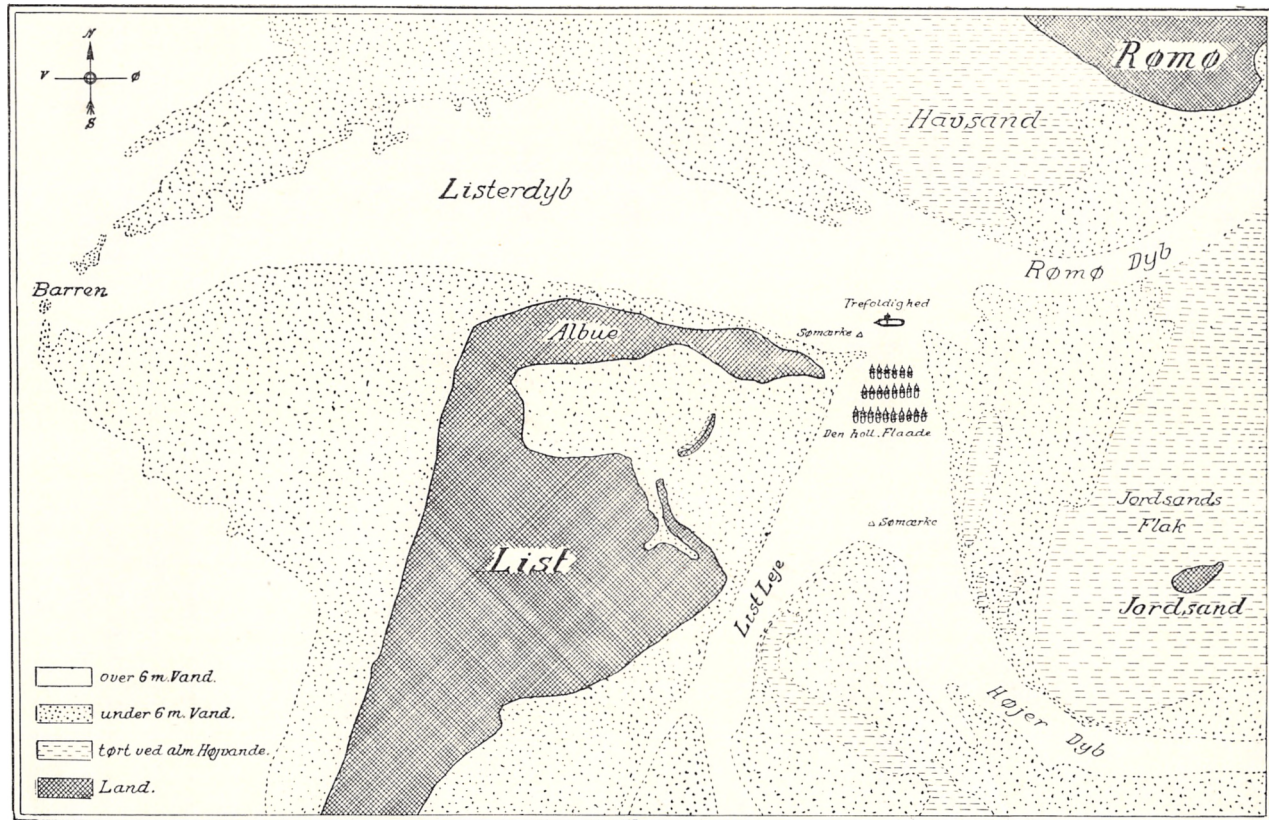
I det, i hvert Tilfælde en stor Del af Tiden, fuldstændige Vindstille har Skibene haft vanskeligt ved at manøvrere, saa at Strømmen har faaet væsentlig Betydning for deres Manøvre dygtighed. Men hvordan var Strømmens Retning og Fart i de afgørende Timer, da Slaget stod paa? For at danne os en Mening om det, maa vi først vide, hvornaar det den Dag var Flod og Ebbe i det paagældende Farvand.

Efter hvad Astronomisk Observatorium velvilligst har meddelt mig, var det Nymaane den 25. Maj 1644 (gl. Stil), og Maanen kulminerede over Listerdyb Kl. 4 om Morgenen den 16. Maj. Efter det har det den 16. Maj været Højvande ved List Kl. 6,57 Morgen efter Stedtid, men ude paa Barren er det Højvande 1 Time og 5 Minutter før end ved List. Der ude har det altsaa den Dag været Højvande Kl. 5,52. Vind var der som sagt ikke meget af den Dag. Efter Slange maa man snarest antage, at det har været blikstille, i det mindste omkring ved Middag. I alle Tilfælde har der kun været svag Brise. Nu er ikke hver Vandtid lige høj. Der kommer Perioder paa 7—8

Dage, hvor den ene af Døgnet's Vandstande i de her omtalte Farvande er betydeligt højere end den anden. Denne Forskel i Flodhøjden bevæger sig paa de her omtalte Egne mellem 20—30 cm over og 20—30 cm under dagligt Vande. Selv om der kun regnes med 20 cm til hver Side, bliver der dog Mulighed for indtil 40 cm Forskel paa to efter hinanden følgende Højvande. Muligvis har ogsaa det spillet en Rolle. Det er nemlig ikke umuligt, at Kongen med »Trefoldighed« er gaaet over Barren under Aftenfloden omtrent Kl. 5½, men at den har været saa lav, at de andre mere dybtgaaende Skibe først har kunnet gaa over den ved den højere Morgenflod Kl. 6 om Morgen.

Er »Trefoldighed« gaaet ind henimod Aften den 15. Maj, har den helt indtil Kl. 7 haft Flodstrømmen med sig. Denne bliver nemlig ved at løbe indad endnu 1 Time og 22 Minutter, efter at højeste Vandstand paa Barren er naaet. Er »Trefoldighed« ikke naaet helt ind om Aftenen, saa er jo den nye Flodstrøm begyndt at virke lidt over Midnat, og ved Hjælp af den og lidt Brise kan »Trefoldighed« inden Solopgang omtrent Kl. 3½ være naaet ind til det Sted, hvor List Leje munder ud i Rømø's Dyb.

Mere sandsynligt er det maaske, at Kongen har kunnet gaa over Barren om Morgen en Times Tid eller halvanden før Højvande og saaledes omtrent halvtredje Time har kunnet nyde godt af den endnu ret stærke indadgaaende Strøm. Ved Hjælp af den og maaske lidt Morgenbrise har han kunnet tilbagelægge det allermeste af de rigelig 5 Sømil ind til List Leje. Saa var der endnu en Times Tid med ret svag Ebbestrøm. I den Time har Brisen vel endnu kunnet give Fart et godt Stykke frem. Endelig har han maaske til sidst maattet varpe sig frem. Det havde han jo, som Dagsbefalingen viser, gjort Regning paa. Han maa saaledes vistnok før end Hollænderne være naaet til det Sted, som hans eget Kendskab og maaske Lodsens Udsagn maatte betegne som det fordelagtigste: Stedet, hvor List Leje falder i Rømødyb og Listerdyb. Alle de andre Skibe har imidlertid maattet afvente Højvandet, der først indtraadte Kl. 5,52. Det gav dem 20—30 cm højere Vand-

„Trefoldigheds“ og de hollandske Skibes formodede Stilling under Slaget.

Den 16. Maj 1644 var der Højvande ved Helgoland Kl. 3,49 om Morgenen og Kl. 4 om Eftermiddagen (Stedtid). Paa Barren uden for Listerdyb 550 4' n. Br., 80 18' ø. L., var det derefter, ifølge de af Deutsche Seewarte udgivne Gezeitentafeln, Højvande Kl. 5,52 om Morgenen og Kl. 6,3 om Eftermiddagen, ved List, 550 2' n. Br., 80 28' ø. L., henholdsvis Kl. 6,50 og Kl. 7,08. Under disse Forhold begynder Flodstrømmen at løbe Kl. 12,24 Nat og Kl. 12,35 Middag, ud for List Leje, 550 3' n. Br., 80 29' ø. L., til Kl. 12,14 Nat og Kl. 12,25 Middag og inde ved List henholdsvis Kl. 12,4 og 12,15. Sin største Styrke naar den imidlertid paa Barren Kl. 3,59 Morgen og 4,10 Eftermiddag, ud for List Leje Kl. 2,39 Morgen og 2,50 Efterm. og samtidig inde ved List. Strømmens Retning og dens til- og aftagende Styrke var fra Time til Time den Nat og Dag som følger*):

S T R Ø M M E N S L Ø B :

<i>Paa Barren:</i>			<i>Udfor List Leje:</i>			<i>Inde ved List:</i>		
<i>Sømil i</i>			<i>Sømil i</i>			<i>Sømil i</i>		
<i>Klokkeslet:</i>	<i>Timen:</i>	<i>Retning:</i>	<i>Klokkeslet:</i>	<i>Timen:</i>	<i>Retning:</i>	<i>Klokkeslet:</i>	<i>Timen:</i>	<i>Retning:</i>
15./5.	9 ⁴⁹ Aften	0,8 ud 2360 = SVtV	9 ⁴⁹ Aften	1,7 ud 3400 = NNV30N	9 ⁴⁹ Aften	1,0	300	NØtN40N
	10 ¹⁹ "	0,6 " 2280 = SV30V	10 ¹⁹ "	1,4 " 3410 = NNV40N	10 ¹⁹ "	0,8	390	NØ60N
	11 ⁴⁹ Nat	0,4 " 1850 = S50V	11 ¹⁹ Nat	0,5 " 3400 = NNV30N	11 ¹⁹ Nat	Stille		
	12 ²⁴ "	Strømkæntring	12 ¹⁴ "	Strømkæntring	12 ⁰⁴ "	Strømkæntring		
16./5.	12 ⁹ "	0,4 ind 1230 = SØtØ*)	12 ⁴⁹ "	0,7 ind 1410 = SØ50S	12 ⁴⁹ "	0,6	1690	StØ
	1 ⁴⁹ "	0,6 " 840 = Ø60N	1 ⁴⁹ "	1,8 " 1580 = SSØ10S	1 ¹⁹ "	1,2	1860	S60V
	2 ⁴⁹ "	0,8 " 670 = ØNØ	2 ⁴⁹ "	2,2 " 1580 = " "	2 ⁴⁹ "	1,4	1900	StV10S
	3 ⁴⁹ Morgen	0,9 " 490 = NØ40Ø	3 ¹⁹ Morgen	1,9 " 1580 = " "	3 ¹⁹ Morgen	1,2	1900	StV "
	4 ¹⁹ "	0,9 " 290 = NNØ60Ø	4 ¹⁹ "	1,4 " 1580 = " "	4 ⁴⁹ "	1,0	1910	StV
	5 ¹⁹ "	0,7 " 40 = N40Ø	5 ¹⁹ "	0,6 " 1550 = SSØ20Ø	5 ⁴⁹ "	0,6	1980	SSV40S
	6 ³⁴ "	Strømkæntring	6 ²⁴ "	Strømkæntring	6 ⁴⁹ "	Stille		
	6 ⁴⁹ "	0,5 ud 3260 = NVtN	6 ⁴⁹ "	0,4 ud 3560 = N40V	6 ⁵⁴ "	Strømkæntring		
	7 ¹⁹ "	0,6 " 2620 = V80S	7 ⁴⁹ "	1,3 " 3380 = NNV10N	7 ⁴⁹ "	0,6	260	NNØ40Ø
	8 ⁴⁹ "	0,8 " 2410 = VSV50S	8 ¹⁹ "	1,8 " 3420 = NNV50N	8 ⁴⁹ "	1,0	340	NØtN
	9 ⁴⁹ "	0,9 " 2370 = SVtV10S	9 ⁴⁹ "	1,8 " 3390 = NNV20N	9 ⁴⁹ "	1,1	280	NNØ60Ø
	10 ⁰⁰ "	0,8 " 2360 = SVtV	10 ⁰⁰ "	1,7 " 3400 = NNV30N	10 ⁰⁰ "	1,0	300	NØtN30Ø
	11 ⁰⁰ "	0,6 " 2280 = SV30V	11 ⁰⁰ "	1,4 " 3410 = NNV40N	11 ⁰⁰ "	0,8	390	NØ60N
	12 ⁰⁰ Middag	0,4 " 1850 = S50V	12 ⁰⁰ Middag	0,5 " 3400 = NNV30N	12 ⁰⁰ Middag	Stille		
	12 ²⁵ "	Strømkæntring	12 ²⁵ "	Strømkæntring	12 ¹⁵ "	Strømkæntring		
	1 ⁰⁰ "	0,4 ind 1230 = SØtØ	1 ⁰⁰ "	0,7 ind 1410 = SØ60S	1 ⁰⁰ "	0,6	1690	StØ
	2 ⁰⁰ Em.	0,6 " 840 = Ø60N	2 ⁰⁰ Em.	1,8 " 1580 = SSØ10S	2 ⁰⁰ Em.	1,2	1860	S60V
	3 ⁰⁰ "	0,8 " 670 = ØNØ	3 ⁰⁰ "	2,2 " 1580 = " "	3 ⁰⁰ "	1,4	1900	StV10S
	4 ⁰⁰ "	0,9 " 490 = NØ40Ø	4 ⁰⁰ "	1,9 " 1580 = " "	4 ⁰⁰ "	1,2	1900	StV
	5 ⁰⁰ "	0,9 " 290 = NNØ70Ø	5 ⁰⁰ "	1,4 " 1580 = " "	5 ⁰⁰ "	1,0	1910	StV
	6 ⁰⁰ "	0,7 " 40 = N40Ø	6 ⁰⁰ "	0,6 " 1550 = SSØ20Ø	6 ⁰⁰ "	0,6	1980	SSV40S
	6 ⁴⁵ Em.	Strømkæntring	6 ³⁵ "	Strømkæntring	7 ⁰⁰ "	Stille		
	7 ⁰⁰ "	0,5 ud 3260 = NVtN	7 ⁰⁰ "	0,4 ud 3560 = N40V	7 ⁰⁵ "	Strømkæntring		

*) De her nævnte Tider gør ikke Krav paa mere end tilnærmelsesvis Rigtighed, men vil være fuldt tilstrækkelige her, hoor et Kvarter fra eller til ikke vil spille nogen nærværdig Rolle. Tabellen er udarbejdet efter Gezeitentafeln 1936 S 154f.

stand, men saa fik de saa godt som hele Vejen Strømmen imod. Hvor meget det har haft at betyde især i nogenlunde Vindstille, forstaas let, naar man ser, at Ebbestrømmen paa sit højeste fra Kl. 8—10 løb med 1,8 Sømil's Fart paa denne Strækning omtrent 45 m i Minuttet. Vi antager altsaa, at Kongen er naaet til List Leje, og at Hollænderne ikke er kommen ud af det. Noget sikkert Bevis for Rigtigheden af denne Antagelse har vi ikke, men hele Slagets Gang taler for Sandsynligheden af den.

Sikkert er det, at Kongen med sit ene Skib Kl. 10 tog Kampen op mod 24 hollandske Skibe og var ene om det indtil Kl. 12, da de andre otte Skibe kom til.

Stedet, hvor denne Kamp kom til at staa, maa, som vi skal se, efter al Sandsynlighed have været der, hvor List Leje munder ud i Listerdyb. Hollænderne maa nemlig ganske vist være gaaet ud fra List, men ikke være kommen ud af List Leje. Naar de ikke er gaaet ud af det, har det maaske været, fordi de mente, at de her havde Mulighed for et sikrere Tilbagetog, hvor de dybtgaaende danske Skibe ikke kunde følge dem ret langt. Det er imidlertid ogsaa muligt, at de nok har villet ud i friere Farvand, men at »Trefoldighed« er kommen dem i Forkøbet og har spærret dem Udvejen netop paa det for Danskerne heldigste og for Hollænderne mest skæbnesvangre Sted. Sikkert er, at de her raadende Strømforhold fik afgørende Betydning for Udfaldet af Kampen.

Da »Trefoldighed« her Kl. 10 gjorde klar til Kamp, gik der her med 1,7 Sømil's Fart en strid Strøm udad i Retning ad N N V 3° N. *) Den vestgaaende Retning var den indstillet efter fra Rømø Dyb helt inde fra Havns Odde. Men netop paa dette Punkt styrtede en anden Strøm vinkelret ud i den. Det var den, der kom inde fra List Leje. Lidt uden for List, der, hvor Højer Dyb og List Leje støder sammen, havde Strømmen paa det Tidspunkt 1,0 Sømil's Fart. Her, hvor den falder i Listerdyb, har dens Fart nok været noget stærkere, maaske nærmet

*) Se Kortet og Tabellen, der er udarbejdet efter »Gezeitenstromangaben Nr. 25—27 i de af Deutsche Seewarte udgivne »Gezeiten-tafeln für das Jahr 1936«.

sig den i Listerdyb, der ved den Tid havde 1,7 Miles Fart. Inde ved Højer Dyb havde denne Strøm Retning ad N Ø t. N 3° Ø. Her ude har den rimeligvis haft mere ret nordlig Retning. I alle Tilfælde ligger List Leje Strømmens Retning saa godt som virkelret paa Strømmen i Listerdyb. Da det var helt eller dog saa godt som blikstille, maatte dette faa overvejende Indflydelse paa Skibenes Stilling til hinanden. »Trefoldighed« kunde bare kaste Anker, saa vilde den der ude i Listerdyb komme til at ligge i Strømmens Retning N N V 3° N. Saa behøvede han kun ved et Varp at svaje Agterenden et halvt Hundrede Grader længere om i Vest for at faa Bredsidens omtrent vinkelret paa Strømmen inde fra List Leje. Dertil maa man huske paa, at Strømmaalningen er udført i Nærheden af Tønden, der ligger ved den vestlige Side af List Lejes Udløb i Listerdyb. Paa Kortet er den betegnet ved et Δ. Har Kongen, hvad der er mest sandsynligt, ligget lidt længere ude, vil Strømmen have haft betydelig stærkere vestlig Retning. I alle Tilfælde var det ikke vanskeligt for »Trefoldighed« at faa Bredsidens vendt til Fjenden og saaledes være i Stand til at bruge sine Kanoner af den ene Side. At der maa have været store Vanskeligheder ved at varpe helt rundt, fremgaar af Slanges Bemærkning om, at der skødes »ikkun af den ene Side«.

Mens »Trefoldighed« saaledes laa i øst-vestlig Retning eller dog antagelig kunde varpe sig om til denne Stilling, laa Hollænderne helt anderledes. I List Leje løb Strømmen helt fra Kl. 7,49 i Retning ad N N Ø 6° Ø. Den førte saaledes med 0,6 — 1,1 Sømils Fart Hollænderne ud mod »Trefoldighed«, hvad de vel ogsaa ønskede. Maarten Thijssen ansaa det jo rimeligvis for en let Sag med sine 24 Skibe at overmande det ene danske, selv om det var meget større. Han havde jo saa meget mere Grund til at vente en let Sejr, som han havde de 800 Bøsseskytter om Bord. Men her gjorde netop Strømmen ham en Streg i Regningen. Den var jo for Hollænderne som for »Trefoldighed« den eneste fremdrivende Kraft af Betydning, efter at det hen paa Formiddagen var bleven ganske stille. »Trefoldighed« har aabenbart været før paa Pladsen end Hollænderne. Den har

ankret op lige ud for List Leje. Maaske havde de stedkendte Lodser fraraadet Kongen at gaa ind i Lejet med et saa dybt-gaaende Skib. Nok er det. Ankret op har han sikkert. Paa anden Maade var han i Vindstille og rivende Strøm jo ikke i Stand til at holde sig paa samme Plads i de seks Timer, Slaget varede, men at han gjorde det, synes efter Slanges Beretning at være utvivlsomt. Her fik Kongen netop den gunstigst mulige Stilling, der blev afgørende for Slagets Gang.

Han laa stille paa den Plads, han havde valgt, mens Hollænderne stadig var i Drift og kun daarligt kunde kaste Anker, især efter at de var kommen inden for Skudvidde. Saa snart de gjorde det, vilde de jo i den indtil Middag N Ø t. N. vendte Strøm komme til at ligge omtrent med Agterenden til »Trefoldighed« og kunde saaledes bestryges langskibs fra Spejl til Bov uden at kunne røre en eneste af deres Kanoner med Undtagelse af de faa i Hækken, mens de efter Strømkæntringen ved Middagstide maatte komme til at ligge med Boven til for saaledes at faa samme Omgang fra for til agter. Rimeligvis har de nok gjort Forsøg paa at ankre op og varpe Bredsidens til, men den rivende Strøm, som Varp-ankrene ikke kunde holde til, og den danske Beskydning har vanskeliggjort dette i saa høj Grad, at de kun fik lidt ud af det. Desuden var der jo i det kun 800 m brede Farvand slet ikke Plads nok for 24 Skibe til saadan Varpning og Svajning især under saa vanskelige Forhold.

Det Forsøg, Hollænderne med tre af deres største Skibe gjorde paa at entre »Trefoldighed«, synes at have fundet Sted efter Middag, da det ikke var endelig afslaaet før end Kl. 3.

Naar »Trefoldighed« kunde give dem en »Dvaledrik ind ad Bougen og ud af Spejlet«,*) maa de jo have ligget med Stævnen imod denne. Det passer ogsaa godt til Strømforholdene. Ved Middagstid var der Strømstille, som vistnok maa være indtraadt Kl. 11½, senest 11¾. 25 Minutter over 12 fandt nemlig Strømkæntringen Sted, og Strømmen begyndte nu at løbe

*) Se nedenfor.

indad. Kl. 1 løb den allerede med 0,7 Sømils Fart i Retning ad S Ø 6° S.

Hvordan Hollænderne har opnaaet saaledes at faa Styr paa deres Skibe imod Strømmen, er lidt vanskelig at se. Vind i Sejlene kan de næppe antages at have faaet ved den Tid. Skibene var imidlertid forholdsvis smaa. Der har maaske ved Hjælp af Aarer og Varp kunnet gives dem saa megen Fart, at de kunde styre og imod Strømmen gaa løs paa »Trefoldighed«.

Naar der kun var tre Skibe med ved dette Entringsforsøg, maa det vel have haft sin Grund i, at de øvrige 25 nu var fuldt optagne af Kampen mod de nys tilkomne 8 danske Skibe.

Der var nu 9 danske Skibe med i Kampen. De syv af dem, »Trefoldighed«, »Norske Løve«, »Phønix«, »Tre Løver«, »Sorte Rytter«, »Lindormen« og »Postillonen« havde tilsammen 302 Kanoner, saa at hele Flaaden vel nok har haft omtrent 380 Kanoner i alt. Alle disse ni Skibe har dels som Følge af Strømmen, der siden Kl. 12,25 løb i sydøstlig Retning med 0,7—2,2 Sømils Fart, dels ved Varp kunnet vende Bredside til Fjenden og saaledes gøre Brug af Halvdelen af deres Bredside-Kanoner, og disse over halvandet Hundrede Ildsvælg har de haft let ved at dirigere ved at slække eller stramme Varpet mere eller mindre, saaledes at de laa med Bredside mod Syd.

Overfor saadan Kanonade nyttede det ikke Hollænderne, at de havde tre Gange saa mange Skibe, især da de ikke var i Stand til at faa dem bragt i ret Stilling. Rimeligvis havde deres mindre Skibe heller ikke Kanoner, der i Størrelse og Rækkevidde kunde maale sig med de danske. De maatte derfor igennem de rigelig halvandet Hundrede danske Kanoners Ildlinje, inden de kunde gøre deres Vaaben gældende. Havde de nu kunnet bryde igennem den for fulde Sejl under en frisk Kuling agten for Tværs, maaske oven i Købet støttet af en stærk Ebbestrøm, saa havde det maaske været til at gøre om end med en Del Tab, men at skulle forhale sig frem igennem Ildlinjen med slappe Sejl i Blikstille under evindelig Flytning af Varp-ankrene, mens hver Kugle, der traf en af de mange Varpflytterbaade, sendte hele Besætningen til Bunds, og den rivende

Flodstrøm stjal Halvdelen og maaske mere end det af det møj-sommelig vundne, hver Gang man flyttede Varpanker; det var dog nok mere, end man kunde faa lejede Tropper til at gaa med til.

Det var ved Udnyttelsen af Tidevandet, især af de Strømforhold, det medfører, Christian IV vandt denne Sejr. Om der var klog Beregning af disse Forhold med i Spillet, og om den saa var fra Kongens eller de stedkendte Lodsers, eller fra begges Side, eller om Tilfældet kom Kongen til Hjælp, saa at han greb det rette i rette Øjeblik, det faar staa hen.

Imidlertid er der ikke lille Sandsynlighed for, at Kongen har kendt Farvandet og de her raadende Forhold saa godt, at han nok har været i Stand til at beregne, hvor og hvornaar han kunde have mest Nytte af dem. Det var næppe første Gang, han var i Listerdyb. Han nærede jo saa stor Interesse for det ypperlige Farvand, at han nok selv har skaffet sig Kendskab til det, da han i 1642 med største Flid »baade til Lands och til Vandtz« besaa Lejligheden for at finde, hvor der her bedst kunde anlægges en Havn og By.*) Aaret efter havde han modtaget det Kort over Hertugdømmernes Vestkyst, som han havde givet Johs. Meyer Ordre til at fremstille. Allerede paa det var der givet et godt Billede af Listerdyb og Ankerpladsen ved List.

Imidlertid havde Kongen ønsket at faa et endnu bedre og tydeligere Billede af Listerdyb og derfor den 17. Juni 1643 givet Joh. Meyer Ordre til at tegne et Kort over Omraadet »von Tundern mit Ballum bis vber Ripen«.**) Moritz formoder, at det var iblandt dem, han overgav Kongen i Listerdyb den 16. Juni 1644. Hvad han støtter denne Formodning paa, ved jeg ikke. Da Kortet er signeret 1643, er jeg imidlertid mest tilbøjelig til at tro, at det maa findes blandt de »landcharten und andere nachricht« som han ved forskellige Lejligheder overgav til »kongelig Majestæts Generalitet« i de sidste Maaneder af Aaret, da Svenskerne til Dels hindrede hans Arbejde i Marken.

*) Sønderj. Aarb. 1935 S. 268.

**) Danske Magasin, 4 R, 5. B. S. 79 f.

Den nærmere Datering har Moritz læst som »Anno«. Jeg er tilbøjelig til at tro, at den skal læses som »Aug.« (August). Saa skulde Kortet være bleven gjort færdig i rigelig 3 Maaneder. Det er ganske vist kort Tid, men da han lige havde gjort det store Kort færdig, har han jo haft alt Materialet rede til dette lille Udsnit. I dette Kort har Kongen i saa Tilfælde haft saa udmærket et Billede af Farvandet, at der ikke er noget overraskende i, at han med sit Kendskab til de virkelige Forhold forstod at vælge den for ham fordelagtigste Plads.

Det var ved Læsningen af Slanges, Gardes og Axel Liljefalks Skildringer af Slaget, at Tanken om Tidevandets og dets Strømforholds Betydning for Slagets Udfald dukkede op hos mig, og nærværende Forsøg paa nærmere at bestemme Slagets Plads og dens Betydning for Udfaldet af det er skreven med dem alene som Grundlag; men de giver jo ikke nogen uimodsigelig Vejledning i den Henseende. Udfaldet af Slaget samt Vandstands- og Strømforholdene var saa at sige Faktorerne i en Beretning, der skulde give Valpladsen til Resultat, og som vi har set ogsaa nok kunde det, men dog kun som sandsynlig. Saa stor var dog Sandsynligheden efter mit Skøn, at bare der fandtes lidt Støtte for den i en nogenlunde samtidig Beretning, vilde den stige til saa godt som fuld Vished.

Denne Støtte mener jeg senere at have fundet dels i en samtidig dansk Beretning og dels i en hollandsk Beretning, der synes at være baseret paa samtidige hollandske Kilder.

Den danske Beretning hedder »Sandfærdige Relation, om hans Kongel. Mayest. Skibsudrustning, oc Seilatz o. s. v. Prentet i Kiøbenhafn Anno 1644 den 1. Junij«. Den er altsaa trykt kun 14 Aage efter Begivenheden, og den danner aabenbart Grundlaget for Slanges Skildring af Slaget, Garde har gengivet den udførligere men dog ikke fuldstændig, og netop noget af det, han har udeladt, er i den her omhandlede Sammenhæng af største Betydning.

Af denne Relation, der synes at være skrevet af en Officer paa Trefoldighed, gengives her følgende:

»Gud skickede det saa underlig oc behagelig om Torsdag Morgen derefter, som var den 16. Ejusdem (Maj), at de megtigste Skibe aff en Svenske Floede ved 24 gjorde sig færdig til at Fegte, kom derfor smuck ordenlig vdaf gatted, som de ville strax opsluget oss uden tuiffel at de meente, vi skulle haffue flyed af forskreckelse for deris store Mangfoldighed, men det blef stille saa de komme ey vit, før demotte lade Anckere falde, vi forsømde osz oc icke paa vor Side, men aff begierlighed til at forsøge dem loede vi udføre 300 faffnvarp men forgiufuis, effterdi vi for grunden kunde icke Flyde lenger frem, thi vi støtte oc paa grunden og kabbeltoffuit brøst osz til løcke oc blef med varp Anckeret bestaaendis, saa at vi med Ebben flød af grunden oc kom dog, Gud skee Loff i det dybe men strax effter 8 slet kom vi til Seigels paa bode Sider, oc de haffde Strømmen med sig, ellers blestedet ikke meget, oc imod 10 slet kom vi huer andre underskod, daa begyntis der en olige, dog megtig oc blodig Fegten, som varet indtil 4 slet om efter Middag, H. Mayt. med det Skib Trefoldighed begynte Kampen oc Fegtede imod 24 Orlog Skibe indtil imod 12, ickun med den enne Side aff Skibet, thi det var stille. Og da kom de andre Skibe til osz, som vel vaare faae, men forgiete icke, huad de skulle giøre, da begyntis Striden for Alfvor, oc huer mand kunde schinbarlig see oc kiende, at Gud var med osz paa vor Side, thi da det begynte at Kuldre (kule) lidet op, fieh Fienden loum (Luven) fra osz trende gange, men Gud vende Winden osz til villie oc Fienden onder Øyen den kortte Tid, ja, Gud self styrede for osz, thi vi fegtede paa det Grunde, men kom dog, Gud være lofued, uskade derfra, effterdi vi kunde ingenlunde udlocke Fienden paa det dybe med osz.

Men det vil jeg frilig sige, at en skarpere fegten paa en Engerested oc kortere Tid er neppelig seet eller hørt i disse Lande, thi jeg maa bekiende, at de Annsatte mandelig paa osz, men paa Trefoldighed allermest, udentuiffel motte de vist H. Mayt. der at være inden borde, men det hjalp dem ey, thi 3 fornemme store Skibe Admiralen, Viceadmiralen oc Sckou-

benacht, som altid holt sig meget nær til osz, som de ville Enteret med osz, der Admiralen aff dem kom osz saa nær paa Laaret fick han en dualedrick aff vor Archeli i n d a d B o u e n o c c u d a f f s p e j l e t, det bleff hans Bane, at hand motte holde Drejen fra osz.

Da smagte de alle tilfulde Trefoldigheds ufordøffuelig Spise, at de raffuede, som de vare druckne og rømde god betiden aff Pladtzen ved 3 slet, gannsdke skut til Skamme paa Krop oc Redskab; da saae mand her flyde Raer der Gallionen aff deres Admiral da saa mand her Merszfald affskut hans fuckrae sønder skut, hans messen med Seigel oc alt bortskut, saa det var at Ønske, at de haffde hafft 1 Miell til hafn, da skulde mand seet et merkelig spill paa dem.«

Af de fremhævede Ord i denne Relation ses det, at der tidlig om Morgenens har været saa megen Brise, at Hollænderne kunde gaa under Sejl. De er imidlertid ikke kommen ret langt, inden Vinden lagde sig, og de maatte »lade Anckere falde«. Da det, vi ellers ved om Slaget, saa at sige med Nødvendighed kræver List Lejes Udmunding i Listerdyb som Plads for Slaget, maa denne Opankring være sket, inden nogen af Parterne naaede dette Punkt. Kl. 8 luftede det saa meget, at de »kom til Seigels paa bode Sider«. Da de efter det synes at have kunnet se hinanden, maa Trefoldighed paa det Tidspunkt have været langt inde i Listerdyb. At begge Parter kunde bruge den lette Luftning, tyder iøvrigt paa, at den maa være kommen af Sydvest. Ellers vilde den næppe være kommen »Trefoldighed« tilgode, da den ved den Tid havde Strømmen imod omend kun med omtrent 1 Sømils Fart, mens Hollænderne »haffde Strømmen med sig«, selv om det kun var med 0,6 Sømils Fart. Fra Kl. 10—12 var det stille, mens »Trefoldighed« kæmpede »ickun med den ene Side af skibet«, men over Middag begyndte det »at kule lidet op«, men flakkende, snart fra en og snart fra en anden Kant, saa selv om Fjenden, tre Gange tog Luven fra de danske Skibe, saa »vende Gud Vinden osz til villie«. Forfatteren har iøvrigt lagt Mærke til, at Valpladsen, »det dybe Vand«, var saa usædvanlig snævert. Det tyder ogsaa paa, at det var

paa det før nævnte Sted, Slaget stod. Havde det f. Eks. været udenfor Listerdyb, havde der jo været Plads nok, og indenfor Barren kan der efter alt det foreliggende ikke tænkes nogen anden rimelig Plads end List Lejes Udmunding i Listerdyb.

I den hollandske Beretning, der før blev nævnt, findes et Brev fra Maarten Thijssen, som han skrev hjem til Holland den 31. Maj (gl. Stil 21. Maj), mens han endnu laa med sit Skib »Den gyldne Svane« i Listerdyb. Dette Brev blev samme Aar trykt, og Bibliotekar Chr. Bruun har i dansk Oversættelse optaget det væsentlige af det i en Artikel, han i 1870—71 skrev i »Danske Samlinger« 6. Bind. Senere er imidlertid Originalen til det bleven fundet i Rigsarkivet i Haag, og da den trykte Gengivelse af det derved viste sig at indeholde en Del Fejl, har G. W. Kernkamp aftrykt det (S. 299 ff) i sin Bog »De Sleutels van de Sont« (Øresunds Nøgler), som udkom 1890.

Efter at have fortalt om de 700 Bøsseskytter, han havde faaet ombord og om Udsendelsen af Skoutbynachten med 7 Skibe skriver Maarten Thijssen, »løb vi med Resten af Skibene, nemlig 13, den 26. Maj med nogenlunde Kuling og godt Mod ud af Lejet og lige løs paa Fjenden, men imidlertid blev det saa stille, at vi maatte bugserer vort Skib med to Baade imod Fjenden (Se Side ..). Fjendens Admiral lagde ogsaa et langt Varp ud (Se Side 9) for at komme os saa meget nærmere og hilse os med sine verrecyl Kanoner. Den danske Admiral skød det første Skud og fik Svar med en Kugle paa seks Pund og saa begyndte Spillet haardere og haardere.«

Ogsaa her finder vi de skiftende Vindforhold, der, selv om Strømmen bar med, nødvendiggjorde Bugsering og Varp for i det hele at kunne styre.

I sin, naturligvis korte, Skildring af Sammenstødet skriver Kernkamp (S. 90), tilsyneladende paa Grundlag af et Brev fra den hollandske Resident i Helsingør v. Crasauw, dateret den 28. (gammel Stil 18.) Maj, at Thijssen »fandt en god Ankerplads i Listerdyb, østen for Sild«. Dermed er Rheden ved List givet som det Sted, hvor Flaaden laa, og Formodningen

om, at Valpladsen har været den ovenfor antagne, vinder dermed stærkt i Sandsynlighed. Naar de andre 8 Skibe af den danske Flaade først har naaet Valpladsen to Timer senere end »Trefoldighed«, saa maa den have ligget langt indenfor Barren, og det i Forbindelse med, hvad vi ved om de kæmpende Skibes indbyrdes Stilling, udpeger næsten med Nødvendighed Pladsen ved List Lejes Udmunding i Listerdyb til Valplads. Relationens Ønske, at Hollænderne »hafft 1 Miel til Hafn«, viser desuden med al ønskelig Tydelighed, at Valpladsen ikke var langt fra deres Ankerplads. Efter det her beregnede var Afstanden kun en halv Mil.

At der almindeligvis tales om, at Hollænderne laa i Listerdyb, betyder ikke noget overfor den Kendsgerning, at Kernkamp udtrykkelig siger, at de laa »østen for Sild«, hvilket naturnødvendigt maa sige: paa Rheden ved List.

I Forbindelse med Hollændernes Opankring under List dukker der et andet Spørgsmaal op, nemlig: hvorfra blev de 700 Bøsseskytter udskibet? Saa vidt vides nævnes Udskibningsstedet ikke i nogen af Kilderne. Der har været gættet paa Ribe eller Ballum, men andet end en Gætning er ingen af Stederne. Hvis Meddelelsen om, at de blev taget om Bord den 15. Juni, er rigtig*), er det saa godt som udelukket, at det kan være sket i Ribe. De kunde ikke komme derfra før end lidt før Højvande omtr. Kl. 7 Morgen. Sejlede de først derfra Kl. 7 om Aftenen d. 15. Maj, skulde Kongen nok have sørget for, at de ikke kom ind ad Listerdyb, og saa vilde Slaget have faaet et helt andet Forløb, end det fik. Men at de kunde faa saa stor en Styrke indskibet til Kl. 7 om Morgenen samme Dag, er ikke meget sandsynligt, da saa store Skibe næppe har kunnet sejle helt ind ad Aaen.

Ved Ballum kunde de ganske vist tages om Bord i Smaa- baade og sejles ud til List, men det er ret usandsynligt, at der

*) Aussführliche Relation von dem Treffen, so zwischen I. K. Mayt. zu Dännemarck, Norwegen, etc., und der Schwedischen-Holländischen Flotta bey Sield in Lister-Dieb vorgangen, Geschrieben aus dem Eyland List, von 17. Maij. Kopenhagen 1644. Gengivet i Oversættelse af Chr. Bruun i »Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Literaturhistorie, 6. Bind, S. 269 f.

var Vogne og Baade nok til saadan Transport, der efter ovenstaaende maa være udført i Løbet af en Dag, og højst kan have taget 2—3 Dage.

Derimod er der et andet Punkt paa Fastlandskysten, der er sandsynligt, fordi det vides, at der 45 Aar senere herfra blev indskibet en mange Gange saa stor Styrke, nemlig 8000 Mand, deriblandt en Del Rytteri, og det i en saa vanskelig Tid som sidste Halvdel af Oktober Maaned. Denne Styrke, der skulde sendes til England, blev fra 13. Oktober til 4. November 1689 fra Hjerpsted indskibet paa en Del Transportskibe og 4 Orlogsmænd, der laa for Anker under List*). Kunde det lade sig gøre, saa er det ikke usandsynligt, at man ogsaa i 1644 har kendt til at lade Tropperne marchere eller ride og køre over Koldby Leje til Jordsand, hvorfra den store Styrke i 1689 toges om Bord, idet man, sagtens ogsaa ved Ebbe, lod dem marchere ud til Sydvesthjørnet af »Knaagen«, som Skibene har kunnet gaa lige ind til, idet der her er 20 m Vand.

) H. G. Garde: »Efterretninger om den danske og norske Sømagt, 1. Bind, S. 313 f. og Joh. Knudsen: »Det første Blad af den danske Søopmaalings Historie«. Tidsskriftet for Søværn 1916, S. 103.

Tiden mellem Dannevirke og Dybbøl.

Dagbogsoptegnelser af Pastor H. F. Lützhøft i Bylderup.

Meddelt af **H. Lützhøft**, Helsingør.

(Holten Frederik Lützhøft var født i Frederikssund d. 16. 1. 1822, Student (Vordingborg) 1840, cand. theol. 1846, Overlærer ved Søetatens Drengeskole i Nyboder 1847—1852, Sognepræst i Bylderup 1852, afskediget af Civilkommissærerne 8. 8. 1864 (se H. Hjelholt: Tiden mellem Krigene, Sønderjydske Aarbøger 1929, S. 216—17), Sognepræst i Ørsted og Daastrup 1868—97, død paa Frederiksberg d. 12. 3. 1903).

Bylderup, den 6. Februar 1864.

Den 1ste vare Preusserne og Østerrigerne gaaede over Ejderen, vi troede næsten ikke her paa Egnen, at det virkelig vilde blive til Krig, førend denne Kjendsgerning var sikker. Den 2den Februar havde et Angreb paa Skandserne ved Mysunde fundet Sted. Beretningen om den forundrede mig noget, thi jeg antog, at den nogenlunde befæstede Stilling nord for Ekernførde skulde have forhindret et saadant Angreb i det mindste nogle Dage, men da Preusserne vare tilbageslagne med noget Tab, saa fandt jeg mig snart beroliget, og Glæden over denne første lille Medgang overvandt Betænelighederne. I de følgende Dage hørte jeg dels gennem Gendarm Simonsen i Bylderup, dels gennem Provst Hjort i Tønder og dels gennem Købmand Madsen, sammesteds, kun om mindre betydelige Træfninger, under hvilke vor Armees faste Stilling ikke var sønderlig truet eller angrebet. Der blev den 3die udskreven 26 Vogne til Krigskjørsel her af Sognet og Dagen efter 6 til. Min eneste Karl drog med Heste og Vogn til Slesvig om Morgenen den 4de, og der var en trykkende Tomhed i Huset ved hans Fraværelse, dog fik jeg en Daglejer fat efter nogen Besværlighed, og jeg synes allerede den 6te Februar, at det nok kunde gaa med Bedriften her hjemme, og til Dannevirkestillingen og vor Hærs Fasthed

nærede jeg al god Tillid. Det manglede ikke, at næsten daglig en eller anden gammel Kone bragte Efterretningen om Kanonade, som var hørt hele Natten, og hver Aften vi gik i Seng, lyttede vi stærkt, men kunde intet høre, og saa bad vi om Sejr og Lykke for vor Hær og Fædreland, og om at Gud i Naade vilde beskjerme de stakkels Soldater baade for Fjendens Skud og mod den stærke Frost, som det ofte var, men derpaa sov vi roligt ind, til vi om Morgenen atter begyndte med nyt Haab til Hærskarernes Gud og de Undertryktes Hjælper. Det var Løverdags Eftermiddag, jeg sad just og skrev paa den Prædiken, som Dagen efter, Fastelavns Søndag, skulde holdes, da jeg et Par Gange syntes at høre Kanonskud, men jeg vilde dog ej forlade mit Arbejde for at gaa ud og lytte nøjere til; thi da naturligvis Krigstanker og Bekymring for Hærens Stilling hørte til det daglige Brød, og disse samme Tanker ligeledes kom ind i Prædikenen, tænkte jeg snarest, at de hørte Kanonskud vare Virkning af en oprørt Phantasi.

Jeg skulde snart komme ud af denne Mening, thi omtrent Kl. 5 kom min Nabo, en Skrædder, ind og berettede mig, at han just kom fra Bredvad, hvor 3 Vogne vare komne tilbage fra Krigskjørsel og berettede, at de Danske vare tilbageslagne og nu af alle Kræfter skyndte sig nordpaa, og for Troværdigheden af dette Rygte sagde han, at den vedholdende Kanonade, som han havde hørt paa sin Hjemgaaen, talte stærkt. Jeg blev i høj Grad nedslaaet ved denne Melding, men endnu var jeg lidt tvivlende og skrev et Par Ord til Amtmanden i Tønder med Bøn om Underretning af, hvad han vidste, og J. Smedegaard begav sig paa Vej med Brevet i det Haab at kunne komme tilbage til Midnat, og jeg vilde da sidde oppe. Endnu havde jeg ej forladt mit Studerekammer, men neppe traadte jeg ud deraf, før Rygtet stadfæstedes fra alle Sider, Degnen sendte mig Bud om Begivenheden, en pludselig Ordre kaldte begge Gendarmer i Øjeblikket til Tønder, flere Vogne, som skulde bringe Hø og Halm til Armeen, vare komne tilbage paa Halvvejen, hvor de havde faaet Underretning om de Danskes Tab og Tilbagedrivning. Jeg kunde ikke længer tvivle, jeg be-

rettede min Kone og Familien den sørgelige Begivenhed, Børnene græd, og vi ældre vare stumme af Bedrøvelse. Snart faldt det mig ind, at 1848 efter Slaget ved Slesvig vare mange danske Hestfolk trukne nordpaa ad denne Vej, og jeg fik min Kone i Gang med at skjære Smørrebrød til de forventede Flygtninge, Lærerinden hentede Brændevin i Kroen, og vi vare saaledes rede til at modtage dem med en Smule Forfriskning. Jeg gik derpaa for at samle mine faa Værdipapirer, forseglede dem i en Pakke og gik med dem til Kirkeværgen i Bylderup, min gode Ven og en brav dansk Mand. Paa Gaden i Bylderup vare alle i Bestyrtelse, man ventede Krigsfolk hvert Øjeblik, og havde allerede travlt med at rydde Loer og Porte og andre Rum til at modtage Folk og Heste i. Overalt gik Ordet, at de Danske havde lidt et stort Nederlag, og alle vare forknytte derved, Mange, som havde Slægt og Venner i Hæren, højest ængstelige. Jeg kom i nogen Tale, inden jeg naaede Kirkeværgen, og han tilligemed Konen, som nys stod op af Barselsengen, vare meget bekymrede over de slette Efterretninger. Jeg var det sandelig ikke mindre, jeg havde besluttet paa ingen Maade at flygte fra mit Embede og hellere at sende min Familie bort, og deri var min Kone enig med mig, hun vilde bestemt blive og tage, hvad der fulgte. Men var det ikke muligt, at en fremrykkende Fjende, som især hjemsøgte Landet under Paaskud af, at Indbyggerne bleve forurettede af danske Embedsmænd, kunde kaste sig med udsøgt Had over disse, hvor de fandtes, maaske kunde bortslæbe dem og maaske hensynsløst plage dem i deres Hjem? Jeg ansaa det for muligt og med et fuldkommen forberedt Sind paa saadan slet Medfart, bad jeg nu Kirkeværgen i saadanne Tilfælde, antage sig min Familie og gjemme den medbragte Pakke. Vi bleve begge rørte ved at tale med hinanden om saadanne uvisse Fremtidsskjæbner, som forestod det hele Land og de enkelte Familier, saalænge ikke Ret, men Magt raadede, han var ogsaa villig til at gjemme mine Sager og lovede med Taarer i Øjnene at skulle modtage Mine i sit Hjem og dele med dem, saalænge han havde noget, hvis jeg med Magt blev tvungen til at forlade dem. Hans trofaste Venskab glædede mig

inderligt og gjorde mig godt, og da vi havde talt om saadanne mulige triste Udsigter, bleve vi ogsaa enige om, at Sagerne let kunde komme til at faae et mildere Udseende, men jeg var glad ved dog at have truffet en Slags Anstalt for det værste.

Da jeg vilde til at gaa, kom mig et Par Vidnesbyrd for Øje, hvor stor Bestyrtelsen var i Byen, der kom en ung Gaardmand til mig med den Begjæring, at jeg strax om Aftenen skulde komme og døbe hans Barn, hvis Daab ellers var berammet til næste Dag i Kirken. Han turde ej tøve saa længe, thi han frygtede, at Byen næste Dag skulde være fuld af Tydskere, saa al Gudstjeneste og Andagt blev forstyrret. Maaske frygtede han ogsaa, at jeg skulde rejse min Vej, og saa de savne en Præst, men derom talte han dog ej, og jeg fik ham endelig beroliget, saa Daaben blev opsat til næste Dag. Samme Mand fortalte, at han havde mødt Kirkeværgens Karl løbende paa Gaden, og det kom da for Dagen, at baade denne og flere Jævnaldrende vilde flygte for ej at falde Tydskerne i Hænde og blive tvungne til Soldateri, en Plan, som de dog bleve overtalte til at opgive.

Da jeg kom hjem til Aftensmaden, nøde vi den med Bedrøvelse i Samling, vi talte om al den Elendighed, som vore maatte udstaae paa Flugten i saa haardt Vejr og forfulgte af saa stærk en Overmagt, og ønskede i vort stille Sind at kunne vederquæge hver flygtende Landsmand. Jeg gik op at fuldende min Prædiken, og det kostede stor Møje at vende Tankerne et Øjeblik fra al den Nød, som Phantasien foregøglede saa levende, men gjorde Vold paa mig selv saa vidt muligt, det skulde og maatte jo ogsaa være en Situationsprædiken. Hvor glad overrasket blev jeg da ikke ved pludselig at blive underrettet om, at Karlen var kommen hjem fra Krigskjørsel i god Behold baade selv og Hestene. Det forstaaer sig, han havde listet sig fra sin Pligtkjørsel, og jeg bebrejdede ham i mit Hjerte, at han maaske havde unddraget adskillige Saarede og Elendige sin Hjælp, med Læberne kunde jeg ikke bebrejde ham, thi dels forsikrede han, at der var en stor Overflødighed paa Vogne, og det var fra et Par civile unge Herrer, han var kjørt bort, og dels var jeg meget glad ved dog at have en Karl ved Huset i

saadanne Tider, da Indquartering stod for Døren. Forøvrigt vidste Karlen kun lidet at berette, men hans bestandige Omquæd var, at det ej var saa galt, som Folk gjorde det. Jeg satte mig igjen til min Prædiken, det blev silde, Klokken var 12, da Skrædderen, min Nabo, bankede paa Vinduet, nu ventede jeg sikker Efterretning fra Tønder, men hvad fik jeg uden ny Rygter. Han var ej naaet saa vidt, kun til Jeising Bjærg, men alle Slags Efterretninger havde han faaet paa Vejen. Frederiksstad var brændt om Natten, og Tydskerne vare trængte over Ejderen der, medens de paa samme Tid vare trængte over Mysunde og Dannevirke, og de Danske vare i vild Flugt, der kom danske Militære af den vestre Hovedlandevej, og de vilde snart naae Tønder; det var de trøsterige Efterretninger, han bragte, og saa bragte han en Avis med fra Saksborg, som var udkommet i Haderslev Fredag Aften, men den vidste ej en Smule om noget Nederlag eller Tilbagetog. Opfyldt med disse Efterretninger lagde min Kone og jeg mig tilsengs, men det var ej underligt, vi maatte tøve længe, inden Søvnlen fandt os.

Bylderup Præstegaard, d. 7de Februar.

Det fryser og blæser, Sneen fyger henad Jorden, ak de stakkels Danske, som med dette Uvejr imod sig maa drage efter Sønderborg. Jeg skal i Kirke, hvem mon der vil komme i saadant Vejr foruden mig, jo, min modige Kone, hun følger strax med for Een. Hos Degnen bleve vi lidt opvarmede efter Gangen derover, og der mødte vi naturligvis ny Rygter om, hvorledes Tydskerne havde samlet alt deres Artilleri paa eet Sted ved Bustrup, skudt uafbrudt paa eet Sted, ødelagt hele Skandsen og derpaa marcheret næsten uhindret igjennem. Det var ingen opbyggelig Forberedelse til Gudstjenesten; imidlertid kom der 2 Børn til Daaben; jeg døbte dem, Fadderne gik strax med Børnene uden Nis Johansen, som overblev Gudstjenesten; det havde nok ogsaa gjort, hvis ej hans tydske Sind havde vægret sig ved at høre en Bøn for Kongen. Der var kun faa Tilhørere, maaske kun 20 Personer. Jeg prædikede om Lydighed og Hengivenhed under Guds Villie ogsaa i

de tunge Tider, og om hans Bistand for dem, der søge ham; det var en Situationsprædiken, Dagens Begivenhed maatte stedse være mig og Tilhørerne i Tanke, og jeg var glad, da jeg havde holdt den Prædiken og bedt for min Konge og hans Huus, hvorover et Par af mine tydske Tilhørere slet ikke gjorde vrede Miner. Det faldt mig undertiden ind, at det maaske var sidste Gang for lang Tid, jeg prædikede i Bylderup Kirke, men saa var jeg glad ved at have holdt dette som en Afskedsprædiken. Da vi kom ned til Degnens, vare vi glade ved ikke at have faaet Indquartering endnu, og vi strede hjem igjennem frygtelig Snefog. Jeg skrev 3 Breve om Eftermiddagen til mine nærmeste Slægtninge i Kongeriget og haabede endnu over Løgumkloster at faa dem besørgede med den danske Post til Ribe. Gud ved, naar jeg atter skriver hjem, og naar jeg hører fra mine Kjære i Hjemmet; det er en sørgelig Tanke at skulle undvære alt Samquem saalænge; allerede idag synes det mig tungt ikke at have modtaget mine sædvanlige Aviser, men det vil blive værre. Jeg vovede mig ud henved Aften, ned til Sognefogden, som havde Vogn i Tønder efter Madame Lemming, thi jeg haabede at høre Efterretning derfra, og hvor glad blev jeg ikke, da Budskabet lød ganske anderledes, vi vare ikke slaaede tilbage, men havde indset, at Dannevirkestillingen ikke var at holde med de Soldater, som stode til vor Raadighed. Tilbage-toget var sket i god Orden, begyndte Fredag Aften og var løbet temmelig ublodigt af. Det var en Vederquægelse ovenpaa den megen Bekymring for Armeen, den havde ligget mig mest paa Hjertet, og om jeg end nok vidste, at min egen personlige Stilling ej blev bedre ved denne Omstændighed, jeg var dog inderlig glad og havde en glædelig Tidende at bringe min Kone og Familie ved min Hjemkomst. Madame Lemming fortalte ogsaa, at Borgerskabet i Tønder var i den største Exaltation, Borgmesteren havde ladet Politibetjenten rejse, for at Borgerne ej skulde myrde ham, og alle Amtets Gendarmer vare afmarcherede til Ribe tilligemed et dansk 84-pundigt Batteri, som idag Formiddag drog gjennem Byen, med det var ogsaa Seminaristerne bortrejste, og der var ikke længere Skranker for

Tumultuanterne i den oprørske By. Det var kun, hvad jeg havde ventet om Tønder, og jeg forudsaa, at der snart vilde ske Angreb paa de danske Embedsmænd, men det var egentlig ikke, hvad jeg havde ventet af Dannevirkestillingen, jeg troede, den kunde holdes længere, ellers synes mig de store Udgifter, der vare anvendte paa den, vare slet beregnede. Det kom mig nu for, at det var et stort Misgreb at samle Reserven i Kjøbenhavn og ej i Frederits, hvorfra den maatte kunde have været ved Dannevirke, medens den nu bliver for en stor Del ledig i Hovedstaden, og den eneste Undskyldning, jeg ved, er at Dannevirkestillingen blev anlagt i sikker Forventning om fransk Hjælp, som ikke kom eller kommer for silde, idetmindste til den bedste Stilling, Landet har.

Fastelavns Mandag, d. 8de Februar.

Min Karl kører til Tønder efter Flæsk, vi maa have vor Proviant inde til den befrygtede Indquartering. Lærerinden kører med for at høre til sin Broder, Seminaristen, og jeg tilbyder, at han kan være hos os, hvis Seminariet er lukket, og han ej kan være i Tønder med Sikkerhed. Her hjemme gaar alt sin jævne Gang, en Gaardmand fra Bylderup ønsker, at jeg skal opsætte ham et Testamente; det har vist saadan en Hast, fordi han for sig selv tænker, at jeg let kan blive removeret. Her kommer en Mand fra Riis efter en Attest, han er glad ved at træffe mig; thi Tydskerne i Havsted have fortalt ham, at jeg var afrejst. Endelig Kl. 5 kom vor Jomfru Carlsen hjem fra Tønder med et langt Brev fra Physicus Ulrich.¹⁾ Det kan nok være, der er Leben i Tønder; Amtmand, Provst og de fleste Embedsmænd, hvortil ogsaa Kjær og Lind maa regnes, ere afrejste efter Opfordring af Sikkerhedskomiteén, et Selskab af de bedre, det vil sige større tyske Borgere, som ville forhindre Pøblens absolute Herredømme. Komiteén havde anmodet dem om frivilligt at drage bort, den kunde ej beskytte deres Person,

¹⁾ Frederik Ferdinand Ulrich, 16. 4. 1818—20. 7. 1917, Fysikus i Tønder 1854—64, samtidig Udgiver af »Vestslavsk Tidende«, 1866 Distriktslæge og Læge ved Vartov i Kbhvn., Medlem af Borgerrepræsentationen i Kbhvn. 1867—73.

men nok indestaa for deres Gods. Jeg kan neppe vide, om det er sandt, om der ikke har været et aftalt Spil mellem Pøblen og Komitéen, men vist er det, den har sejret. Physicus, et Par danske og nogle tydske Embedsmænd vare endnu paa Stedet; de boede til Gaarden med nedrullede Gardiner til Gaden og vidste ej, hvad Øjeblik deres Ruder gik i Løbet og de selv fik Anmodning om at rejse; indtil da vilde de holde Stand. Hele Byen er prydet med tydske og slesvig-holstenske Flag, hvert Barn paa Gaden bærer slesvig-holstensk Kokarde, Gaden er fuld af Skrig og Sang, og de forventede Preussere skulle modtages af hvidklædte Piger — og andre Festligheder, men de have endnu ej meldt deres Ankomst. Man hilser hinanden med »Goddag Slesvigholstener«; det gjør Intet, at det skeer paa Dansk, og hver, som ikke svarer i samme Tone, kaldes Hanne-mand. Om Dagen vajer der ikke saa mange Flag; thi de større Næringsdrivende ville ej forsømme Klogskabens Regler med Hensyn til en mulig Fremtid, men om Afenen saa komme mange flere frem og saa tumler Pøblen sig i Brændeviin og den vildeste Støj paa Gaden langt ud paa Natten. Det er da vist, at den ellers for dansk gjældende Boghandler har drevet Handel med Prætendentens Billede, inden Preusserne vare over Dannevirke, der er vist ikke mange dansksindede Borgere, som ville befindes fuldkommen rene under saa store Fristelser, men jeg skal ikke dømme dem. Det bedste ved Ulrichs Brev var, at det bragte Forvisning om de Danskes frivillige og ordnede Tilbage-tog.

9de Februar 1864.

Her kom Rygter om mine to danske Nabopræsters, Koks¹⁾ og Høgsbroes²⁾ Afrejse, jeg har idag skrevet til dem og sendt et Bud med mine Breve til Løgumkloster. Postmesteren mente nok, de kunde komme afsted over Ribe, og Budet bragte Efter-

¹⁾ Johannes Kok, 24. 2. 1821—20. 1. 1887, Sognepræst i Burkal 1851—64, 1867 Præst v. Alm. Hospital og 1872 i Citadellet i Kbhvn. Udgav 1863—70 »Det danske Folkesprog i Sønderjylland«.

²⁾ Sabinus Høxbro, 1819—97, Sognepræst i Højst 1850—67, i Farup 1868 og i Bjerreby 1879.

retning om, at begge Præsterne havde det godt. Her fortælles nu, at de Kanoner, vi hørte i Løverdags, bleve affyrede ved Biilskov Kro, $\frac{1}{2}$ Mil syd for Flensborg, hvor nogle Østerrigere vilde sætte efter de Danske, men bleve ilde tilredte af Vore, og mange af dem ligger endnu døde ved Vejen. Det er et forfærdeligt Vejr med Snefog og Kulde. Gud bevare vore Soldater, de fleste her fra Sognet staae ved 10de Bataillon, de have næsten ikke været i Ilden. Ingen er kommet til Skade, de have sendt Bud hjem med Forskjellige af de Krigskjørende. Dog er der endnu 15 Vogne i Krigskjørsel her fra Sognet, som ej ere hjemme, de 12 ligger i Sønderborg afskaarne ved Tydskerne, Gud veed, naar de kommer, jeg er glad ved at have mit Køretøj hjemme, men jeg skal jo betale til de andre med.

10de Februar 1864.

Vi have Intet hørt til de nærliggende Tydskere, jeg vovede mig da til Fods til min gode Nabo i Burkal: Kok. Jeg traf ham ved Kirken, hvor han havde holdt Begravelse og vi gik hjem til ham. Han vidste ej mere end jeg, men det var dog trøsteligt at mødes. Nu er Physicus ogsaa fordrevet fra Tønder, det gik helt theatralisk til, en Kjøbmand Johansen styrtede ind ad Døren som for at rive ham ud til Pøbelen, som slog hans Ruder ind, da sprang Herr Todsen af Sikkerhedscomiteen til med de Ord: »Vejen til Physicus gaar over mit Lig«. Kjøbmand Johansen, som formodentlig ej havde Lyst at træde paa Slanger og Skorpioner, fjernede sig, og Herr Todsen anmodede da Physicus paa det venskabeligste til at forlade Byen, hvad han da ogsaa gjorde med de Ord: »Det varer ikke mange Dage, inden de har mig igen«.

I de frisiske Districter har der været megen Bevægelse, i Nybøl har de uddrevet Herredsfoged, Thingskriver, Læge og Præsten i Detsbøl, som nok tildels blev molesteret. Ogsaa Præsten i Nykirke har de drevet bort, han er dog en Rostocker af Fødsel, men paalidelig dansk ligesom Slesvigeren Petersen i Detsbøl. — Men Dagens største Nyhed er, at man igaar forlystede sig med i Tønder at udraabe Prætendenten. Trom-

merne kaldte Borgerne sammen paa Torvet, alle ligesindede fra Egnen vidt omkring, ogsaa her fra Sognet, mødte til Højtideligheden, man afsang Psalmen: »Nu takker alle Gud«, ledsaget af Instrumentalmusik, og saa blev Augustenborgeren udraabt til Hertug for Slesvigholsten, men den største Glæde fulgte bagefter, da man drak og tumlede hele Natten igjennem, hvori Clausen og A. J. Andersen her fra Sognet ogsaa deltog. Paa den sidstnævnte ser man ret, hvad Magt Strømmen har over svage Karakterer. Da jeg kom hertil for 13 Aar siden, modtog han mig med aabne Arme som en god dansk Mand, dengang hørte han til de jævne Bønder. Snart arvede han en stor Gaard og begyndte Omgang med de Store, hvor Tonen er Tydsk, man begyndte at tale om, han ogsaa var blevet tydsk, dog vedblev han at vise nogen Opmærksomhed mod os og talte altid med os, som om han var Dansk, imidlertid viste der sig snart en svagere Kirkelighed i Huset, og Drikkelag tog til baade der og ude, der kom ogsaa Kjendsgjerninger frem, som røbede stor Ligegyldighed for den danske Sag og Tilbøjelighed for den tydske, men Manden vilde lige overfor de Danske i Sognet og for mig ej gjælde for tydsk, ja talte endog for faa Dage siden meget dansk med Degnen, og nu tager han til Tønder at hylde Hertugen. Jeg ved nok, at Nyfigenhed og Lyst til Drikkelagene bagefter ere de egentlige Bevæggrunde, men ligefuldt er Sagen i sig selv nedslaaende og gjør mig ondt.

Den 11te Februar 1864.

Dagene blive mere og mere trykkende, vi høre intet sikkert, men mange Rygter. Vi veed ej, hvor nær Fjenden er os, til Tønder er han ej kommet endnu. Her kommer ej engang tydske Aviser. Rygtet siger, at Efterretningen om Dannevirkens Rømning har virket Oprør i Kjøbenhavn, og Folket udraabte den svenske Konge paa Gaden, vi holde det for Løgn. Man varsler nu om Krigskjørsel for Tydskerne, min Karl vil jeg nødig slippe, men Pengeudgifterne bliver ogsaa store. Vejret vedbliver at være meget haardt.

Den 12te Februar.

Det er ej rart at tage fra Hjemmet, naar man ej veed, om det er fuldt af Fjender ved Tilbagekomsten, men nu haaber vi dog at blive varede ad, inden vi faae Indquartering, og da min Kone syntes, hun trængte meget til at trække frisk Luft, kjørte vi til Pouls i Hajstrup, hvor vi ogsaa ventede at høre Nyt, maaske og at se tyske Aviser, som dog sagtens ere bedre end ingen. Principet der i Huset er ubetinget at lyde den for Øjeblikket regjerende, men ellers at stille sig fuldkommen neutral, og ikke røre sig hverken til den ene eller den anden Side. Vi bleve som sædvanlig venligt modtagne, men fandt ingen Aviser; der fortaltes, hvorledes Herredsfogden i Læk og de fleste Præster i Kjær Herred vare fjernede af Befolkningen, og jeg kunde ikke lade være med at tænke paa, hvorledes de Ildesindede her i Sognet en skøn Dag gjerne kunde falde paa at komme til mig med et lignende Forslag, saa vilde jeg dog hellere afsættes af regelmæssigt preussisk Regimente, og jeg kan ikke sige, at Stillingen her i Landet er saa misundelsesværdig, at det just skulde være saa meget tungt at drage til Hjemmet, forudsat, at jeg ikke skulde ligge ledig paa Torvet for længe, thi det kunde min Formue ingenlunde bære. Imidlertid maa jeg dog bemærke, at ikke en eneste har fornærmet mig og mine, ej engang viist os Uvillie. Da jeg kom hjem fik jeg et Brev fra Ravsted Fattigkollegium, som viste mig, at man der vil benytte den ulovlige Tilstand til at unddrage sig en Betaling til vor Fattigkasse, men der kommer vel Øvrighed i Landet igjen.

13. Februar 1864.

Wrangel har udstedt en Proklamation, at han ønsker at Embedsmændene skulle forblive i deres Stillinger. I Flensborg ere de alle forblevne. Ligeledes har han bekjendtgjort, at Forretningssproget skal være Tydsk, hvorvidt det skal gaae nedad, veed man ej, det kan blive trykkende nok. Der er nok indsat en preussisk Regjeringscommissair over Slesvig, saa

faae vi da en Slags Øvrighed. Gud naade os for, hvad Pilatus det er, men bedre sagtens end Pøbelregimente. Der er skeet Udskrivning af 10 Vogne til Krigskjørsel for Preusserne, at møde i Flensborg, Kromanden antog ingen i Fællesskab med mig, som han havde lovet, nu betaler jeg 4 Rd. daglig for Krigskjørsel, det kan jeg ej udholde længe.

Søndag 14. Februar 1864.

Da jeg kom til Kirken for at holde Gudstjeneste, kom der en østerrigsk Ordre om Indquartering Kl. 2. Mange Folk vilde gaae hjem for at ordne Huset, jeg fik dog nogle til at blive, men mange gik. Da Gudstjenesten var forbi, ilede jeg hjem og meldte min Kone den onde Tidende men sendte dog af Forsigtighed et Bud til Sognefogden for at høre sikker Efterretning, og til vor Glæde faldt det saaledes ud, at Lendemark blev befriet, men Bylderup og Hajstrup skulde huse en stor østerrigsk Skare, der var paa Vejen til Tønder. Det var Ungarere, hver Bonde faar 16 Mand og 12 Heste, de forstaar Heste og Folk lige godt og daarligt. Officererne kunne kun daarlig Tydsk, og de Menige slet ikke. Vor Pige og lille Hans gik over at se paa Folkene og tilbyde Degnen vor Bistand, om de ønskede den. Det var elendige Folk og Heste at se paa, sagde de, korte Snørestøvler paa Benene og vaade langt op ad Benene. Ellers skikkede de sig nok ret godt og bleve vel bevertede. Den ungarske Oberstlieutnant hos Degnen sagde, at Folkene skulde ligge i Straa. Han selv var meget ivrig for den tydske Sag, skjønt han talte Sproget daarligt, han raadede dem til at tale tydsk med deres Børn, det Sprog vilde herefter blive alene gjældende her i Landet og var helt indført i Flensborg. Dybbøl Skandser skulde tages, hvad det saa kostede. Han havde hørt, at de Meza var sat under Tiltale for en Krigsret, fordi han havde forladt Dannevirke, saadan en Stilling sagde han med sædvanligt Praleri, vilde de ikke have forladt for en tredobbelt Overmagt. Imorgen Kl. 7 drage de afsted til Tønder, som nu faar alene østerrigsk Besætning, dog kun en lille under en Capitains Anførsel. Idag fik jeg Brev fra

Høgsbro, han spurgte mig om Kirkebønnen, hvad jeg gjorde ved den, i hans Sogn havde man efter Rygtet truet med at forlade Kirken, naar han bad for Chr. IX. Jeg raadede ham dog til at blive ved dermed og saa see det an, om man vilde gjøre Skandale i Kirken, det kom aldeles ikke til Skandale her i Dag ved Bønnen, det kan desværre gjerne være, vi snart faae en anden Befaling fra Overcommandoen, men nu synes det mig ikke værd at frygte for Pøbelregimente. Stakkels Høxbro: Han ligger i Sengen og skriver, han har faaet stor preussisk Indquartering, vaaget om Natten og paadraget sig Forkjølelse.

Den 15de Februar.

Hvad skal Enden blive, vi ere endnu kun ved Begyndelsen, haaber jeg saafremt jeg ellers skal vente noget gunstigt Resultat for Danmark. Fortærende er det, ikke at vide, hvorledes Tilstanden er i det øvrige Europa og i Kongeriget. Hvem er Ministre i England, er Sverrig kommet videre end til Rustninger, og hvilke Ord bruge nu de britiske Diplomater, thi længere end til Ord kommer de vel ej. Østerrigerne herude sige, at hverken Hertugen eller Preussen skal faa Hertugdømmerne, men alene Kongen af Danmark, naturligvis under store Indrømmelser i Forfatningssagen, men de vide lige saa lidt som vi andre. Hvad var vel den forrige Krig imod denne, for mit Vedkommende da gik jeg i Kjøbenhavn med Fireskillingssubscriptionen og vidste Alt fra første Haand, nu sidder jeg midt i Tumlen med en stor Familie og ved ikke det mindste om Sagernes Stilling! Forfærdelige Uvidenhed! Og dog om man læser alle Blade, hvad veed man saa egentlig? Ja, man veed, hvad de Mennesker siger, men Folkeslagenes og de Enkeltes Skjæbner afgjøres for lukkede Døre i de høje Himle; naar Resultatet kommer, saa faae vi det først at vide, saaledes skal vi ogsaa nok faae det at vide, naar Krigen er kommet til Ende, hvis vi opleve det.

Den 16de Februar 1864.

Idag har jeg første Gang seet vore Fjender. Der kom 30 østerrigske Vogne her forbi, de vare bestemte til Nybøl, men

havde taget Fejl af det østlige og det vestlige Sted af dette Navn, og kunde saaledes godt være kommet langt ud i Marsken istedetfor til Sundeved, hvis ej de Hajstrupper havde faaet dem ud af Vildfarelsen, det havde ellers været en net Historie, om den var kommet til Enden. I Eftermiddags reed jeg et Par Timers Tid til Koks, der kom Fædrelandet og Dagbladet for første Gang efter Retraiten, det havde jeg ej ventet at faae danske Aviser at se i vor Belejringsstilstand, men de vare kun lidet trøstelige. Thi Fortvivlelsen i Kjøbenhavn og det frygtelige Virvar i Monrads Erklæringer og Kongens Proklamationer og de Mezas Selvtægt o. s. v., hvad kan det andet end oppripe det dybe Saar, som jeg begyndte at ville tildække. Jeg raaber ikke efter Hævn, men efter Danmarks Ære, og jeg er bange for, at den har faaet et Skaar ved Tilbagetoget. Bladet Dannevirke kommer ogsaa igjen, det seer ud som en bidsk Hund med Mundkurv paa, det er, som om det af Harme var svundet ind til det Halve. Den eneste Glæde, jeg havde af Posten, var, at den bragte mig nogle Linier fra min kjære Moder, hendes Kjærlighed er meget bekymret for os, og aabner os et Asyl, hvis vi skulle forlade Hjemmet.

Den 17de Februar 1864.

Jeg har holdt Udtale¹⁾ over en Kone i Bredvad, der kom et Regiment tydske Ryttere forbi, da vi skulde til at begynde; nu strejfe de rigtigt Landet rundt, de skulde nok til Beftoft; der vil Krüger²⁾ ikke være i Sikkerhed, thi hvis det er sandt, hvad Rygtet siger, at Mørk Hansen³⁾ og Schleppegrell⁴⁾ ere førte som

¹⁾ Tale i Hjemmet ved et Ligs Bortførelse derfra.

²⁾ Hans Andreasen Krüger, 1816—1881, Kroejer og Møller i Bevtoft, Medlem af Stænderforsamlingen 1847—64, af det danske Rigsraad 1855—63, af den nordtyske Rigsdag fra 1867 og den tyske Rigsdag fra 1871 til sin Død.

³⁾ Mourits Mørk Hansen, 28. 9. 1815—18. 8. 1895, Sognepræst i Felsted 1850—64. Medl. af d. grundlovgivende Forsamling, 1859 og 1860 valgt til Medlem af den slesvigske Stænderforsamling, 1865 Medl. af Rigsraadet, 1866 Sognepræst i Vonsild. Ud giver af flere Skrifter om sønderjydske Forhold.

⁴⁾ Julius Carl Gerh. Schleppegrell, 1811—72, Diakon i Broager 1852—64.

Fanger til Flensborg, saa sidder nok ingen udpræget dansk Patriot sikker i disse Tider. De tyske Bønder i Bredvad mødte tyndt ved Begravelsen og indlode sig slet ikke med mig. Kromanen og Chr. Hansen fulgte med paa Kirkegaarden, men ej i Kirken selv, og det var jeg glad over, det havde været mig meget ubehageligt at se paa dem og vente Skandale af dem, naar jeg bad for Kongen, og det gjorde jeg, ja, gjorde for sidste Gang for det første, thi nu har jeg læst et Uddrag af Wrangels Proklamation, hvorefter Konge og Kongeligt ej bør nævnes, og nu har jeg gjort det første Skridt paa Indrømmelsernes Bane, underskrevet og indsendt en Anerkendelse af de tyske Magthavere, saalænge de have Landet besat, det var en nødvendig Betingelse for at blive i Embedet. Vor gode, agtværdige Amtmand¹⁾ sendte Kok sin Anerkendelse, og den skrev vi efter saalydende: Ew. Excellenz erlaube ich mir hierdurch die ganz gehorsame Mittheilung zu machen, dass ich für die Dauer der Besetzung der Propstei Tondern durch die preussisch u. österreichischen Truppen mich der in der Person des Herrn Oberbefehlshabers der verbündeten Armeen constituirten obersten Autorität im Lande und den Herrn Civil-Commissarien zu unterwerfen bereit bin«. Det er en tung Forskrivelse, men jeg synes ikke at burde forlade mit Sogn og svigte mit Fædrelands Sag ved at nægte den. I Wrangels Proklamation loves os Beskyttelse, den stoler jeg ikke meget paa, kunne vi endda slippe for Angreb og Fortrædigelse, og det tænker jeg nok, Amtmanden afværger saalænge som muligt. Man siger, Provsten²⁾ vil ikke underskrive denne Anerkendelse, hans Stilling er heller ikke værd at gjøre mange Indrømmelser for at fastholde for hans egen Person, skal han gjøre ret, maa det vist udelukkende være for Sagens og Præsternes Skyld. I Flensborg skal Politimesteren og i Tønder Borgmesteren være afsatte. Byerne vrimle af slesvig-holstenske og tyske Flag, og Soldater og Officerer seer derpaa, det stemmer godt med Proclamationens Ord, »at

¹⁾ Greve Ludv. Fr. H. Brockenhuus-Schack, Amtmand i Tønder 1860—64.

²⁾ J. M. L. Hjort, Sognepræst i Tønder og Provst for Tønder Provsti 1860—64.

politiske Demonstrationer ej skal tillades«, og godt med Befalingen, at man paa ingen Maade maa »anticipere Successions-spørgsmaalet«, ja, Ordet er en Opfindelse, hvorved man skjuler og vildleder Andre om sine Tanker.

Den 18de Februar 1864.

Det er, som gamle Elsebeth sagde igaar: »det er tunge Tider, man lever i, man kan aldrig være glad«, og hun er endda en gjennemtydsk Kone, hvor meget mindre kunne vi Danske da være glad, vi som trykkes og trænges af Bekymringer for vort elskede Fædreland. Det er rigtig en Velsignelse at see de kjære Børn i deres sorgfrie Arbejde og Lege, for dem er det kun Øjeblikket, det gælder om, saa fortvivlede og taarevædede, de vare ved Efterretningen om vor Hærs Tilbagegang, saa sorgløse ere de nu, og hvis mine Tanker om Forholdene hverken gik ud i Fremtiden eller Fortiden, saa kunde jeg være lige saa glad, thi i det daglige Liv sidde vi Gud ske Lov fuldt uforstyrrede. Et Rygte, men rigtignok af den løseste Slags, siger, at Østerrigerne have lidt et forfærdeligt Tab ved Dybbøl, og 3 Østerrigere, som igaar passerede Byen, fortalte, at nu fik de Danske nok Hjælp af Sverige og England, for deres egen Part, sagde de, var det dem det samme, enten de skulde lade deres Liv her eller i Italien til Foraaret, de mente, at Krig vilde deres Land ej blive frit for i deres Levedage. Saadan er det vel i Almindelighed, at den menige Mand er temmelig ligegyldig for den Sag, han skal udgyde sit Blod for i Felten, jeg vil dog nødig tro, at det samme gjælder vore Soldater, som stride for Fædrelandets Forsvar, der er dog i saa Henseende stor Forskjel paa en Forsvars og Angrebs Krig.

Den 19de Februar 1864.

Koks faae dog af og til Aviser, jeg fik idag Efterretning om, at »Dannevirke« ej maa udkomme mere, saa tog jeg da til Burkal, men de vidste ingen Forandring i vore Sager; thi der er ingen. Hajstrupgaard¹⁾ besøgte jeg for første Gang efter

¹⁾ Sønnichsen.

Krigen, de er tydske, men dog ikke meget forandrede i deres venskabelige Forhold til mig. Jeg saa Itzehoeren¹⁾ og hvorledes den preussiske Prinds i en Dagsordre fra Glücksborg roser sin Armees Tapperhed ved Mysunde og Dygtighed i at slaae en Bro over ved Arnæs, hvorved vort Tilbagetog bevirkedes, det er Ting, som jeg aldrig før har hørt omtale, jeg troede, det var Preusserne, som ved Mysunde bleve tilbagedrevne med meget stort Tab uden at vinde mindste Fodfæste, men det maa de jo vide. Affairen ved Biilskov har været meget blodig og Kampen hidsig. Vore kæmpe jo altid mod en stor Overmagt. Mørk-Hansen og Roth²⁾ vare da førte som Spioner til Flensborg og satte i Tugthuset, en smuk Behandling af Hædersmænd. Landfoged Krogh fra Stapelholm er flygtet nordpaa. Kjær³⁾ har gjort sig usynlig med sine vigtigste Papirer. Det var godt, han gjorde det i Tide, ellers havde Østerrigerne nok faaet gjort ham fangen. Gud veed, hvorlænge nogen dansk Embedsmand sidder fri og sidder i sit Embede.

Den 20de Februar 1864.

Kulden bliver ved at tage til, og Blæsten gjør den endnu værre. Jeg maatte til Forting i Bylderup, da Byrden med Krigskjørsel er utaalelig, det var paa højst uvisse og maadelige Betingelser, jeg fik en Vogn, men dog bedre, synes jeg end ingen. Idag gaar Tydskerne ind i Nørrejylland. Det hører til Dagens Orden, at der kommer slesvigske Karle hjem fra Armeen som Overløbere, det hedder sig, at de ere blevne fangne og frigivne, en dejlig Tapperhed og Troskab. Gud ske Lov, der er ikke kommet af den Slags til dette Sogn.

Søndag den 21de Febr. 1864.

Saa skal jeg da ophøre at bede for Kongen, jeg fik et velment Raad derom, inden jeg gik i Kirke, men det var uforment. Der havde endda samlet sig en anseelig Tilhørerkreds, og

¹⁾ Formodentlig »Itzehoer Wochenblatt«.

²⁾ Roth, Præst i Varnæs.

³⁾ C. A. Kiær, Herredsfoged i Tønder.

Tydskerne glædede sig ved min Konges og min egen Ydmygelse. Der har endnu ingen større Kampe været ved Als, saavidt vi har hørt, formodentlig bliver der kun liggende et Observationskorps, medens de andre hærge Jylland. Karlen Peter er som sædvanlig i høj Grad uforstandig med sin Krigskjørsel, men det er Tider, da man skal taale meget, inden man lader en Karl gaa bort af Tjenesten. Kok besøgte os nogle Timer, han sidder uforstyrret, men i høj Grad utilfreds, og jeg er bange for, han sidder meget usikker ligesom Mørk-Hansen; thi Mommensen¹⁾ arbejder alt, hvad han kan; for Hjemmetydskerne er det nu nærmest om at gjøre at faa Embedsmændene afsatte, ellers regner de det hele for Intet. I Tønder har der mødt 2 Tydskere fra hvert Sogn i Amtet og udnævnt en ny Amtmand, som dog vel først skal approberes ovenfra. Naar Visitationet²⁾ først er faldet, begynder Trængslerne i det Store. Selv Christiansen³⁾ i Medelby er blevet tvungen til at prædike udelukkende Tydsk, efter samme Regel gaar det i hele Kjær Herred baade med Lærere og Præster.

Den 22de Februar 1864.

En stille Dag. Karlen er med Køretøjet draget til Flensborg for at kjøre for Tydskerne; en Konfirmant maa udfylde hans Plads. Sneen falder hele Dagen, og det er noget mildere. Sønnichsen kom for at snubbe min Hest, men han lovede dog at tage sig af dens Salg, jeg maa hellere sælge den end lade den tage af Fjenden ved given Lejlighed. Han var noget forlegen ved at tale om Amtmandsvalget i Tønder, han skulde dog vel ikke selv have været med, der bliver talt om det i Sognet, det skal være en Advokat Christiansen fra Garding, der er bestemt dertil.

Brevet fra Kastrup og Augusta, som jeg fik i Gaar, tyder ikke paa, at de har faaet mine, som jeg sendte over Klosteret,⁴⁾ paa de københavnske Blade ser man, at Postgangen er særde-

¹⁾ Ejer af Gaarden Store Tønde.

²⁾ Kirkevisitationet bestod af Amtmand og Provst.

³⁾ Christian Christiansen, Sognepræst i Medelby 1837—69.

⁴⁾ Løgumkloster («Kloster»).

les usikker, de komme meget afbrudte. Der er en Reaction i Kjøbenhavn i Bedømmelsen af de Meza, her reagerer man i anden Henseende, idet man i Folkemunde bestandig lader de Danske vinde samme Fordele over Tydskerne og fratage dem en Del Fanger. Saadanne smaa Begivenheder erholde vi sent paalidelige Efterretninger om. De Danske har forgæves beskudt Broen ved Egersund, og der føres jævnlige danske Fanger, nok for største Delen mensvorne Slesvigere, til Flensborg, hvor de skal optræde med Sang og Klang.

Den 23de Febr. 1864.

Siden Jylland bliver hjemsøgt, slippe vi nok her fri for Indquartering, den ene Dag gaar fredelig som den anden. Idag sendte Kok mig et Blad af Vestslesvigeren, som mente at spore en gunstig Vending for vor Sag i Frankrig og England, der er langt fra en Vending til Hjælp, og en Vending kan vendes om, vort Land er aabent for Fjenden, det har taalt mange Gange og kan taale meget, vil ogsaa gjerne taale meget, naar Enden kan blive god, og den er mange Gange blevet god, naar det stod værre til endnu. Mine Tanker begynde at gaa i Opfyldelse, der er allerede dansksindede Folk, som begynde at sige: gid vi endda vare tydske, saa vilde vel disse idelige Stridigheder og Landeplager ophøre, saadan har man vist sagt i Skaane, inden det blev afstaaet til Sverrig. Jeg gider endnu ikke engang tænke Muligheden af, at Slesvig kunde blive preussisk. Der skal nok være stor overordentlig Forestilling i Kiel for at demonstrere mod Slesvigs Deling.

24de Febr. 1864.

Jeg prædikede for faa Tilhørere om Judas Forræderi, anvendt paa vor Tid, og det vakte Sensation, men der var kun et Par Tydskere i Kirke. Der var Selskab hos Koks i Anledning af hans Fødselsdag, og det var interessant at høre, hvorledes Sonnes¹⁾ havde huset næsten alle danske Flygtninge fra Tøn-

¹⁾ Sonne, Præst i Møgeltønder 1845—64.

der, han er altid ved godt Mod, og Mørk¹⁾ er heller ikke forsagd, de have jo gjennemgaaet det forrige Felttog her i Landet. Den fordrevne Sodemann fra Nykirke var ogsaa med, han er forsagd, vil sælge alle sine Møbler og aldrig vende tilbage mere. For mit og Mines Udkomme ængster jeg mig ikke, det vil sikkert vare en Tid, inden jeg bliver afsat, og Vor Herre og gode Mennesker vil nok sørge for os, til jeg bliver indsat igjen, thi at Slesvig kommer bort fra Danmark, det troer jeg ingenlunde. Vor Armees Kjemper tappert ved Dybbøl, og skjønt man siger, at Preusserne trække store Skarer til sig fra Tydskland, jeg tænker dog, vi have Krudt nok til dem alle, og at Allsund har Vand nok til de Øvrige. De stakkels Beboere af Sundeved, for dem er Tilstanden gyseligt, her i Vesten mærke vi kun lidt til Nøden.

25de Febr. 1864.

Et dejligt Foraarsvejr midt paa Dagen, men Frost om Natten. Foraaret er Forhaabningens Tid, men hvilken Sommer varsler det iaar. Der er ingen Tanke om at samles med sine Kjære og om Glæde i Landet, nej Alt er ildevarslende, en stor europæisk Krig synes at maatte være vort Fædreland gavnligest, men det et blodigt Ønske, og jeg tænker heller ikke, der er megen Udsigt dertil; dog i Italien vil der vist komme til at flyde Blod. —

Jeg har solgt min bedste Hest idag, jeg holdt den for god til Krigskjørsel, og derom gjælder det jo nu til Tide, og jeg holdt den altfor god til at blive borttaget af en fjendtlig Rytter, som var i Betryk.

Den 26de Febr. 1864.

Vinteren bliver ved, Sneen styrter ned. Man siger, Tydskerne ere trukne ud af Nørrejylland igjen, det er nok hverken godt for vort Fædreland eller specielt for Slesvig. Idag er Forsamlingen i Kiel, hvor der skal demonstreres for Slesvigs

¹⁾ M. Mørch, Sognepræst i Hostrup.

Udelelighed. Clausen og Andersen er der naturligvis her fra Sognet, men Sønnichsen tillige, ogsaa Du min Søn Brutus.

27. Febr. 1864.

Atter Udskrivning af Vogne til Krigskjørsel, det er et sandt Plageri for Befolkningen, og de ligger og driver, de Vogne gjøre kun Fjenden lidt Nytte, men er kostbare for Folk at holde ude. Mange bestikke lidt og saa have de Lov at stikke af, selv den tydske Lorenz var meget forbittret over den Trafik; min Karl skal da blive 8 Dage borte endnu.

Søndag 28de Febr. 1864.

Magert Kirkebesøg i det væmmelige Vejr. Johannes Skomager besøgte mig og fortalte, hvorledes Uddrivningscomiteen i Tønder observerede mig og vilde paadutte ham, at jeg bad for Kongen sidste Søndag, hvilket han Sandheden tro benægtede. Altonaer Wochenblatt har jeg idag førstegang faaet, det er væmmeligt at læse, godt at det kun kommer to Gange om Ugen. Nissen¹⁾ besøgte os i Aften, han har været i Tønder og seet Byen i sin slesvigholstenske Dragt, nogen Orden vil dog Østerrigerne holde, de har saaledes sendt en Oberlieutenant, der beruset af tønderske Borgere var forledt til at ophænge et slesvigholstensk Flag udenfor Provstens Huus, hjem til Østrig at straffes og faae Afsked.

Den 29de Febr. 1864.

Idag blev jeg overrasket ved strax Kl. 9 om Morgenen at modtage Besøg af Høxbro. Der var dog ingen Ulykke truffet ham eller hans Huus, mens han længtes i sin tilbagetrukne Stilling efter at høre, hvorledes det ellers stod sig til i Amtet rundt omkring, og der var endda en Deel, som jeg vidste, hvilket var fremmed for ham. Han syntes at være meget forknytt for Fædrelandets Udsigter ogsaa for sin egen Fremtid, og jeg søgte at holde ham oprejst saa godt jeg kunde. Jeg hørte, hvorledes hans Indquartering, 4 Officerer og 50 Mand i mindre end

¹⁾ Degnen i Bylderup.

et Døgn havde fortæret for mere end 25 Rd., hvilket han havde beregnet, det vare Preussere, som sagde, at de havde lidt utroligt af det haarde Vejr, og priste dem lykkelige, som alt vare faldne. Han havde et Taksigelsesbrev fra den ene Officer, men det var nok ikke affattet af Taksigelsesgrunde, men for at Høxbro skulde være ham behjælpelig med at skaffe et bortkommet Tornister, naturligvis har hans Gæstfrihed beredt dem et godt Quarter. I Eftermiddag var Jomfru Carlsen og Hans i Bredvad Kro, Lorenz var borte men Fruentimmerne vare flinke mod dem. Den gamle sagde, at Lorenz altid havde været tydsk, men tage Deel i disse Forsamlinger og Proclamationer det vilde han ikke, han havde faaet Indbydelser nok dertil, men han vilde holde sig rolig, man havde nok seet Begyndelsen af Krigen, men ikke Enden. De fra Kiel hjemkomne kunde ikke nok rose den Modtagelse, de havde nydt og hvorledes de vare tagne i Quarter af Borgerne og beværtede paa det venligste. De førte ogsaa Hertugens Billede med sig fra Kiel, men det var en hæsleg Karl at se paa. Ligeledes berettedes derfra, at Provsten i Tønder var afsat, og Løven i Flensborg ført til Berlin; det vil jeg saamænd gjerne tro, det bliver værre endnu, inden Enden kommer, men vore Hjemmetydskere skulle nok komme til at ønske Preusserne ude af Landet, inden de drage af. Pastor Carstens skal nok være Provst, Gud veed hvem der skal være Amtmand, det vil vel nok ikke vare længe, inden ogsaa vi veed det.

1ste Marts 1864.

Hvad klager et levende Menneske over, siger Propheten, han levede paa en Tid, da det allerede var store Ting ikke at miste Livet; den, der opvoxer i en fredelig Tid beskærmet af Lov og Ret, kommer vanskeligt til at tænke saadan, det kan være, at der allerede er dem af mine Landsmænd, som begynde at forstaa denne Tanke, men vi her paa Egnen maa rigtignok sige: hvad klage vi over for vor egen Person, den eneste Byrde, vi trykkes under, er Krigskjørsel, og hvad er vel det mod Indquartering og Voldsgerninger og Udhungring og Tilsætten af alt

sit Gods og al sin udvortes Fred, og dette er Ting, som Sundeveder og Østerboerne kunde tale om af Erfaring. Vi maa takke Gud for hver rolig Dag, vi tilbringe i Hjemmet, for hvert Øjeblik vort Huus ej bliver betraadt af Fjendens Fødder. Hvorledes vort Fædrelands Stilling udvikler sig, det vide vi ikke, Aviserne kommer meget uregelmæssigt, og de halve Nummere mangle. Det synes at være ganske stille ved Dybbøl og ved Kolding, og Rygtet siger, der holdes Conference i London, men dette er slet ikke at stole paa. Spændingen begynder at tabe sig noget, det er aabenbart, at Hjemmetydskerne ikke er aldeles tilfredse med Regjeringscommissionen, der skeer ikke Allarm nok, og de faae neppe Lov at tumle saa galt som i forrige Krig. Jeg var et Øjeblik med Nissen i Hajstrup, naturligvis hos Poul, det vækker almindelig Munterhed, at vore tre Deputerede kom til Kiel en Dag for seent, saa Festen var overstaet, og de med lange Næser maatte vende hjem uden endda at have seet Hertugen.

2. Marts 1864.

Mild Frost, saa Føret var godt og Kirkebesøget ligeledes. Lærken synger nu daglig, det er vor eneste Sanger her paa Heden, den lille beskedne tarvelige Fugl, en Solstraale er nok til at bringe den til Sang; blandt Folket er Sangen uddød, kun onde Lidenskaber brøle Oprørssangen trindt om ved Drikkelagene, jeg har Gud ske Lov ej hørt den endnu.

Idag fik jeg den ny Regjerings Lovblad. Sprogrescriptet er hævet for Flensborg, Gottorp og Husum Amter, og alle Præster skulle afskediges, som ej havde gennemgaaet det Kielske Bienium, denne Forholdsregel stemmer godt med Wrangels Proclamation, at alle Embedsmænd, som lovede Lydighed, skulde beholde deres Pladser, saaledes forklarede jeg den ogsaa strax i mit stille Sind. En Flensborger fortalte mig imidlertid idag, at det næppe vilde blive gennemført, fordi man manglede Folk til at stille istedet, dog de skulle nok findes lidt efter lidt for de Dele af Landet; værre bliver det for Commissairerne, naar de komme længere mod Nord med den Foranstaltning,

det er ikke en tyvende Deel af Embedsstanden, der har studeret i Kiel, og hvormange Kielere kan vel prædike Dansk. Det skal nu snart vise sig, hvorvidt de finde Midler og Redskaber til at udfylde Embederne, thi saa vidt blive vi afsatte. Tønder Amt staar vel nærmest for Tour. I Kjær Herred skal foretages en Afstemning om Sproget, den vil blive meget fri under preussiske Bajonetter, omtrent som den Afstemning, de Franske foretog i Nizza, en dejlig Comedie. —

6te Marts 1864.

Viben er kommet, vi frygte nu ikke for Iis til at lægge Bro for Fjenden over vore Farvande. Krigen trækker i Langdrag, om Diplomatiets handler, veed vi ikke, men her er det stille. Fjenden har kun Kolding besat i Jylland, og i Sundeved er selv Forpostfægtninger sjældne, og det er godt. Her hjemme tumble vi kun med vor Krigskjørsel og finde deri en tung Byrde. Fjenderne tænke dog vist endnu paa at angribe Dybbøl, thi Tropperne holdes stadig concentrerede paa Østkysten, og Vesterlandet slipper naadigt for dem. Vore Hjemmetydskere arbejde i Stilhed paa vort Fald, dog hidtil forgjæves. Idag fik jeg Brev fra Nicolaus og Augusta, det er dog et Gode, at Postforbindelsen, omend usikker dog ingenglunde er helt afbrudt. Aviser see vi ogsaa af og til, de danske ere ej meget trøstelige, de tyske ere væmmelige. Dagene gaae ellers roligt her, og den sidste Uge er ikke engang riig paa Rygter.

9de Marts 1864.

Der var en anderledes Spænding, en anderledes Deltagelse for Krigen de Dage, Kampen stod ved Dannevirke end nu, da hele Landet staar aabent for Fjenden og kun Dybbøl og Frederits gjøre Modstand. Vor Tillid til egen Styrke fik et frygteligt Knæk ved Retraiten, maatte vor Tillid til Gud og vor retfærdige Sag nu voxe frem istedet, blandt Mennesker kan det ej hjælpe at see sig om efter Hjælp, de vende sig alle fra den Svage. Gud alene maa være vor Styrke og vor Tillid. Jeg tror, vore Tropper lide meget, Vejret er blandt andet idag ligesaa forfærdeligt

som Fastelavns Søndag, det er, som om Vinteren begyndte paa ny og iaar slet ikke kunde blive færdig med sin Rasen, og jeg tror, det er uhyre nedslaaende for Hæren altid at være retirerende, altid at staa som 1 til 6; men alligevel, jeg kan ikke gjøre for det, min Interesse er ikke saa levende for den; paa Dannevirke stod den som Landets Værn, nu kan den ikke værne Landet, kun besværliggjøre Fjendens Occupation af det. Jeg er tit vred paa mig selv, at jeg ikke tænker mere paa Soldaterne, end jeg gjør, skjönt jeg veed, at jeg elsker Danmark, meget kommer dog vist af, at Krigens Tryk hviler ikke saa lidt paa mig selv, ingen Karl og Heste at have i Huuset og den store Udgift, som er forbundet med Krigskjørselen og Leverancerne, og saa den Ydmygelse, som gaar over Folket og den Usikkerhed, hvori jeg selv sidder hver Dag, det trykker endda ikke saa lidt, og saa tænker man mindre paa det Tryk, hvorunder andre lide. Vi have ikke vore værste Fjender i de to Stormagter, men i vore egne Hjemmetydskere, og af Fremmede er England omtrent ligesaa skadeligt for os som Tydskland. Jeg bilder mig ind, at det er det, som holder Sværdet i Skeden baade paa Frankrig og Sverige, der har vi i det mindste Folkets Sympathi, men i England har vi kun Falskhed. Jeg vilde ønske, at vore Krigsfolk vilde afslaae de engelske Penge, som de samle til deres Efterladte for at vise dem, vi bryde os ej om Penge, som de sætte saa højt, men det er for Fædreland og Hjem og Selvstændighed, vi kæmpe, kan vi ikke leve med Ære, saa kan vi ligesaa godt leve arme som rige. — Efter Folks Sigende bereder Fjenden sig paa Angreb af Dybbøl, der kommer stadig flere Tropper sønderfra, og meget Belejringsmateriel slæbes til Sundeved. Gud styrke vore paa den svære Dag.

21de Marts 1864.

De svære Dage ere komne, det gaar som et Sværd igjennem Hjertet, hver Gang jeg tænker paa de værgeløse Landsmænd i Jylland. Slesvigerne behandles som Venner, og jeg er hidtil behandlet som en Slesviger lige overfor Tydskerne, det vil sige, man har ikke bemærket mig endnu, men Jyderne komme til at

føle hele Krigens Rædsel og al den østerrigske Armees Lavhed og Barbari. Bønderne skulle bygge Skandser for dem mod Frederits, nej skyd os hellere strax, svare de, Amtmændene skulle udskrive grusomme Requisitioner, men de lade sig hellere føre som Fanger til Rendsborg og behandle som Spioner. De svære Dage ere komne ved Dybbøl. Preusserne have armeret deres Skandser, byggede af Dannevirkes Ruiner, og Kanonaden høres næsten daglig, ligesom Fortællingen om mange indbragte Saarede til Flensborg. Det er et sikkert Tegn paa Befolkningens Danskhed, at det ene gunstige Rygte for de Danske efter det andet sættes i Omløb, som oftest ere de temlig ugrundede, men ere Opfindsomhedens Reaction mod de tyske Avisers forfærdelige Overdrivelser af deres Bedrifter. Meget nedslaaende i denne Krig er det store Antal Fanger, som Fjenden gjør og stadig forøger, jeg synes, det er et Tegn paa de Befalendes Udygtighed, maaske dog ogsaa en Følge af den store Overmagt. Aldrig er Tiden blevet mig saa lang og min Embedsgjerning saa besværlig som nu i disse 6 Uger. Det er næppe engang nogen Opmuntring at tale med nogen Ligesindet, den ene har kun mørkere Anskuelser end den anden. Amtmanden er afsat og har sendt mig en Hilsen fra Burkal, en Appellationsraad Fontenay fra Kiel er hans Eftermand, han er født Tøndringer og jævnaldrende med min store Wühler Clausen, formodentlig lurar nu Afsættelsen paa mig fra den Kant. Mange i Sognet spørger ret deltagende, andre blot nysgjerrige om min Mening om Afskeden, Tanken derom ligger nær, naar man seer saamange Embedsbrødre sønderpaa blive afsatte. Jeg veed neppe, om jeg skal betragte en Afskedigelse som en Lindring eller som en Byrde, den indeholder begge Dele, tænker jeg. Gud ske Lov, at vor Flugt da ikke skal ske om Vinteren. — Karlen kom hjem igaar fra Krigskjørsel, han havde været borte i 27 Dage og brugt mange Penge, men kun faaet afskrevet for 19 Dage, det er enten hans eller Vognmesterens Bedrageri. Tydskerne have udskrevet Lov om Krigskjørsel, som vækker megen Uvilje selv hos Tydsksindede. Fanatismen iblandt Hjemmetydskerne tiltager, man drager om fra Sted til

Sted for at faae Underskrifter til at styrte danske Embedsmænd; her i Sognet er Sønnichsen ivrig; al Forbindelse afbrudt med ham og hans. I Ravsted har man gjort den Skandale ikke at ville tillade Høxbro, en Slesviger og en almenagtet Mand at komme i deres Kirke og assistere den syge Slesvigholstener Meyer med at prædike; dette Skridt misbilliges stærkt, saa vidt jeg har hørt her omkring. Man vil forøvrigt mene, at Hjemmetydskerne ikke betragte deres Sager som saa meget glimrende i Øjeblikket, det er muligt, at de frygte, deres Venner har gjort fejl i at drage saavidt ned i Jylland, og de Underhandlingstendenser, som Bladene omtale, hvilke jeg rigtignok afskyer, troer jeg heller ikke svare til de tyske Idealer. Det er en Guds Velsignelse, at vi dog Alle ere sunde med hverandre i denne Tid, da Sindet maa lide saa meget og jeg saa ofte maa kæmpe mod en Tilbøjelighed til Gnavenhed i det daglige Liv. Jeg hører dog endnu stadig fra Hjemmet, og det staaer sig ret godt der, kun om L. Worsøe er det meget sørgeligt at erfare, at den frygtelige Dannevirkeretraite har rystet hans Forstand og bragt ham til at forlade sin Stilling som Feltpræst.

Den 29de Marts 1864.

Paasken er overstaet, det er en anstrengende Tid for Præsterne og dog en velsignet Tid, thi Guds Huus er meget godt besøgt, der er ikke en Tydsker, som holder sig borte fra Kirken, uden Clausens; men de have da aldrig kommet der uden højt nødvendigt. I Højtiden har her været saa stille som muligt i politisk Henseende, der viser sig aldrig fjendtlige Tropper, selv de faae, der laae i Tønder, ere ikke mere tilstede, kun ved requirerede Krigskjørsler, som synes at have faaet en bedre Stil, mærke vi Fjendens Tryk, og saa sker det jo undertiden i stille Vejr, at nogle mægtige Kanonskud fra Dybbøl minder os haandgribeligt om Blodsudgydelserne og Kampen for Fædrelandet. — At udstede Døbeattester for de slesvigske Karle i den danske Armee for at de, naar de komme som Fanger til Flensborg, kunne legitimere sig og desto mere fristes til at bryde deres Tro, er en Fordring som Hjemmetydskerne nu

stille deres Præster rundt om, den er ogsaa blevet stillet til mig, men jeg har nægtet den, saa maa det volde Klage og Af-sættelse, saa meget det vil. Befolkningen stoler sikkert paa Dybbøls Uindtagelighed, det gjør jeg ikke, og heller ikke paa Frederits, men jeg troer, at begge Dele ville blive godt forsvarede og koste Fjenden store Opofrelser at tage; man siger, at den preussiske Ære kræver disse Fæstningers absolute Indtagelse, det maa jo de vide, som kjende til preussisk Ære, jeg er aldeles ukjendt med den Ting. Det var Synd at sige, vore Vaaben have faaet stor Fremgang, men jeg stoler dog meget mere paa dem end paa vore Diplomater, og det er med den største Bekymring, jeg seer Fredsunderhandlinger aabnede, jeg kan under nærværende Omstændigheder ikke tænke mig noget andet ønskeligt Resultat af dem, end at Fjenden for Europas Øjne kommer til at aabenbare sine vidtgaaende Hensigter mod vort Land, men der skal vel endda nogen Finhed til at bringe det frem, og dertil er vel vort Diplomatie vel neppe dygtigt nok. For Tysklands Stormagter har dette Røvertog jo allerede været af glimrende Virkning, idet de indre Stridigheder ere bragte til at tie, de have stillet deres Mordlyst paa en lille fremmed Nation istedetfor paa deres egne Folk indbyrdes og vundet en fremmed Krigsskueplads istedetfor at hærje deres eget Land. Det er omtrent Nathans Fortælling om den rige Mand, der skaanede sig egen Faareflok men tog den Fattiges eneste Lam og satte for sin Gjæst, men der er idetmindste ingen af Europas Folk, som vil udtale: «Du er Manden», og lade dem føle Straffen for deres Misgjerning. Blandt Dagens Rygter er det glædeligste, at de Danske igjen skulle have taget Femern, og det interessanteste, at de Ravsted Bønder skulle have været samlede om at forlange deres Præst afsat, han har altid været en Slesvigholstener, men maa vel antages ikke at have gjort Fremskridt i lige Grad som Sognets Bønder. Dog anser jeg endnu begge Rygter for upaalidelige. Sikker er det, at Provst Hjort er afsat og den gode gamle slesvigholstenske Diaconus Carstens blevet hans Eftermand. Uvejret trækker nærmere.

Den 3die April 1864.

Begge Rygterne baade om Femern og Ravsted Præst vare falske, men sikkert er det, at vore Soldater Natten mellem 1. og 2. Paaskedag have bibragt de ved Dybbøl Skandser fremstormende Preussere et betydeligt Tab, og det er saa meget mere en glædelig Tidende, som vi næsten ikke have hørt nogen gunstig Vaabendaad siden Stormen ved Mysunde. Det er tungt nok kun at bo 6 Mile fra Valpladsen og saa først 6 Dage efter over Kjøbenhavn at høre nogen sikker Beretning derom; ad Rygtets Vej og med Rygtets Overdrivelser have vi alt længe vidst, at Noget var skeet, som var gunstigt for vore Vaaben, men den dristige Digtning overgaar altid den ædru Historie. Slaget skal staae ved Dybbøl; thi foran Frederits er Fjenden nu møt, de allierede Tropper have der skudt paa hinanden istedetfor at løbe Storm, de ere for en stor Deel trukne sydpaa, og Vore skulle endog have besat Horsens. Gud gjøre vor Armeekraft stærk ved Dybbøl, holde vi den nogen Tid, saa kan det dog endnu være, vi kunne vente Hjælp. Norges Storting har eenstemmigt givet sit Bifald til at intervenere for Danmark, det er dog muligt, at Kongen vil benytte sine Fuldmagter. Her i Landet er Stemningen steget for de Danske og faldet for Tydskerne, de indsee Rimeligheden af, at Tilstanden vil blive som før Krigen, og at de Danske vil kræve Regnskab af Hjemmetydskerne. En af dem, Hr. Petersen fra Cæcilielyst, havde den Frækhed at aflevere et oprørsk Skrift til mig, da han kørte forbi Præstegaarden d. 31. Marts, jeg skal nok sende ham det tilbage med Tak for Laan. Physicus har besøgt os i Eftermiddag, han er altid ved godt Mod, men venter sin Afsked, vil dog alligevel blive i Tønder som Læge og see, hvad Tiden bringer. Han har lidt en Deel, da han maatte rømme Byen, og hans Huus endnu mere; der hører ellers en Deel Mod til at lade Huuset staae saaledes som en Skamstøtte for Tønderianernes raa Pøbelstreger, beslaaet med Brædder og Maatter for Vinduerne, Borgerne ærgrer sig betydeligt derover, men tvinge Manden til at istandsætte Huuset kunde de ikke. Hjort er rejst

syd paa og skal have lidt en Deel paa Rejsen over Lybæk; Krüger, L. Skau og Møller maaske endog flere Patrioter ere i disse Dage førte som Fanger til Tugthuset i Flensborg, Tyranniet bliver værre og værre, men saa brister det vel omsider. Begjærligheden efter store Embeder skal nok gjøre baade Kok og Mørk usikre i deres Besiddelser, endnu er nok Touren ej kommet til mig at blive omtalt. Det vil ikke vare længe, inden Tydsk bliver forordnet som Undervisningsfag i alle Landsby-skoler her omkring, især skal Carstens være meget ivrig i at kæmpe mod al dansk Nationalitet. Dette Sogns Beboere forholde sig rolige lige overfor Nabosognene, selv Højst er værre, jeg har ikke mærket til nogen Conspiration, dog har Huusfogdens Afsættelse og Valget af en ny forledet Folk til Underskrifter, som jeg ikke før har troet vilde indlade sig derpaa, men Sønnichsen, som her taler en Familiesag, er meget interesseret og ivrig i dette Spørgsmaal.

11te April 1864.

Voldsherredømmet griber om sig. Armeen gaaer foran, de civile Herrer følge rask efter. Sjelden har vel en Armeé gjort en saa nedrig Gjerning som den preussiske ved at bombardere Sønderborg uden Varsel ja tværtimod givet Løfte. Elendigheden er stor blandt de ulykkelige Indbyggere, og meget Blod raaber mod Himlen. Vort Visitorium, det vil da sige — det østerrigsk-preussiske i Tønder har indført tydsk Forretnings-sprog lige overfor Præsterne og har paa Tydsk indstævnet Kok til at møde for sig og aflægge Regnskab for hans hele Opførsel.¹⁾ Idag er han derude, imorgen skal jeg tidlig indfinde mig hos ham, jeg tænker, han svarer dem saaledes, at han opnaar sin Afsked. Rigtignok skal Regjeringscommissairerne i disse Dage, formodentlig for ikke at faae flere af de Anklager, som vor Udenrigs-Minister har rettet imod dem, have udgivet en Lov, hvorefter ingen Embedsmand uden meget grove Forbrydelser, maatte afsættes, men det er lige saa falsk ment som alle de

¹⁾ Smlg. Holger Hielholt: Fra Tiden mellem Krigene. Sønderjydske Aarbøger, 1929, S. 188 og flg.

tidligere Løfter om, at vi skulde blive urørte i Embedet; thi samme Dag, som Loven kom, blev Birkefogden i Løgumkloster afsat aldeles uden nogen Forseelse. Embedsafsættelse maa vi nu regne for en liden Ting, men Fængsel i Flensborgs Tyvehul er meget værre og dog en Udsigt, som daglig aabner sig mere og mere. Høxbro besøgte mig igaar, han havde oplevet den Frækhed, at to Bønder havde indbudt ham til at underskrive et af disse lumpne Oprørsskrifter, et Forlangende om, at Hertugdømmernes Befolkning skulde afstemme om deres Regjering i Fremtiden; naturligvis afslog han det med Uvillie. Momsen fra Vraagaard har været med samme Skrift i Bredvad, og skal der have faaet mange Underskrifter, det troer jeg gjerne, men jeg troer ikke, at nogen Tydsker her i Sognet skulde vove at præsentere mig Sligt til Underskrift. — Man begynder at tale om i Sognet, det vil da sige Tydskerne, at mine Prædikener ere politiske, og jeg hører, at der er dem, som ikke kunne taale at komme i Kirke. Jeg forstaar ikke rettere, end at al Prædiken maa være Guds Ord, localiseret paa den forhaanden værende Tilstand, og saaledes anvender jeg det ogsaa, men de, som gjør sig til Tjenere af den nærværende gængse Synd, finde naturligviis ej Behag i den Tale. At smigre eller fortie Menneskenes Synder troer jeg aldrig, Guds Ord har haft for Skik. Imorgen skal Konferencen aabnes, hvis det bliver til noget, jeg antager, at man daglig kan vente Underretning om et Hovedangreb paa Dybbøl og Als, det vilde jo være skjønnere for Preussen at kunne møde i London med en saadan Bedrift, hvis den lykkes, men Gud vil nok lægge Styrke i den danske Arnee og krone vor gode Sag med Sejr over de grusomme Voldsmænd. Nu begynde Krigskjørslerne rigtig at blive trykkende, da Foraarsarbejdet trænger paa; min Vogn ligger i Broager, Gud veed, om Kudsk og Heste komme levende hjem. Rimeligvis faaer jeg ikke saaet Vaarsæden, men der er heller ej Rimelighed for, at jeg kommer til at høste den, thi jeg har en nesten uimodstaaelig Lyst til at bryde det med de nuværende Visitatorer; Tilstanden for en dansk Mand er nu for Tiden græsselig her i Landet.

15de April 64.

Kok blev da forhørt af den snedige men fine Amtmand, de Fontenay, og Carstens sad med ved Bordet som Syndebuk for Koks knusende Bemærkninger om Ed og andre ømme Punkter. Anklagen var 1) at han havde nægtet Døbeattester til slesvigske Soldater, som venter at komme til Flensborg som Fanger og der slippe fri ved Hjælp af Attester, den samme Bedrift har jeg først udført, men ingen har klaget til Amtmanden, det har derimod to Bønder i Burkal gjort mod Kok. Det var imidlertid ikke vanskeligt at retfærdiggjøre denne Sag; thi en Attest er et retsligt Document, som ej kan udleveres til Andre uden paa et myndigt Menneskes eget Forlangende, og heri maatte Amtmanden give Kok Ret, 2) klagedes der over, at han havde virket og vilde virke i en absolut dansk Aand, stridende mod Planerne for den nuværende Regjering; forgæves svarede Kok, at han ej havde brudt det Løfte om Lydighed, som han havde givet Regjeringskommissionen, men ellers vistnok var bunden ved samme Ed, som Provst Carstens til Chr. IX. Amtmanden talte en heel Deel smigrende Ord til Kok, men han var jo fordømt, inden han kom for Herodes og Pilatus, og fik ogsaa det Tilsagn af Amtmanden, at der var ikke megen Rimelighed for, at han kunde beholde sit Embede. Pension kunde han ej love ham, men maaske et Par Værelser til at hensætte sit Tøj i Præstegaarden. Kok var hverken glad eller bedrøvet ved at vente sin Afsked, Rejsen er jo en stor Besværlighed og nogen Bekostning, men Opholdet her er saare lidet behageligt, og de Tider kunne nok komme, da det medfører Fare paa Ære, Liv og Gods. For mig vil det blive et meget stort Savn at skulle henslide Tiden under disse Omstændigheder og savne Koks Nærhed og Omgang, men man er ikke godt seet i Kjøbenhavn, naar man kommer herovre fra uden Embede, og det er jo ganske vist, at den danske Sag vinder ikke lidt ved, at vi beholder vore Kald og dermed styrker den tro Befolkning. De tyske Blade tale om en Befaling fra Wien og Berlin om, at Embedsmænd nu ikke mere maa afsættes, uden de har viist Trods, det er dog kun for at blænde Øjnene paa Europa; samme Dag, som

den Ordre blev bekendt i Tønder, afsatte man uden videre Birkefogden i Løgumkloster, og nu skal Kok samme Vej. Et lignende Spilfægteri havde Amtmanden for ved at indstævne alle Kromænd og Høkere til Tønder og formane dem til at holde sig rolige, det vil sige, Tydskerne maa gjøre saa meget Wühleri, som de ville, men de Danske skulle tie stille, Livet skal snart forklare Sandheden af denne Udlægning. Mørk besøgte mig igaar, han var ved godt Mod og antog, at Dybbøl vilde holde sig brav længe; det kan næppe være andet end, at Stormen er nær forhaanden. Natten til d. 13. vækkedes min Kone og jeg ved Kanonaden, saa voldsom var den, men her varer det jo længe, inden man faaer sikkre Efterretninger, dog noget væsentligt er der neppe forefaldet indtil idag, idetmindste vidste man igaar Intet i Flensborg. Her begynder at komme en Deel huusvilde Folk og Kreaturer her ud paa Egnen fra Sundeved; der vil hengaa Aar, inden den Egn restitueres og alt det Nedbrændte opbygges paa ny. Nu har Tydskerne staaet over 2 Maaneder for Dybbøl, Konferencerne ere udsatte for, at de kunne møde med større Laurbær, men de ere dog ikke synderlig lystne efter at storme. Det er slemt for os, at der er kommet Østerrigere med til Sundeved, de ere meget modigere Soldater og ingenlunde bange for at storme, saaledes som de stortalende Preussere, disse var forøvrigt foruroligende nær ved vore Skandser, og der vil snart flyde meget Blod paa den sidste Plet af Slesvigs Fastland, som vor Konge har inde. Om fremmed Hjælp er der ikke Tale, især efter at vi have indladt os paa Conference, jeg haaber naturligvis ikke meget af denne ulige Kamp, men paa Freden gider jeg endnu mindre tænke, den kan ikke andet end blive maadelig, og Underhandlingstiden, ja den bliver forfærdelig trykkende for os her i Slesvig.

Den 20de April.

Dybbøl er faldet den 18de; Rygtet kom hertil igaar, det tydsksindede Flensborger Blad berettede, at de 7 Skandser vare tagne, 1700 Fanger af Vore i Fjendens Hænder og omtrent 3000 Mand Preussere faldne og saarede. Endnu vide vi intet sik-

krere og rettere, thi de mange løse Rygter vare slet ikke at stole paa. Det har været en forfærdelig Kamp, men at Enden vilde blive saaledes tidligt eller silde, har jeg desværre ikke kunnet tvivle om i den sidste Tid, og maaske er det endda godt sluppet, thi den fortsatte preussiske Ild var en daglig Fordærvelse for Vore. Kampen varede efter Sigende fra om Natten Kl. 12 til næste Eftermiddag Kl. 3 à 4; den maa dog sikkert være ført med Ære af vore Krigere, men i Verdens Øjne er Æren kun lidt, Sejren alt, og Underhandlingerne, som idag begynde i London, faae en saa meget sørgeligere Begyndelse for os. Det er jo sandt, at Als og Frederits endnu ere i vore Hænder, men vi have lidt dybe Saar, og Europa har med forfærdelig Ligegyldighed seet os bløde. Der er i Verden snart ikke mere Plads for et lille Folk og en lille Nationalitet, vort Haab er, at Gud dog endnu har Plads for os i Himlen. Der er kun liden Udsigt til en taalelig Fred efter saa ulykkelig en Krig, jeg seer ingen Udvej uden i en europæisk Krig, men det er et frygteligt Middel, og der er vel heller ingen Udsigt dertil. Gud være Læge for de Lidende og han være Læge for mit arme Fædreland.

Den 25de April 1864.

Tabet ved Dybbøl er meget større, end jeg først tænkte, og Fjendens Tab meget mindre, det er meget nedslaaende, og det er trist at leve i et Land, hvor saa mange hovere over vort Nederlag, og hvor saa mange drage den preussiske Konge imøde med Hyldest, da han kommer ned for at betragte sine Troppers Heltebedrifter. Det hører til Rædselsregimentet her i Landet, at den saakaldte Øvrighed med Ligegyldighed seer paa, at Tydskerne i Flensborg slaar Ruderne ind til de dansksindede, fordi de ej ville illuminere for Fædrelandets Smerte, men alle Tiders Ende er endnu ikke kommen, denne Tids Ydmygelse er ikke Menneskenes, men Guds Værk. Uvejret trækker nærmere sammen om mig, igaar fik jeg Brev fra Visitatoriet, hvori man anmeldte, at jeg var blevet anklaget for at have nægtet P. Chr. Petersen i Bredvad en Døbeattest til hans Broder i den danske Armee. Anklagerens Navn nævnes ikke, jeg henvendte mig til

Peter Petersen, om hvem jeg nok vidste, at han ikke havde klaget, han gav mig en skriftlig Erklæring saa lydende: »ligesaa lidt som jeg selv har klaget over Pastor Lützhøft, ligesaa lidt har jeg givet Nogen i Opdrag at klage over hans Adfærd mod mig, han er falsk anklaget, han har ikke nægtet at udlevere min Broder Døbeattest«. Denne Erklæring sender jeg til Visitatoriet tilligemed en Besværing over at tiltales for en anonym Anklager, den maa formodentlig stoppe Munden paa dem, men vil sagtens ogsaa irritere dem, dog min Afsked det er kun et Tidsspørgmaal, værre er det med en eventuel Fængsling. Idag fik jeg Brev fra Hr. Petersen paa Cæcilielyst ved Aabenraa, hvori denne Herre tilkjendegiver, at han har samlet Materialer til en Anklage imod mig; han har ikke Andet at bestille og sagtens Lyst nok til at skade de Danske, skjøndt han har vundet sin Formue i Danmark og tilbragt mange Aar der. Min Kone vil nødvendig bort, og det er heller ikke saa lige at leve paa Andres Naade med saa stor Familie, men den Sag staaer alene i Guds Haand.

L. B. Poulsens Erindringer.

Ved **Thade Petersen.**

I Festskriftet til H. P. Hanssen, som »Historisk Samfund for Sønderjylland« udgav i 1932, gengav jeg Poulsens Erindringer, saaledes som jeg i 1910 havde nedskrevet dem efter hans Fortælling. Af Pladshensyn maatte jeg den Gang standse ved hans Afsættelse som Lærer i Rangstrup, da han i 1867 nægtede at aflægge Eden til de preussiske Myndigheder. Fortsættelsen følger nu her. Den har sin Betydning, ikke saa meget ved at bringe nye Oplysninger, som ved at give et Indtryk af den Personlighed, der næst efter Appel, har faaet størst Betydning for Livet i Frimenighederne her i Sønderjylland.

6. Efter Afsættelsen.

Efter Afsættelsen flyttede vi til min Kones Moder her i Bovlund. Her blev vort første Barn født. Mange, der nægtede at aflægge Eden som Soldater, blev med Magt slæbt bort. Det blev der stor Ophidselse over. Vi samledes saa i Agerskov Kro for at drøfte det Forhold. Der blev valgt fire Mand til at rejse op for at se, hvor de bortførte var bleven af. De naaede til Hamborg og fik at vide, hvor de var, men gjorde ikke noget Forsøg paa at virke for deres Frigivelse. Det vilde vel ogsaa have været forgæves. Blandt de bortførte var Morten Eskesens Broder Thomas. Han blev ligesom de andre tvungen til at aflægge Eden, men blev sindssyg over det.

Man har sat Modstanden mod Edsaflæggelsen i Forbindelse med, at man ventede, at § 5 snart vilde blive opfyldt. Den havde dog efter min Mening snarere sin Grund i, at Folk paa ingen Maade kunde bekvemme sig til at tage Pikkelhuen paa og blive tysk Soldat. Der var ikke mange af os, der havde Tro til, at § 5 vilde blive opfyldt. Derimod troede vi nok, at der vilde

ske en Ændring, men paa en anden Maade. I 1870 havde vi Tro til Ændring af Forholdene. Jeg tror da heller ikke, at Udvandringen var bleven meget mindre, selv om vi ikke havde faaet § 5.

Da det gamle Mandskab blev stævnet til Kontrollforsamlinger og skulde edfæstes, kom Turen jo ogsaa til mig. Jeg hævdede imidlertid, at Kontrollforsamlingerne ikke kom mig ved. Jeg var aldrig bleven behandlet paa nogen Session. Den Tid, da jeg skulde møde paa Session, var jeg allerede fast ansat Lærer og behøvede derfor ikke at møde. Naar jeg deltog i Krigen 1864, var det, fordi jeg gik frivillig med. Nu, da jeg var bleven afsat, var jeg jo ikke mere fri som Følge af min Stilling. Derfor mente de at kunne kræve mig til Kontrol. Jeg protesterede imidlertid imod det. At jeg som frivillig var bleven vaabenøvet, var en privat Sag. Vilde de tage mig som Soldat, skulde de begynde forfra med mig med Session, Uddannelse og det hele. Jeg kunde indtage den Stilling saa meget dristigere, som jeg vidste, at de tog ingen til Soldat længere tilbage end Aargangen 1842. Tyskerne gik imidlertid ikke ind paa mit Synspunkt. Jeg fik meget Skriveri om det, og da de vilde tage mig med Magt, flygtede jeg over Grænsen, men blev ved at forfølge min Sag. Det trak ud med Afgørelsen. Jeg kom da undertiden hjem om Natten. Det var imidlertid meget vanskeligt, da der den Gang boede en Gendarm i Bovlund. Jeg rejste i den Tid en Del omkring i Landet.

Jeg nævnte før, at der omtrent samtidig med mig kom flere unge Lærere til Agerskov Sogn, nemlig Schmidt, Chr. Appel og Rosendal. M. M. Schmidt var født her i Sognet, nemlig her paa Bovlund Nymark. Han er nu Redaktør paa Bornholm. Chr. Appel var ligeledes her fra Sognet, fra selve Agerskov, hvor Faderen var Degn, og hvor han nu blev Andenlærer. Rosendal, der var født i Arrild, blev Lærer i Mellerup. Vi tog alle fat paa at undervise efter den ny Metode med flittig Brug af dansk Historie, Sang og Sagn. Det vakte Røre i Sognet og gav Anledning til Klager til Provsten over os.

Jeg for mit Vedkommende var helt Friskolemand. Allelerede i Tønder havde jeg hørt om Kold og hans Undervismingsmaade. Og aldrig saa snart var jeg færdig paa Seminariet, før jeg rejste til Fyn for at besøge ham og lære de fynske Friskoler at kende. Jeg drog ned til Rasmus Hansen i Kastrup og kørte med ham til Haderslev, hvor han skulde hente Morten Eskesen. Hos Eskesen fik jeg en hel Liste over de fynske Friskoler og besøgte dem alle paa en Fodtur fra Svendborg til Odense. Turen tog 18 Dage og kostede mig 9 Rigsbankmark. Da jeg kom til Kold, var han ved at bygge sin Skole i Dalum. Her traf jeg ogsaa første Gang Klaus Berntsen.

I Odense besøgte jeg ogsaa Redaktøren af Dansk Skoletidende. Han kunde ikke følge mig i mit Syn paa Brugen af Folkemaalet. Han gjorde i det hele et lidt hovent Indtryk. Kold var han vred paa og kaldte ham et hovmodigt Asen.

Paa Hjemvejen rejste jeg til Dons for at besøge Peder Larsen.

De Forbindelser, jeg den Gang havde knyttet, kom mig nu tilgode, da jeg maatte flygte hjemme fra og stod uden Erhverv.

I Vejstrup paa Fyn havde man ved den Tid bygget en Højskole, som det var Meningen, at Kragballe skulde være Forstander for. Han kunde dog ikke ret finde sig i de landlige Forhold. Christian Appel, der senere blev Forstander for Efterskolen i Holsted, henledte da Opmærksomheden paa mig, som de havde hørt tale ved Mødet i Boltinggaard Skov. De kom da til mig og vilde have mig til Forstander, og jeg sagde ja, dog saadan at jeg vilde rejse, naar jeg kunde komme hjem uden at blive taget til Soldat. Det var i Efteraaret 1868, jeg kom dertil, og jeg var der til Foraaret 1870. Ved den Tid havde Indenrigsministeriet i Berlin givet mig Ret i min Paastand. Jeg tog saa hjem, saa snart de ønskede, at jeg skulde begynde noget i Retning af Skole her.

I Vejstrup havde jeg holdt Møder for Birkedal om Søndagen, da han ikke kunde komme der hver Søndag. Jeg prædikede ikke ved disse Møder, men fortalte Bibelhistorie.

Det var ikke nogen stor Højskole der i Vejstrup den Gang. Kragballe var en fin Mand, kunstforstandig og noget sværmerisk anlagt. Saa kom jeg efter ham med min sønderjydske Udtale. De vakte Bønder havde jeg let nok ved at faa i Tale, men for Højskolen var det vanskeligt at komme i Gang. For mig var det imidlertid et Par rige Aar. Vi havde en god Kreds der. Min Sag var kommen i Orden allerede i Sommeren 1869, men jeg var gaaet ind paa at blive der til næste Foraar. Imens fik de saa Jens Lund.

Jeg har før fortalt om Karlen Hans Peter, af hvem jeg fik det dybeste og varigste Indtryk af Kristendom, men det første var det dog ikke. Det stammede fra Johannes Kloppenborg. Han gik meget omkring for at se til Syge og læse for dem. Ham saa jeg op til og kunde nok undertiden ønske at være som ham, men kunde dog ikke overvinde mig til noget i den Retning. Jeg mente vel nok at kunne klare det selv. Da jeg senere naaede til kristelig Vækkelse, var det ikke Herrnhuterne, men den fynske Bevægelse, jeg sluttede mig til. Imidlertid kom jeg som voksen i Forbindelse med Joh. Kloppenborg gennem hans Søn Jacob, som jeg jo paa Seminariet fik en hel Del at gøre med. Da var jeg allerede naaet til Forstaaelse af Grundtvig. Jeg gjorde imidlertid ingen Forsøg paa at paavirke Jacob i den Retning. Alligevel kom han snart paa Gled bort fra det Christiansfeldske i Retning af det Grundtvigske. Paa vore Spadsereture talte vi tit om det.

7. I Bovlund.

Vi købte her en lille Ejendom med forfaldne Bygninger. Den byggede vi ny op i Løbet af Sommeren 1870. Ejendommen var dengang kun til en Hest og tre Køer. Nu er den til 2 Heste og 20 Kreaturer. Jeg drev Ejendommen alene og holdt desuden Skole for Bunde Refslunds og Chresten Refslunds Børn. Det gik dog kun ganske kort Tid, saa blev det forbudt. Jeg havde saa kun det at samle Folk til Møder. I Almindelighed talte jeg ved disse Møder, men vi holdt ogsaa større Møder med

fremmede Talere. Der talte Mænd som Schiørring, Birkedal, Hostrup, Melby, Svejstrup, Nørregaard og mange andre. Til at begynde med holdt vi Møderne i vor Dagligstue, men naar vi havde fremmede Talere, holdt vi dem i Salen. Efter at jeg var bleven ordineret i 1879, indrettede vi Salen til Kirke.

Jeg begyndte snart ogsaa at rejse vesterud, til Forballum og Øster Aabølling. I Øster Aabølling holdtes Møderne hos N. P. Gundesen, senere Margarinefabrikant. Møderne i Øster Aabølling flyttedes senere til Lundsmark og holdtes der hos Claus Schmidt. Vore Møder i Forballum begyndte i Mjolden hos Niels Andersen. Senere fik vi en Sal bygget i Forballum hos Knudsens. De fremmede Talere, vi havde i Bovlund, kom ogsaa tit der vesterud til Forballum, hvor jeg saa ogsaa plejede at være med. Det var dog først efter 1874, at jeg regelmæssig kom derud for at holde Gudstjeneste. En enkelt Gang holdt jeg ogsaa Altergang og døbte Børn, men i Almindelighed gjorde Appel det, indtil jeg blev ordineret. Han kom indtil 1879 et Par Gange eller tre om Aaret baade hertil og derud for at holde Altergang og foretage andre kirkelige Forretninger.

Det var ellers møjsommelige Ture derud. Haarde Veje var der dengang endnu ingen af. Min Hest maatte jeg desuden stadig passe paa. Den havde været Slagterhest og vilde ind allevegne. Min Vogn var stiv og tung. I daarligt Vejr blev det tit drøjt. En Dag skulde jeg køre hjem i Regn af Sydøst — lige imod. Lidt over Middag kørte jeg fra Øster Aabølling, men kom ikke længere end til Vodder, saa var jeg gennemblødt. Jeg fortsatte alligevel og kom da omsider hjem, men det havde taget seks Timer, jeg havde hele Tiden været gennemblødt, og Hesten var træt. Tænderne klappede i Munden paa mig, da jeg naaede hjem. Jeg maatte straks i Seng og var slemt medtaget. Senere fik jeg to Heste og en Karl. I Førstningen fik jeg for Resten ingenting for dette Arbejde, senere dog en bestemt Sum.

8. Kredsene vesterude.

Baade i Øster Aabølling og Forballum var der en fast Kreds, der kom til Møderne. Kredsen var næsten for lidt flydende.

Alle kendte hverandre, og alle mødte hver Gang. Der var ingen Tilgang, men heller ingen Fragang.

Efter at jeg var bleven ordineret i 1879, kom jeg derud hveranden Søndag. Paa de store Fester rejste jeg hjemmefra første Helligdag om Eftermiddagen for at være der anden og tredje Helligdag.

I Visby havde de en Brugsforening. Teologisk Kandidat Vilhelm Hansen, nu (1910) Provst i Nykøbing paa Mors, var Huslærer paa Trøjborg og samlede en Del Mennesker til Møder i Brugsforeningens Sal. Jeg talte sommetider sammen med ham ved disse Møder, og efter at han var rejst, holdt jeg disse Møder, dog ikke regelmæssigt. For Resten havde Ley holdt Møder der i Visby, inden Vilhelm Hansen (efter 1872) kom dertil, men det var ikke kristelige Møder. Efter Vilh. Hansens Bortrejse stod det stille en Tid, men i Halvfemserne, maaske dog allerede før, begyndte jeg saa at tage Arbejdet op.

I Skærbæk holdt jeg ogsaa Møder nogle Gange, efter at de havde begyndt med Lycke.

Naar jeg skal sige noget om de enkelte Kredse, saa maa jeg som de mest fremtrædende i Kredsen i Øster Aabølling nævne N. P. Gundesen, hans Svigerfader P. Jensen Gad, H. P. Hansen i Vodder, Claus Schmidt og Knudsen Midtgaard i Lundsmark, Jens Warming, Jørgen Warming og Poul Petersen i Raahede. Der var der i Almindelighed ca. 50 Mennesker til Møderne. Salene var altid fuldt besatte.

I Forballum var der ogsaa altid jævnt fuldt, vel ca. 50—60. Her maa jeg nævne Thyssen Hansen i Randerup, Hans Mattesen Boesen i Lunde, Hans Andersen Hansen, Laust Andersen og Frederik Andersen alle i Forballum, Fedder Brodersen, Niels Andersen og Jens Andersen i Mjolden.

Hass, Hagen og Bojsen havde været Præster i Mjolden og haft god Indflydelse paa Befolkningen. Hass var der samtidig med, at Kold var Huslærer hos Knud Knudsen i Forballum. Da Kold kom derned, fandt han, at det stod daarligt til i kristelig Henseende, og at det var vanskeligt at faa dem i Tale i den Henseende. Efter ham kom Ley og var Huslærer der og senere

paa Trøjborg. Han var noget mere højtflyvende end Kold. Han levede især i de gamle Sagn og i den Digtning, der kom til Gennembrud med Oehlenschläger. Han læste ogsaa gerne op af Shakespeare. Han læste godt op. Jeg syntes næsten, jeg fik mere ud af »Axel og Valborg«, naar han læste det op, end naar jeg saa det paa det kongelige Teater. Det var vel, fordi han havde mere Forstaaelse for det dybe i det. Naar Kold læste op, var det mest af Ingemanns Romaner. Ley var paavirket baade af Grundtvig og Søren Kierkegaard. Han vilde aldrig tage sin teologiske Eksamen. En Tidlang var han som nævnt i Visby hos August Beck. Han var i mange Henseender en mærkelig Mand. Kulde brød han sig ikke om. Han drev det saa vidt i at hærde sig, at han paa det Kvistværelse, han boede paa, kun brugte 300 Tørv hele Vinteren igennem. Han badede ogsaa hele Vinteren, endog i Sne. 1870 maatte han sammen med Beck, Krüger og en Musiker fra Løgumkloster i tysk Fangenskab. Sine sidste Aar var han Lærer paa Seminarieførstander Tangs Højskole ved København. Her kom han fra Spiritus, som han havde været noget hengiven til.

9. Menighedslivet.

Rødderne til det aandelige Røre her paa Egnen maa siges at ligge i Rødding Højskole. Bunde Refslund, Fausbøl, Anders Hørlück og flere andre unge her fra Egnen havde været Elever paa Skolen. De fik Møderne sat i Gang og et »Dansk Samfund« oprettet. Som Talere kom Appel og Kapt. Thurah fra Tønder, J. L. Knudsen fra Rødding, Morten Eskesen fra Hyrup og adskillige andre. 1858 kom Pastor Boesen til Agerskov som Præst. Han tog nu Del i Arbejdet, gav det et mere kristeligt Præg, ligesom ogsaa senere de unge Lærere, der kom til Egnen i 1862.

Det var jo ikke store Kredse, der sluttede sig til Menighederne her og vester ude, og Dannelsen af disse gav ikke Anledning til nogen Splittelse af Befolkningen. Venneforhold forstyrredes ikke af, at den ene sluttede sig til Frimenigheden,

den anden ikke, og i Almindelighed var vi velset. Jeg kom ogsaa stadig ud som Taler ved folkelige Møder og fik der flere i Tale. Jeg havde ikke noget som helst Indtryk af, at man var bange for os eller ikke vilde have med os at gøre. Vi følte os paa ingen Maade trykket af deres Forhold overfor os.

Der var ellers noget ejendommeligt ved de smaa Møder. Vi kendte jo hinanden saa godt, men vi var kun saa lidt missionerende. Vore Kredse blev derfor saa sluttede. Det laa ikke i, at vi ikke ønskede at faa flere med, men i Forholdene ved Møderne i private Huse. Det blev ligesaadan i Sundeved. Vi gjorde ikke Forsøg paa at overtale nogen til at komme med til Møderne, men Folk vidste godt, at de nok maatte komme med. De kom da ogsaa, naar vi havde fremmede Talere.

I Lundsmark havde vi i Reglen ikke fremmede Talere. Der var heller ingen Plads til det. Vi har for Resten heller ikke mærket noget til Kirkestyrelsens Modvilje eller Forsøg paa at trække nogen fra os. Dog maa jeg nævne et Tilfælde, hvor man paa en anden Egn benyttede en kærkommen Lejlighed til at sværte os. I Pinseugen 1893 var der i Kolding bleven holdt et stort kirkeligt Møde, hvor der bl. a. forhandlede om »Folkekirke — Frikirke«. Under denne Forhandling fortalte jeg bl. a., at en af mine unge Venner, som kom meget i vort Hus og altid til vore Søndagsgudstjenester, havde fortalt mig, at han var Fritænker, og at han maatte have mig det sagt for at være ærlig imod mig og for at faa at vide, om han, efter at han havde bekendt det, fremdeles var velkommen i vort Hus og i vore Søndagsgudstjenester, som han gerne ogsaa herefter vilde være med til.

Det gav jeg ham med god Vilje Lov til, sagde jeg, og han gaar endnu ud og ind hos os i Hjem og Søndagsgudstjeneste som en af vore gode Venner.

En Tid efter spurgte han mig, om jeg vilde tage ham til Alters, dersom han gerne vilde være med der. Dertil svarede jeg: Ja, du ved jo godt, hvad du gør, naar du gaar med der, og hvad det er, der gives os ved Nadveren. Du maa komme, naar du er rede. Jeg tilbød ham altsaa at komme med uden at un-

dersøge, om han nu var rettroende i alle Maader. Jeg gik ud fra, at vilde han, som er et ærligt Menneske, være med ved Nadverbordet, saa var han allerede kommen saa meget bort fra Fritænkeriet, at han nu kunde slutte sig til Menigheden i det allerbedste, og at derved vilde han saa fremdeles blive hjulpet fremad paa samme Maade som alle vi andre. Jeg syntes ikke, jeg havde Ret eller Trang til at holde Forhør over ham, inden jeg gav han Tilladelse, som han heller ikke endnu har benyttet sig af.

I Forvejen havde jeg i den samme Forhandling hævdet, at der i Folkekirken, som var en borgerlig Indretning, maatte være Rummelighed, saa at enhver, som i Ordentlighed vilde dyrke sin Gud, kunde rummes i den (f. Eks. en Mand som Unitaren Kristoffer Janson), og i den Forbindelse havde jeg sagt, at jeg godt kunde være i Folkekirke sammen med Mænd som Pontoppidan, Henning Jensen, Kristoffer Janson, naar de ellers paa en anstændig Maade dyrkede deres Gud efter bedste Overbevisning, ja selv om det skulde være med Muhamed. Men det var noget andet, naar Spørgsmaalet var om, hvem man vilde regne med til Vorherres Menighed. Der maatte vi sætte et Skel efter vor bedste Forstand. Efter min Overbevisning maatte Skellet sættes efter den kristne Tro, som den lyder ved Daaben. Hvem der vragede Led af den, vilde jeg være med til at forkætre.

Disse Udtalelser var noget sammentrængt i Referatet i »Højskolebladet«, og paa Grundlag af det angreb Thomas Rørdam mig i sit Blad »Kirkebladet« og skrev, at »Pastor Poulsen fra Bovlund kan godt være sammen i Folkekirken »om saa skulde være med Muhamed«; — han tager Fritænkere til Herrens Bord og siger til dem, naar de spørger, om de kan blive ved at høre til hans Menighed: »Bliv du kun hos os«.

Disse Th. Rørdams Udtalelser fik nogle af de tyske Præster fat paa. De fire i Als Nørreherred læste dem op paa Prædikestolen, prædikede imod mig og advarede Folk mod at høre paa saadan en Vranglærer. Det blev dog Folk derovre for meget. De indbød til et Møde i Majkro med mig som Taler og indbød

særlig de paagældende Præster. Jeg blev imidlertid syg og kunde ikke komme til Stede. Saa talte H. P. Hanssen i mit Sted. Da der senere blev indbudt til et nyt Møde, kom der mange flere end første Gang, men heller ikke denne Gang mødte nogen af Præsterne, skønt de igen var indbudt. Denne Præsternes Holdning førte til en livlig Avisfejde, som ogsaa jeg tog Del i med nogle Artikler. Mange blev i det hele mere opmærksomme paa Frimenighederne ved det.

10. Skriftlige Arbejder.

Pennen har jeg aldrig været særlig flink til at bruge, men adskillige Gange har jeg dog maattet gøre Brug af den offentligt. Det har næsten altid været i Strid. Mit Sammenstød med Professor Kyhnell i 1862 har jeg allerede givet Meddelelse om. I samme Blad »Nordisk Skoletidende« skrev jeg samme Aar en Artikel om Brugen af Folkemaalet ved Undervisningen. Den angreb Lærer Rasmus Hørlyck mig for. Det gav en hel Diskussion i Bladet, og den førte senere til en ny Diskussion paa et Lærermøde i Brøns. Her sagde en Lærer fra Gasse, at man bedst kunde tale til Børnene i Rigsmaalet. Det protesterede jeg imod. Jeg talte paa Folkemaalet og hævdede, at man kom Børnene nærmere ved at bruge det. Dertil sagde Provst Blædel, der ledede Mødet: Der er noget, der hedder Affektation, og det hører til Djævelens Gerninger, som skal forsages. Naar Poulsen i tre Aar har brugt Folkemaalet i Skolen, er det Djævelens Gerninger, som han burde forsage. Dertil svarede jeg: »Naar Provsten kalder det at bruge Folkemaalet i Skolen for Djævelens Gerninger, saa er det en Banlysning. Jeg kan imidlertid forsikre Provsten, at der ikke er nogen Affektation i det. Tværtimod. Naar jeg hjemme har brugt Folkemaalet og kun en kort Tid i Tønder Rigsmaalet, men derefter er gaaet tilbage til Folkemaalet, saa vilde det netop være Affektation, hvis jeg brugte Rigsmaalet i Skolen«.

Jeg fik Støtte af Svejstrup og Boesen i Agerskov. For Resten vakte Sammenstødet Opsigt. Da jeg nogen Tid derefter kom

til Rødning til en Fest, vilde Schrøder have mig til at tale om denne Sag. Det vilde jeg dog ikke.

Kort efter kom Provsten paa Visitats i Skolen i Rangstrup. Jeg tænkte: Hvad mon han nu vil gøre ved det? Jeg blev imidlertid enig med mig selv om at blive ved Folkemaalet, ogsaa ved denne Lejlighed. Det gjorde jeg saa. Bagefter var jeg til Midt-dag sammen med Provsten hos Pastor Boesen. Der sagde han mig privat, at det ikke havde været nær saa stødende, som han havde tænkt, at høre Folkemaalet brugt i Skolen, men jeg skulde dog huske paa, at det var ikke en Friskole. Enkelte Ord havde jo virket stødende. Jeg svarede dertil, at hvis han vilde have befalet mig at bruge Skriftsproget, havde jeg sagt Nej, selv om det gjaldt Embedet. Nej, sagde han, det var der ikke Tale om.

Mens jeg opholdt mig paa Fyn, ændrede jeg ganske naturligt de Udtryk, der var vanskelige for dem at forstaa. Ligeledes senere i København og andre Steder.

Historien fra Brøns nævnes for Resten i »Dansk Kirketidende« fra Slutningen af 1864. I samme Blad skrev jeg en Del Artikler i den nærmeste Tid efter Krigen, da jeg endnu ikke havde faaet mit Embede i Rangstrup igen. Det var mest Skildringer af Kirkelivet og Skolelivet, især i Agerskov Sogn. Man vilde jo hist ovre gerne vide, hvad der nu ved Adskillelsen fandtes af dansk Aandsliv hernede. Jeg skildrede da naturligvis, hvad jeg kendte, ikke dem jeg ikke kendte noget til.

Den Fejde, jeg tog livligst Del i, var vel nok den med Pastor Weber i Toftlund. Han holdt jo i 1896 paa Provstisynoden i Gram et Foredrag om Grundtvig og hans Gerning. Det var vel nok Provst Gottfriedsen i Nustrup, der havde tilskyndet ham til det. Han benyttede dertil vel nok den Bog, som Pastor Jessen i Rabsted havde udgivet Aaret før om de forskellige aandelige Bevægelser i Danmark, men især øste han sin Viden af en Bog af Pastor Saaby paa Lolland om »Vantroens Historie«. Pastor Weber skildrede Grundtvig som Vranglærer, mest fordi han betragtede Daaben som Kristenlivets Udgangspunkt og efter hans Mening ikke satte Bibelen højt nok. Han blev midler-

tid skarpt imødegaaet allerede paa Synoden, ikke alene af flere af Lægmandene, men ogsaa af et Par af Præsterne. Der var det jo imidlertid kun Statskirkens Præster og valgte Tillidsmænd, der kunde komme til Orde. Før at vi fra Frimenighedernes Side kunde faa vor Mening sagt — det var jo os, der var de egentlige angrebne — indbød vi til et Møde i Gram den 13. August. Der kom mange Mennesker. Pastor Weber var ogsaa indbudt, men Provsten fraraadede ham at følge Indbydelsen. Lykke og jeg var bedt om at tale, men foruden os var der en lang Række Talere, der alle bar Vidnesbyrd om det Liv, Grundtvig havde fremkaldt ogsaa hernede. Pastor Weber prøvede paa at imødegaa os i en Artikel i »Dannevirke«, og det førte til en saa lang og livlig Pennefejde i Aviserne, som der vist aldrig er ført hernede om et religiøst Spørgsmaal. I hele tre Maaneder bragte Aviserne næsten hver eller hveranden Dag en Artikel om Grundtvig og hans Betydning, om Frimenighederne og deres Berettigelse o. l. Pastor Weber tog flere Gange Ordet, men ellers tav Præsterne stille. Jeg skrev vist en 6—7 Artikler i den Tid. Ogsaa flere kongerigske Præster tog Ordet, — bl. a. gjorde Pastor Saaby Indsigelse mod den Brug, Weber havde gjort af hans Udtalelser — men hernede fra var det ellers mest Lægmand, der enten tilhørte Frimenighederne eller stod i venligt Forhold til dem. Der var sikkert mange, der i den Tid kom til at se med mere Forstaaelse paa Frimenighederne end før. Provsten og Pastor Weber naaede i alle Tilfælde ikke at kyse nogen bort fra dem.

Breve fra en Bonde paa Als
til Sønnen, der var Soldat i 1864.

Meddelt af **Nis Nissen**, Nørborg.

Sønnen deltog senere i Forsvaret af Dybbøl den 18. April, men modtog Faderens Breve, da han endnu laa i København.

Lyshøjgaard, den 25. Februar 1864. Kjære Søn! — — Du kan tro, din Fader har noget at gjøre i denne Tid, jeg har hverken Ro' Nat eller Dag. Vi fik først indkvarteret 4de Dragonregiment, saa fik vi 16de Regiment, og nu har vi 22de Regiment. Vi faar friske hver 4de Dag. Hver Boelsmand har 25 Mand; de skal nemlig gjøre Vagt ved Hardeshøj. Ovre paa den anden Side Sundet har Tyskerne et Batteri, og naar Dampskibet kommer, saa skyder de efter det. For et Par Dage siden, da kan Du tro, der kom nogle gode Dunnere. Vores Vinduer rystede.

Men gode Jørgen! Jeg er bange for, at de tager Als, og saa gaar vi til Grunde. De slaas jo hver Dag paa Dybbøl, og der falder mange Folk, og dersom de kommer til Als, saa hellere med det gode rømme Øen; det tror jeg, var bedre. Du kan tro, her paa Als er Folk urolige. Men vi maa haabe paa Herren, han baade kan og vil og nok hjælpe os, saa det kan ikke nytte at forsage.

Dersom Du, gode Jørgen, var bleven hjemme, saa var der ingen Nød, men jeg kan næsten ikke holde det ud. Nu har vi leveret til Augustenborg af Broballe By 14,000 Pd. Hø og Rughalm 18,000 Pd. og til Sønderborg Magasin af Hvedehalm 15,000 Pd., og de siger, der skal udskrives straks igjen, saa Du kan nok tro, det er ikke saa let. For at faa Quitting maatte jeg forleden Dag gaa fra vort Hjem til Augustenborg, gik derfra til Sønderborg, gik fra Sønderborg om Aftenen Kl. 9 og gik lige her til Lyshøj. Det var en lang Tur, og da jeg kom hjem, var der

kommet 15 Mand Indkvartering. Men det kan ikke hjælpe, det bliver nok godt — — — Lev nu vel, til vi ses.

Din hengivne Fader

P. Madsen.

Lyshøjgaard, den 5. Marts.

— — — Hvad Indkvarteringen angaar, da har vi nu 8 Mand af Detachementet 1ste Compagni, som skal ligge her og gjøre Strandtjeneste. Vor Nabo Christen Jørgensen fik i Dag 25 Matroser til Indkvartering, og ved Otto Jepsen paa Nedermark fik de ogsaa 25 Mand. De skal ligge her og gjøre Vagt med Kanonbaade. Det er en stor Indkvartering paa vore smaa Gaarde. Der vil vist en af Dagene komme et blodigt Slag ved Dybbøl. Det ser det ud til, og Gud maa vide, om det bliver til det Gode, Jørgen! Du kan være overbevist om, at dersom det er deres Mening, at de vil have Als, saa skal Du nok faa at se, de tager den, for de er altfor mange.

Vi kan see dem hver Dag, hvor de gaaer ovre paa den anden Side af Sundet. Du kan tro, det er en slem Angest at leve i; men vi beder til Gud, at han vil holde sin Haand over os, som han altid har gjort, om det ogsaa manges Gang har set mørkt ud for os. — — — Nu til Slutning være Du hilset af Din til Døden tro Fader

P. Madsen.«

Beretning og Regnskab.

1. Beretning.

Søndag den 24. Maj 1936 holdt Historisk Samfund for Sønderjylland sin aarlige Generalforsamling paa Rødding Højskole. Ifølge den ved denne Lejlighed aflagte Beretning havde det i Løbet af 1935 modtaget Udmeldelser af 36 Medlemmer foruden 5, der var afgaaet ved Døden. Da der i samme Tid kun var indmeldt 7 nye Medlemmer, udgjorde det samlede Tab 34. Medlemsantallet var derefter ved Aarsskiftet 642.

Foruden at udsende »Sønderjydske Aarbøger« og »Sønderjydsk Maanedsskrift« har »Hist. Samfund« hjulpet til ved Indsamlingen og Registreringen af Dokumenter o. lign. i Privateje i Nordslesvig. I Haderslev Vesteramt er dette Arbejde bleven udført af Thøste Thøstesen i Fæsted, som har afleveret 91 Arkivalier til Landsarkivet i Aabenraa og yderligere har indsendt en Liste over 55 Arkivalier, han har indsamlet.

I Tønder Amt har Lærer W. Christiansen i Vennemose gjort et betydeligt Arbejde især i Hjerpsted og Abild Sogne.

Der er desuden afholdt Møder om Sagen i Sønderborg af Landsarkivar Gribsvad og Amtslæge Lausten-Thomsen, i Haderslev af de samme sammen med Frimenighedspræst Thade Petersen, i Østerhøjst af Lausten-Thomsen. Allevegne har der været Forstaaelse for Sagens Betydning, og der er truffet Aftale om lignende Møder i den kommende Vinter.

Det Navneregister til »Sønderjydske Aarbøger«, som Student Viggo Petersen udarbejder, var nu saa vidt fremmet, at Renskrivningen snart kunde begynde.

»Sønderjydsk Maanedsskrift« havde i 1935 faaet 30 ny Holdere. Det havde haft 3958 Kr. Indtægt og 3858 Kr. Udgift. Dets Holdere havde som Tillæg modtaget: Hammerich »Det slesvigske Spørgsmaal« og N. A. Jensen: »Godt Mod«. I Fremtiden faar

de de Bind af »Danmarks Riges Breve«, der angaar Sønderjyl-
lånd. Det lader foretage en Afskrivning af Thomissøns 400 Aar
gamle Ordsprog og Talemaader.

Af Bestyrelsen afgik efter Tur H. P. Hanssen, Hans Lund
og Dr. Michelsen. I Stedet for H. P. Hanssen, der havde ønsket
at trække sig tilbage, valgtes Pastor H. F. Petersen i Flens-
borg, mens de to andre genvalgtes. Da H. P. Hanssen havde
været Formand, valgte Bestyrelsen nu Lausten-Thomsen til
denne Post, mens H. P. Hanssen udnævntes til Æresformand.

Det næste Aarsmøde bestemtes til at finde Sted i Augusten-
borg den sidste Søndag i Maj 1937.

Efter Generalforsamlingen holdt Højskoleforstander Hans
Lund Foredrag om Rødding Højskole og Egnens Befolkning, og
Magister Hans Jensen, København, talte om den første slesvig-
ske Stænderforsamling, der i 1836 afholdtes i Byen Slesvig.

2. Regnskab.

I n d t æ g t:	Kr. Ø.	U d g i f t e r:	Kr. Ø.
Medlemsbidrag	3590 80	Trykning af Sønderj. Aarb.	2609 25
Statstilskud	560 00	Klichéer	40 80
Dansk Kultursamfund	1000 00	Forfatterhonorarer	1228 00
Kommunale Tilskud	340 00	Udgifter ved Aarsmødet	150 00
Salg af Sønderj. Aarbøger	307 26	Bidrag til Hist. Fællesforening	71 82
Renter af Girokonto	28 11	Porto, Incasso, Tryksager	558 53
Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse til Navneregister til Sønderj. Aarb.	500 00	Til Navneregister til Sønd. Aarb. ..	33 25
		Sekretær og Kasserer	700 00
		Renter i Folkebanken	89 05
	<hr/> 6326 17 <hr/>		<hr/> 5475 70 <hr/>

Der er saaledes 850 Kr. 47 Øre Overskud. Da de 500 Kroner fra den Hjelmstjerne-Rosencroneske Stift og der kun er udgivet 33 Kr. 25 Øre af dem, er det virkelige Overskud kun 850 Kr. 47 Øre ÷ 466 Kr. 75 Øre = 383 Kr. 72 Øre. Over for det staar en Gæld til Den nordslesvigske Folkebank i Aabenraa paa 1200 Kr.

Historisk Samfund for Sønderjylland

udgiver »Sønderjydske Aarbøger« III. Række, og »Sønderjydske Maanedsskrift«.

Bestyrelsen er f. T. Amtslæge Lausten Thomsen, Tønder (Formand), Frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev (Sekretær), Amtslæge Dr. Michelsen, Aabenraa (Kasserer), Sparekassedirektør Nis Nissen, Nordborg, Pastor H. F. Petersen, Flensborg, Seminarielærer Cl. Eskildsen, Tønder, Højskoleforstander Hans Lund, Rødding, Arkivar Frode Gribsvad, Aabenraa, og Museumsdirektør, Dr. Mackeprang, København.

Formand, Sekretær og Kasserer danner Forretningsudvalg.

Redaktionsudvalget for »Sønderjydske Aarbøger« består af Thade Petersen, Lausten Thomsen, Hans Lund og Gribsvad.

Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Maanedsskrift« danner Lausten Thomsen og Cl. Eskildsen.

Medlemsbidraget er 5 Kroner aarlig eller mindst 100 Kr. én Gang for alle. Medlemmerne modtager »Sønderjydske Aarbøger« gratis. »Sønderjydske Maanedsskrift« bestilles hos Posten og koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaarligt. I Boghandelen eller bestilt hos Cl. Eskildsen koster det 1 Kr. 50 Øre. Indmeldelser i Historisk Samfund modtages af alle Bestyrelsesmedlemmer.

Optrædelsen af Medlemsbidraget sker ved Tilsendelsen af 1. Halvbind.

Ældre Aargange af »Sønderjydske Aarbøger kan, for saa vidt de haves (Se Omslaget af 1. Halvbind 1931), faas mod Betaling af tilsvarende Medlemsbidrag: 5 Kr. for en hel Aargang, 2 Kr. 50 Øre for et Halvbind + Porto.

Ogsaa Festskriftet til H. P. Hanssen faas for 5 Kr. + Porto, saa vidt Oplaget rækker.

Indhold.

Hans Hejselbjerg Paulsen: Oplysnings- tiden i Hertugdømmerne	Side 161—224
H. F. Petersen: A. Regensburg og Sønderjylland	» 225—242
Thade Petersen: Slaget i Listerdyb	» 243—262
H. Lützhøft: Tiden mellem Dannevirke og Dyb- bøl (Dagbogsoptegnelser af Pastor H. F. Lützhøft i Bylderup)	» 263—297
Thade Petersen: Af L. B. Poulsens Erin- dringer	» 298—309
Nis Nissen: Breve fra en Bonde paa Als til Sønnen, der var Soldat i 1864	» 310—311
Beretning og Regnskab	» 313—315

I Hovedkommission hos **Gyldendanske Boghandel Nordisk Forlag.**